

Jakó Zsigmond-Radu Manolescu

A latin írás története

TARTALOM

BEVEZETÉS

Általános alapfogalmak

- A paleográfia tárgya
- A paleográfia feladatai
- A paleográfia ágai
- A paleográfiai kutatások időhatárainak kitágulása
- Terminológiai alapfogalmak
- Szemponatok az írás társadalmi szerepének értékeléséhez
- A latin paleográfia pontossága a romániai történetkutatások szempontjából

A latin paleográfia szempontjainak és kutatási módszereinek fejlődése

- A paleográfiai kutatások kezdetei
- Első kísérletek a paleográfiai ismeretek rendszerezésére
- A paleográfia megújulásának előfeltételei
- A korszerű paleográfia megalapozása
- Napjaink latin paleográfiája

A latin paleográfia fejlődése Románia területén

- A paleográfiai foglalatosságok kezdetei
- Első kísérletek a tudományos rendszerezésre
- A latin paleográfia oktatásának kezdetei
- Paleográfiai tevékenység a forrásközlés szolgálatában
- A szebeni paleográfiai iskola
- A kodikológiai tevékenység
- A latin paleográfia a két háború közti időszakban
- A romániai latin paleográfia napjainkban

Könyvészeti segédeszközök

- Bibliográfiák
- Kézikönyvek
- Szakfolyóiratok
- Hasonmásgyűjtemények

A KÖZÉPKORI LATIN ÍRÁSBELISÉG

Íróanyagok - írószerek - írástechnika

- Íróanyagok
 - A viaszos táblácskák
 - A papirusz
 - A pergamen és készítése, fajtái
 - A palimpszesztek
 - A pergamen készítése és használata Románia területén
 - A papír eredete, készítése és fajtái
 - A papírkészítés és -használat kezdetei Európában
 - A papírhasználat kezdetei Románia területén
 - A Románia területén használt papírfajták és meghatározásuk
 - A papírkészítés múltja Románia területén
- Írószerek és íróeszközök
- Tinták és festékek
- Tollak és ecsetek
- Kalamárisládák
- A középkori írástechnika forrásai
- A középkori írástechnika

A régi írásemlékek külalakja

- Külalak szerinti csoportosítás
- A tekercs
- A tekercs használata Románia területén
- A kódex
- Az ívfüzetek
- Az ívfüzetek és a lapok sorrendjének jelölése
- A szöveg elrendezése az íróanyagon
- A cím jelölése
- A kódexek méretei és formátuma
- A kódexek díszítése
- Iniciálék és keretdíszek
- A miniatúrák
- A könyvkötések díszítése
- A cím és a tulajdonos jelölése a kötésen
- Az oklevelek, levelek és ügyiratok külalakja
- Az oklevelek szövegének elrendezése
- Az oklevelek díszítése
- A díszoklevelek
- A missilisek
- A missilisek külalakja
- Az ügyiratok (akták)
- A szöveg elrendezése az ügyiraton
- Az ügyirat díszítései
- Helyi hagyományok - osztrák hatások

Íráshasználat, írásoktatás, írástudás a középkorban

- Az írás a késő antik és a kora középkori társadalomban
- Az írástudás papi monopóliumának kialakulása
- Az írás és a latin nyelv összekapcsolódása
- Az írástudás terjedésének kezdetei a laikus társadalom körében
- Az oklevelezés és az írástudás terjedése
- Iskolai írásoktatás és az egyetemek
- Változások az oklevélíró klerikusok tevékenységében
- A városok szerepe az írástudás terjedésében
- Az anyanyelvű írásosság kezdetei
- Az írástudás terjedése
- Az írástudás laicizálódása az erdélyi városokban
- Íráshasználat Moldva és Havasalfölde városaiban
- A nemesség írástudása
- A nők írástudása
- Íráshasználat a mezővárosi lakosság körében
- A paraszti íráshasználat kezdetei
- Írástudás a középkor végén
- A középkori írásosság intézményei: scriptoriumok, kancelláriák
- A kolostori könyvmásolás
- A „pennás testvérek” másolóműhelyei
- Egyetemi másolóműhelyek
- Világi könyvmásoló ipar
- A reneszánsz másolóműhelyek
- A középkori kancellária
- A kancelláriák személyzete
- Erdélyi kancelláriák
- A kancelláriák szerepe az erdélyi művelődésben

A régi írásemlékek áthagyományozódása: könyvkereskedelem, könyvtárak és levéltárak

- Az írásemlékek utóélete
- Könyvtárak és levéltárak szétszóródása
- A könyvkereskedelem kezdetei
- Könyvkereskedelem a középkori egyetemeken
- A nemzetközi könyvkereskedelem kialakulása
- A középkori levéltárszemlélet
- A levéltárak szétszóródása
- A középkori levéltárvédelem szempontjai
- Az írásbeli áthagyományozás intézményei: könyvtárak és levéltárak
- Kolostori könyvtárak a korai középkorban
- A középkori egyetemek könyvtárai
- Világi magánkönyvtárak
- Az egyházi levéltárak keletkezése
- A világi levéltárak kezdetei
- A középkori levéltárak növekedési üteme
- A külföldi kéziratárakban és levéltárakban való tájékozódás segédeszközei
- Románia területére vonatkozó anyagot őrző külföldi levéltárak
- A latin írásos anyagot őrző romániai könyvtárak és levéltárak
- Kolostori könyvtárak
- Székesegyházi és plébániai könyvtárak
- A középkori könyvtárak sorsa a reformáció után
- Fejedelmek és magánszemélyek könyvtárai
- Romániai latin kódexgyűjtemények
- Hiteleshelyi levéltárak
- Városi levéltárak
- Családi levéltárak
- Kormányzati levéltárak
- A romániai latin betűs iratanyag mennyisége
- A romániai latin betűs iratanyagot őrző levéltárak

A LATIN ÍRÁS FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

A latin írástörténet korszakai, a latin ábécé fejlődése

- A latin írástörténet korszakai
- A latin ábécé kialakulása és fejlődése

A római írások kora

- Az archaikus római írás
- A kapitális írás
- Az unciális írás
- A félunciális írás
- A folyóírások
- A latin írás a római kori Daciában
- A kapitális írás a római kori Daciában
- A folyóírás a római kori Daciában
- A latin írás Daciában a IV-VI. században
- Az íráshasználat a rómaiak korában

A regionális írások kora

- Az általános történelmi feltételek
- Az itáliai írások
- A nyugati gót írás
- A frank-gall vagy Meroving-írás
- Az ír és angolszász vagy insularis írás
- Íráshasználat a korai középkorban

A Karoling-íráskorszak

- A pre-karoling-írások
- A karoling-írás megjelenése
- A karoling-írás jellegzetességei
- A karoling-írás elterjedése
- Az írás a VII-XII. században Románia területén
- A karoling írás Erdélyben

A gótikus íráskorszak

- A gótikus írás eredete
- A gótikus írás elterjedése
- A gótikus írástípusok és változataik
- A gótikus írásfejlődés fontosabb eredményei
- A gótikus írás Erdélyben
- A gótikus írás elterjedése Erdélyben
- A gótikus írás típusai és változatai Erdélyben
- A könyvírások
- Az oklevélírások
- A latin írás Moldvában és Havasalföldén a XIV-XVI. században
- Latin írástudók és deákok a XIV-XVI. századi Moldvában és Havasalföldén
- A gótikus írástípusok és változataik Moldvában és Havasalföldén

A humanista íráskorszak

- A humanista írás eredete és elterjedése
- A humanista írástípusok és változataik
- A humanista írás Románia területén
- A humanista írás Erdélyben
- Humanista írástípusok és változataik Erdélyben
- A humanista írás Moldvában és Havasalföldén

Az újkori írásfejlődés

- A latin írás újkori fejlődésének főbb irányai
- A latin írás újkori típusai és változatai
- Az újkori írásfejlődés Romániában
- Az újkori írásfejlődés Erdélyben
- Az újkori írásfejlődés Moldvában és Havasalföldén
- A latin írás használata román nyelvű szövegekhez Erdélyben
- A latin írás használata román nyelvű szövegekhez Moldvában és Havasalföldén

A LATIN ÍRÁS SEGÉDRENDSZEREI

Rövidítési rendszerek, Tiro-féle jelek, titkosírások

- A rövidítési rendszerek kialakulása és fejlődése
- Rövidítés elhagyással vagy csonkítással
- Rövidítés összevonással. Nomina sacra
- Rövidítés fölül írott betűkkel és betűfüzéssel.
- Rövidítés különböző egyezményes jelekkel
- A Tiro-féle jelek
- Titkosírások (criptografia)

Központozás és a latin írás segédjelei

- A központosítás rendszerei
- A római számjegyek használata
- Az arab számjegyek használata
- Metrológiai és numizmatikai jelek
- Hangjegyírás

EURÓPAI KITEKINTÉS

BEVEZETÉS

Általános alapfogalmak

A paleográfia tárgya

A történetírásnak - legalábbis a középkortól fogva egészen napjainkig - mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben vitathatatlanul legfontosabb építőanyagát az írásos források alkotják. E források a levéltárakban és könyvtárakban akkora mennyiségben maradtak ránk, hogy nyomtatásban való teljes közzétételükre még a technika mai fejlettsége mellett sem lehet komolyan gondolni. A történésznek tehát elkerülhetetlenül foglalkoznia kell kiadatlan forrásokkal is. Az írás formája azonban, a művelődési felépítmény egyéb elemeihez hasonlóan, a gazdasági-társadalmi alap változásával maga is állandóan módosult, fejlődött. Éppen ezért a régi (tájainkon kb. a XVIII. század vége előtti latin betűs) írásokat ma már csak az tudja olvasni, aki az ehhez szükséges sajátos képzettséggel rendelkezik. A nehézségeket fokozza az is, hogy az írástudás a feudalizmus idején Európa-szerte hosszú évszázadokon át hozzákapcsolódott egy-egy holt, ún. „szent” nyelvhez (pl. a mai Románia területén a szlávhoz, illetve a latinhoz vagy göröghöz), amelyet sokáig csupán az uralkodó rétegek műveltjei, szinte kizárólag csak a papok ismertek. A régi idők írásos emlékei tehát olyan, a maitól eltérő, sajátos társadalmi-művelődési körülmények között jöttek létre, hogy tudományos felhasználásukhoz a különböző korok írásos gyakorlatának alapos ismerete szintén elengedhetetlen. Ezeket az ismereteket kívánja nyújtani a történészeknek, a régi korok írásos hagyatékát őrző és kezelő levéltárosoknak, valamint a könyvtárosoknak a paleográfia. A paleográfia képesít tehát arra, hogy a forrásokat eredetiben elolvashassuk, mai írásra áttegyük, keltezzük, keletkezési helyüket meghatározzuk, egyszóval tudományosan felhasználhassuk, és - szükség esetén - a hibás olvasatok következtében a szövegbe korábban becsúsztott torzulásokat helyesbítsük.

A „régí írások” tág és nem éppen szakszerű elnevezésébe természetesen minden írott emlék belefér a legrégibb időtől fogva egészen az újkori írásfejlődés teljes kibontakozásáig. Régebben a paleográfia valóban foglalkozott is mindenféle írásemléssel. A modern történelemtudomány kialakulása során azonban a régi írásokkal kapcsolatos stúdiumok már a XIX. században különféle segédtudományokká differenciálódtak. A kőbe, ércbe vagy más szilárd anyagba vésett írásemlékek a felirattan (*epigráfia*), az érmeken, pénzeken olvasható szövegek (*legenda*) az éremtan (*numizmatika*), a pecsétek erősen rövidített feliratai pedig a pecséttan (*szfragisztika*) érdeklődési körébe kerültek át. A paleográfia önállóan ma már csak azokkal az emlékekkel foglalkozik, amelyeket íróvesszővel (*stilus*), írónáddal és író tollal (*calamus* vagy *penna*) viaszos vagy fatáblára, papiruszra, hártyából (*pergamen*) vagy papírból készített tekercsekre és kódex alakú könyvekbe, lapokra írtak. Természetesen a paleográfia közvetve felhasználja a felirattan, éremtan és pecséttan írástörténeti eredményeit is.

A paleográfia feladatai

A paleográfián belül azonban - a történettudomány általános fejlődéséhez igazodva - napjainkra másfajta differenciálódás is lezajlott. Mégpedig annak a kétarcúságnak megfelelően, amely az írást mint történeti forrást jellemzi. Az írás ugyanis egyrészt a műveltségjavak áthagyományozásának (*traditio*) az eszköze. Ha ilyen értelemben foglalkozik az írással a paleográfia, akkor segédtudományi szolgálatokat kell ellátnia a történetkutatás számára annak érdekében, hogy ez minél jobban értékesíthesse az írásos forrásokat. A paleográfia e segédtudományi szolgálata abban áll, hogy ő nyújtja a történésznek a régi szövegek elolvasásához, keltezésé-

hez, lokalizálásához és meghatározásához szükséges ismereteket. Ez elsődleges, hagyományos feladat, mely alól napjaink történetírása sem mentheti fel.

Az írás azonban nemcsak az utókorra való áthagyományozás klasszikus eszköze, hanem túl ezen, formagazdagsága révén, a megőrzött tartalmaktól függetlenül önmaga is forrása a történelemnek. A változó írástípusok, stíluselemek, az írás összehatása önmagukban jellemzőek az őket használó régi korokra; a grafikájukban megfigyelhető egyezések pedig olyan művelődéstörténeti összefüggésekre, mozzanatokra terelhetik rá a távoli korok kutatóinak figyelmét, melyeket egyéb források segítségével észlelni sem lehetne. Amikor azonban a paleográfia ilyen értelemben kívánja felhasználni önmagukban a régi írásokban és az őket létrehozó gyakorlatban rejtőző bizonyanyagot, már túllép a történelmi segédtudományok hatáskörén. E paleográfiai kutatások már öncélúak, és eredményeikkel nem segítik nagyobb mértékben elő a történetkutatást, mint bármelyik más történeti részdiszciplína.

Ezek szerint tehát a korszerűen művelt paleográfia elvégzi a történettudomány egésze, pontosabban főként a középfő- és újkor kutatása számára nélkülözhetetlen, hagyományos segédtudományi szolgálatokat. Ezeken kívül azonban sajátos, öncélú kutatási feladatok önálló megoldására is vállalkozik. Mindkét feladata egyenértékű és nélkülözhetetlen, minthogy ezeket a történetírás fejlődése során jelentkező szükségletek alakították ki. E két munkakör párhuzamos és arányos művelése a korszerű paleográfiai kutatások egyik legfontosabb követelménye, és minden további fejlődés záloga.

A paleográfia ágai

A korszerű paleográfia a vele szemben támasztott kettős követelményt több irányban végzett munkával igyekszik kielégíteni. Ennek megfelelően alakult ki napjaink paleográfiai kutatásának három ága. Ezek a következők: 1. gyakorlati írásismeret, 2. kézirat- vagy kodikológia, 3. az írásosság (írásbeliség) története. E kutatási ágak szorosan összefüggenek egymással, együttesen alkotják a korszerű paleográfiát, annak ellenére, hogy célkitűzéseikben és munkamódszereikben eltérések is mutatkoznak. Éppen ez teszi napjaink paleográfiai kutatását olyan színessé és sokoldalúvá.

A gyakorlati írásismeret az említett hagyományos segédtudományi szolgálatokat kívánja nyújtani, és kiindulási pontját, alapját jelenti mindenféle paleográfiai stúdiumnak. A gyakorlati paleográfia tehát az írásfejlődés korszakainak, az írástípusoknak és ezek jellemző jegyeinek megállapításával, a betűformák és az írástechnika, a rövidítési és központoszási rendszerek változásainak tisztázásával lehetővé teszi az írás emlékek megfigyeltetését, keltezését, lokalizálását, a szövegek torzulásának helyesbítését, azaz emendálását; vagyis az írások általános, külső ismertetőjegyeivel foglalkozik. Ezzel előkészíti azokat a tudományos felhasználásra. A régebbi kézikönyvek magát a paleográfiát teljes egészében ezzel a segédtudományi értelmű foglalatossággal azonosították.

Vizsgálódási területét a kodikológia - miként neve is elárulja - a könyv alakú írás emlékekre korlátozza. A kézírásos könyvek előállításának gazdasági, társadalmi, technikai körülményein kívül a kódexekben használt írásfajtákkal, díszítési módokkal, kötésükkel foglalkozik a könyvnyomtatás felfedezéséig, illetve országonként változóan a kéziratosság korának befejezéséig, azaz addig az időpontig, amikor a vizsgált területen a könyvkiadásban a nyomtatott betű fölénybe kerül a kézzel írottal szemben. A kodikológia tehát lényegében a kézíratos könyvanyaggal kapcsolatos ismereteket foglalja magában. Mint ilyen a kódexek külső, formai jegyeinek vizsgálatán kívül foglalkozik a kézíratos könyv társadalmi szerepével. Kutatási céljai eléréséhez szoros kapcsolatot tart fenn a művészettörténettel, főként a miniaturiz-

tikával, a régi irodalom történetével, a filológiával, a könyvtártörténettel és általában a művelődéstörténettel. Jóllehet nagymértékben a kodikológiának köszönhető a korszerű szemlélet és módszerek kimunkálása, mégsem fogadhatók el azok a vélemények, amelyek a paleográfia kizárólagos feladatául a kódexírások tanulmányozását tekintik, és a jogi-gyakorlati írások fejlődésével kapcsolatos kérdéseket az oklevéltan hatáskörébe kívánják utalni. Nem lehet egyetérteni a kodikológia és a paleográfia teljes szétválasztására irányuló törekvésekkel sem, mert ezek éppen a kodikológia történetiségét veszélyeztetik.

Az öncélú (nem segédtudományi) paleográfiai kutatás kialakulása a kodikológia területén szükségszerűen magával hozta az igényt az írást különböző szempontokból tanulmányozó diszciplínák eredményeinek összegezésére. Ezt kívánja nyújtani a paleográfiának szemeink előtt formálódó új ága: az írásosság (írásbeliség) története. Ez egy-egy konkrét történeti fejlődési egység (például Közép-Európa, egy ország, tartomány, város) teljes írásos kultúrájának összefoglaló megvilágítására törekszik. Végso célja tehát az írás legtagabb értelemben vett szerepének tisztázása a vizsgált társadalomban. Ehhez azonban a paleográfia hagyományos keretein kívül eső eredmények összegezését is magára kell vállalnia. Az írásosság történetének széles távlatokat nyitó keretei között az írással, az írásos emlékekkel, valamint az írástudó rétegekkel foglalkozó összes kutatási ágak - az írás fiziológiája és lélektana, irodalomtudomány, középkori filológia, kodikológia, oktatás-, könyv-, könyvtár-, társadalom- és művelődéstörténet, oklevéltan, aktatan és epigráfia - eredményei egyetlen és az egykori valóságot leginkább megközelítő képpé állnak össze. A paleográfus természetesen ebben az esetben is megmarad a saját munkaterületén. Itt nyert eredményeit azonban - mint az írásos hagyományozás legjobb ismerőjének - ki kell egészítenie más szakok idevágó megállapításaival; az írásos kultúra egyes ágait ugyanis, melyeket különböző diszciplínák vizsgálnak, maga az írás közös szálként összefűzi. Az írásosság története révén válik napjainkban a paleográfia a szűk keretek között mikroszkopikus módszerekkel dolgozó segédtudományból a régi írásos művelődés egészét átfogó, önálló történeti kutatási ággá.

A paleográfiai kutatások időhatárainak kitágulása

A munkakör felvázolt kibővülése napjainkban további változásokat érlel a paleográfiai kutatások területén. Mindenekelőtt több figyelmet kíván a késő középkori és kora újkorai írásfejlődés kérdései számára, mint ezt a régebbi irodalom tette, mely vizsgálódásaival legfeljebb a XVI. század végéig ment el. Szorgalmazza a szorosabb együttműködést a paleográfia és az írásemlékek bizonyos szűk csoportjára specializálódott, fentebb említett kutatási ágak között, főképp az emlékekben szegényebb korai időszakokra vonatkozóan. Végül az újabb korok írásosságának feltárásához szükségessé vált a szokványos paleográfiai módszerek bizonyos kiegészítése.

A paleográfiai munkamódszer - legalábbis ami az emlékek megfejtését és keltezését illeti - azon a tényen alapul, hogy minden korszak, sőt minden nemzedék rányomja a maga bélyegét az írás külalakjára. A paleográfusnak tehát mindig a korszakra jellemző tipikus stílus-elemekkel kell foglalkoznia. Az írásformák változásainak azonban nemcsak a korra, hanem az író egyénre jellemző jegyei is vannak. S a késő középkor századaitól fogva ezek az egyéni jegyek lépnek előtérbe a korjellemző tipikus rovására. Ezzel szinte lehetetlenné teszik a korábbi középkorra vonatkozóan jól bevált klasszikus paleográfiai módszerek használatát az újabb idők íráshagyatékának feldolgozásában. A legtöbb nyugat-európai paleográfus vallotta is azt, hogy a XVI. századdal bevégezödnek a vizsgálódási lehetőségek. Jóllehet a humanista írás kialakulása utáni fejlődés valóban nem vet fel különösebb formatörténeti problémákat, az írásosság története nem mondhat le a döntő fontosságú modern korszak feltárásáról. Minthogy azonban őt nem az írástípusok változása, hanem az írás és a társadalom sokoldalú kapcsolata

érdekli, a különböző rokon diszciplináktól nyert anyagát nem is segédtudományi értelemben vett paleográfiai módszerekkel, hanem az általános történelmi és a sajátos művelődés-, illetve társadalomtörténeti munkamódszerekkel kell egységes képpé összedolgoznia.

Mindent összefoglalva megállapítható, hogy a paleográfia napjainkra kinőtt a történelmi segédtudományok keretei közül. Régi segédtudományi szolgálatait ugyan továbbra is ellátja, emellett azonban egyre fontosabb szerepet játszik a régi (főként feudalizmus kori) művelődés- és társadalomtörténelem oldalán mint az írásos kultúrával kapcsolatos kutatások eredményeit összegező, önálló és öncélú kutatási ág: írástudomány.

Terminológiai alapfogalmak

A paleográfiai módszerek fokozatos finomodása, a problematika állandó gazdagodása sajátos terminológiát hívott létre. Ennek ismerete és következetes használata nélkülözhetetlen a paleográfia anyagában való eligazodáshoz.

Minden betű alkotóelemekből épül fel. Ezek elemzésekor a paleográfus a következő elnevezéseket használja. A *szár* alkotja a betű gerincét, törzsét. Ennek lerövidítése a minuszcula egyes betűinél (m, n, u) a *láb*. A vízszintes vonalú építőelem (A) a *keresztvonal*. A folyóírásban a betűket *segédvonal* fűzi egybe, míg a gótikus könyvírásokban a lábak összetartozását (m) vékony *hajszálvonal* jelöli. Egyes betűknél (B, D, P) *ívről*, másoknál *hurokról*, azaz a szár megkettőződéséről (b) beszélünk. A betűk felépítését az említett alkotóelemekből *építkezési* vagy *kidolgozási módnak* (tractatio) nevezzük.

Jóllehet a latin írás története egyetlen, szerves egésznek alkot, a paleográfia ezt a több mint kétezer esztendő fejlődést különböző periódusokra bontva igyekszik minél alaposabban feltárni. E szakaszok között, éppen a fejlődés egysége következtében, nincsenek ugyan merev válaszfalak, amelyek kizárnák az előző szakasz egyes írásainak továbbélését a következőben, de e periódusok mégis elkülönülnek egymástól az írásaikat jellemző közös stíluselemek folytán. Ezek alapján beszélhetünk pl. gótikus vagy humanista írásstílusról, illetve írásformáról. Egy-egy írásstílus kora egybeesik a latin írás egy-egy fejlődési periódusával. A korszakokon belül viszont, az íráshasználat, illetve az írástechnika ágainak megfelelően, különböző írásfajták vagy írástípusok figyelhetők meg. Ilyen írásfajták vagy írástípusok pl. a könyvek, az oklevelek vagy a mindennapi élet szükségére szolgáló írások. De külön típusoknak számítanak pl. a folyó (kurzív) technikájú írások is. Az írásfajták természetesen nincsenek csupán egyetlen periódushoz kötve, hanem megtalálhatók majdnem mindegyik írásstíluson belül. Különböző helyeken azonban ugyanazt az írásfajtát egyidejűleg eltérő módon is írhatták. Ennek következtében különböző változatai jöhetnek létre. Például a római birodalom bukása után keletkezett ún. „nemzeti írásoknak” vagy a XIII. század folyamán a párizsi, oxfordi és bolognai egyetemen a jegyzetekhez használt írásfajtának a közös eredet ellenére külön-külön változatai alakultak ki. Ezeket a közös alapsajátságok mellett eltérő jegyek is jellemzik. A változatok nagy gyakorlatú írásközpontokban vagy írásműhelyekben (scriptorium) jöttek létre, amelyek valóságos írásiskolát teremtettek a művelődési hatásuk alatt álló területeken. Az írásiskola elnevezés tehát nem az írásközponttal kapcsolatos, hanem az azonos írásfejlődésre kíván utalni. Ameddig egy, illetve azonos alapokon dolgozó több írásközpont vagy írásiskola formálja a fejlődést, azt *írássterületnek* vagy *írásstartomány*nak szokás nevezni. Írássterület kifejezésen tehát írástörténeti fejlődési egység értendő. Pl. ilyen sajátos írástartománya a romániai latin írásfejlődésnek Moldva és Havasalfölde, illetve Erdély. Itteni viszonylatban a vajdai és hiteleshelyi kancelláriákat szintén írásműhelyeknek, scriptoriumoknak kell tekintenünk. Az is megjegyzendő, hogy írásiskolák vagy talán inkább csak írásdivat

kialakításában nálunk nem annyira ezeknek, mint inkább az írásoktatást ténylegesen végző káptalani iskoláknak kell szerepet tulajdonítani.

Az írásfajták, írásiskolák, írásterületek elhatárolása az *írástechnika*, a *betűformák* és a *ductus* megfigyelése alapján történik. Az egyes betűk formája, akárcsak az írások összehatása, az ún. *írásképek* főként attól függően alakult, hogy milyen tollal, milyen kéztartással, hány és milyen tollvonással, azaz milyen írástechnikával írták. Az írásképet kialakító vonalvezetési módot nevezik ductusnak. Ez lehet higgadtabb, fegyelmezettebb, és ekkor az írás is gondosabb munka hatását kelti, ünnepélyesebb jellegű. Lehet viszont sietős, kapkodó, mely odavetett vonásaival is arról tanúskodik, hogy írójuk mindent a gyorsaság szempontjának kívánt alárendelni. A gyakorlat során kialakult új betűformákat, megoldásokat előbb-utóbb nagy tekintélyű írásközpontok vették át, és kanonizálták azokat. Ez úgy értendő, hogy szigorú szabályokba, íráskanonokba rögzítve kötelező erővel előírtak bizonyos megoldásokat és formákat mind az iskolai oktatásban, mind pedig a másolási gyakorlatban. Egyes írásfajták esetében ezzel párhuzamos mozzanat volt a *kalligrafizálás*, vagyis a spontán kialakult formák tudatos „megnemesítése”, gondosabb kivitelezése - éppen a kanonizálás céljaira. Az írás *stilizálása* viszont a természetes formák öncélú, mesterkelt díszítését, átalakítását jelenti.

Az írásfejlődés bemutatása során talán egyetlen fogalmat sem használ olyan gyakran a paleográfiai kutatás, mint a *majuszkula* - *minuszkula*, illetve a *könyvírás* - *gyakorlati írás* fogalompárokat. Az első kifejezéspárral a paleográfus kettős értelemben is él. Első jelentésében a majuszkula a nagy-, a minuszkula pedig a kisbetű megkülönböztetésére szolgál. Ezenkívül azonban bizonyos írástechnikai megoldást követő írásokat jelölnek e kifejezésekkel. Majuszkulának, azaz nagybetűs írásnak a paleográfus az olyan írásokat nevezi, amelynek összes betűi pontosan két vonal között, tehát az ún. kétvonalas rendszerben helyezkednek el. Ilyenek voltak pl. a római kapitális írások. A minuszkula, azaz kisbetűs írás betűi viszont négy vonalból álló rendszerben helyezkednek el, mégpedig úgy, hogy a betűk teste a két közbülső (alap)vonal közé esik, egyes betűknek azonban már száruk van, amelyek felfelé vagy lefelé a két szélső vonalig kinyúlnak. A minuszkula még a késői római birodalomban (IV-V. század) kialakult, és rendkívüli használhatósága következtében mindmáig a latin betűs írás további fejlődésének legfontosabb alaptényezője maradt. A majuszkula- és a minuszkulairások tehát éppen úgy különböző írástípust alkotnak, mint pl. a mindjárt megtárgyalandó kurziva.

A könyv-, illetve a gyakorlati (használati) írás közül az előbbi tekint vissza nagyobb múltra. A társadalom és az írás kapcsolatainak feltárása és a modern íráskultúra kialakulása szempontjából viszont az utóbbi minősül jelentősebbnek. Amíg ugyanis egy társadalom, illetve művelődés nem jut el az írásosság (írásbeliség) bizonyos fejlettségi fokára, addig az írás rendkívüli művelet marad számára, amelyet csak ünnepélyes, kultikus vagy irodalmi célokra használ. Erre teljesen megfelelő a könyvírás, mely eredetileg az epigrafikus formák közvetlen áttétele az eltérő írásfeladatra. A könyvírások később is mindig a betűk szépségére, olvashatóságára helyezték a hangsúlyt, nem pedig a gyakorlati alkalmazhatóságra és a gyorsaságra. A könyvírások betűit egyenként valósággal rajzolták vagy festették. A hagyományos „kanonizált” formákhoz szívósan ragaszkodó, lassan fejlődő konzervatív írásfajták ezek. Fejlődésük végül is a könyvnyomtatás feltalálása után a nyomtatott írásba torkollott bele.

A gyakorlati írásokat a társadalom mindennapi szükségletei hívták létre szintén még a római birodalomban. Alkalmazásukra elsősorban a gazdasági és jogi élet, valamint az államigazgatás egyre táguló területein került sor. Ezek az írásfajták csupán annak az igénynek a kielégítésére törekedtek, hogy minél gyorsabban és minél kényelmesebben lehessen írni velük. Céljukat lendületes és könnyed tollvonásokkal kialakított *kurzív*, azaz folyó írásmóddal, illetve a betűk leegyszerűsítésével és összefűzésével (*ligatura*), valamint rövidítések fokozott alkalmazásával

igyekeztek elérni. Legünnepélyesebb válfajait az *oklevélminuszkula* és *kancelláriai írás* néven emlegetett változatok képviselik. Ezeket a kevésbé gondos oklevélkurzívák mellett a fontosabb tartalmú jogi, közigazgatási iratok kiállításához használták.

A gyakorlati (használati) írások a könyvírásokból fejlődtek ki, de maguk is visszahatottak ihletőjük további alakulására. A gyakorlati írásokat ugyanis nem kötötték szigorú íráskánónok. Éppen ezért fesztelenebbül alkalmazkodhattak a felmerülő társadalmi szükségletekhez, az új írásstílus, ízlés követelményeihez. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a könyvírások a gyakorlati írásokhoz viszonyítva minduntalan divatjuk múltaknak, régimódiaknak tűntek a kortársak szemében. Nem maradt tehát más választás a könyvmásoló műhelyek számára, mint kicsiszolt formában előbb-utóbb átvenni a gyakorlati írások főbb vívmányait, azokat kalligrafizálni, átstilizálni, és az így megújított formákat kanonizálni. Az írásfejlődés tehát a két írásfajta állandó kölcsönhatása nyomán alakult; egészen a könyvnyomtatás általánossá válásáig, amikor is a könyvírás formái megmerevedtek. Addig az előrelendítő erőt mindig a gyakorlati írások képviselték; a könyvírások viszont megóvták a betűformákat az elvadulástól, amelynek veszedelme a gyakorlati íráshasználat területén mindig fennáll. A korszerű paleográfiának tehát párhuzamosan kell foglalkoznia mindkét írásfajtaival; ugyanis akár a könyv-, akár pedig a gyakorlati (oklevél-) írásokat részesítené a másik rovására előnyben, a fejlődés hajtóerőinek felismerését egyaránt kockáztatná.

A könyv- és gyakorlati írások közötti átmenetet a *félkurzívák* vagy *basztardok* alkotják. Ezek olyan írásfajta, amelyek a kódexmásolás meggyorsításának érdekében kurzív elemekkel szövik át a könyvírás rangos formáit. Megjegyzendő, hogy a középkorban oklevelek írására is felhasználták a félkurzívákat. A kelet-közép-európai fejlődés sajátossága különben az is, hogy a másolók a kódexeket különös előszeretettel írták félkurzív, sőt kurzív írástípusokkal.

Szempontok az írás társadalmi szerepének értékeléséhez

A korszerű paleográfia - amint láttuk - nemcsak magukkal az írásokkal, formáikkal, fejlődésükkel foglalkozik, hanem vizsgálat alá veti az írás és a társadalom sokrétű kapcsolatát is. Ezeknek a kapcsolatoknak a legtágabb értelemben vett összességét nevezi *írásbeliségnek*, *íráskultúrának*, *írásosságnak*. E kifejezések magán az íráson, ennek legkülönbözőbb szintű használatán kívül magukban foglalják az írásos gyakorlatot hordozó társadalmi rétegek és intézmények (értelmiség, hivatalnokság, iskola, könyvmásoló műhely, könyvkereskedelem stb.) szerepét is. Az írásosság történetére irányuló paleográfiai kutatások megfigyelik, hogy az íráshasználat kiterjedése során miként hatolnak be a társadalomba a szóbeli művelődés rovására az írás segítségével konzervált és tértől, időtől függetlenül átadhatóvá tett kulturális javak. Ennek kapcsán mérni kívánják magát a művelődési fejlődést. Ehhez számukra a legfontosabb forrásanyagot az említett gyakorlati írások jelentik. Ugyanis minél nagyobb teret foglalnak el egy kor írásos emléktárában a gyors, kurzív formák, annál mélyebb íráskultúrával, annál szélesebb körű íráshasználattal kell a paleográfusnak számolnia. Tehát nem a díszes, rendkívüli, hanem a praktikus, gyors írásváltozatok az írásbeliség fejlettségének legfontosabb ismérvei. E külalakra nézve igénytelenebb írásformák megfigyelése szolgáltatja a kulcsot a középkori írásfejlődés legdöntőbb mozzanatának, az írás laicizálódásának a megértéséhez is. E kifejezés arra a társadalmi-művelődési folyamatra utal, amelynek során a papság a lassan világiakból kialakuló új írástudó, „értelmiségi” réteggel szemben fokozatosan elveszíti monopolisztikus helyzetét az írástudás és általában a művelődés terén.

Bár az írás feudalizmus kori fejlődése lényegében az uralkodó és kiváltságos osztályok keretei között zajlott le, az írásosság történetébe beletartozik a népi írásbeliség, azaz az írástudásnak és az íráshasználatnak a plebejus-, mezővárosi, paraszti társadalom körében való elterjedése is. E kutatások - erdélyi viszonylatban is - értékes eredményekkel kecsegtetnek, elsősorban a népes székely és szász szabadparasztság körében.

A latin paleográfia pontossága a romániai történetkutatások szempontjából

Elméletileg a paleográfiának annyiféle ága lehetséges, ahányféle írásrendszert használtak a korábbi századok társadalmi. Gyakorlatilag azonban egyelőre csak az európai művelődés írásrendszereivel (latin, görög, cirill) foglalkozó ágazatai fejlődtek ki teljesen. Az előbb elmondottakból nyilvánvaló, hogy minden nép történettudománya szempontjából elsősorban azoknak a paleográfiáknak a művelése különös fontosságú, amelyek az illető országban egykor használatos írásrendszerekkel foglalkoznak. A mai Románia területén a korábbi századokban különböző írásrendszerek (cirill, latin, görög, török) érintkeztek egymással. Éppen ezért az itteni paleográfia párhuzamos és többoldalú kutatásokat igényel. Az ország gazdag és sokszínű írásos emléktárházának tanulmányozása ugyanis csak így hozhatja meg azokat a nemzetközi érdeklődésre számot tartó tanulságokat, amelyeket kétségtelenül magában rejt. Elavult és káros tehát az a korábbi időkből átöröklött szemlélet, mely csak a román-szláv és a román-cirill paleográfia művelését tekinti a romániai történet tanulmányozásához nélkülözhetetlennek. Elegendő egyetlen pillantás az ország írásos forrásanyagának összetételére, hogy belássuk, az itteni történetírás további fejlődésének érdekei követelő erővel megkívánják a latin paleográfiának nemcsak az ismeretét, hanem tevékeny művelését is. Vitathatatlan tény ugyanis, hogy - az erdélyi levéltárak és könyvtári kéziratárak rendkívüli gazdagsága következtében - az ország legrégebbi (1700 előtti) forrásanyagában - mindent egybevéve - mennyiségileg a latin írású emlékek dominálnak. Igaz, ennek az aránynak a kialakításához Moldva és Havasalfölde csak elenyésző mennyiségű latin betűs forrással járult hozzá. Mégis hiba lenne azt állítani, hogy e két fejedelemségnek magának is nem lett volna tanulmányozásra érdemes régi és egész sajátosan román színezetű latin íráshasználata. A romániai történetkutatásnak országos érdeke a latin paleográfiai kutatások elmélyítése. Enélkül ugyanis forrásanyagának tekintélyes része néma maradna a história itteni művelői számára.

A latin paleográfia szempontjainak és kutatási módszereinek fejlődése

A paleográfiai kutatások kezdetei

A régi írásokkal való foglalkozás már a középkorban elkezdődött, mind az oklevelek, mind pedig a kódexek kutatásával. A bonyolult feudális jog- és birtokviszonyok tisztázásához az oklevelek szolgáltatták a bizonyítékokat. Ezek hitelességének megállapításához bírák, prókátorok és kancelláriai tisztviselők egyaránt használták az írás-összehasonlítás módszerét.

Ennél a teljesen gyakorlati célú jogászai foglalatosságnál lényegesebbek voltak a paleográfia kialakulása szempontjából az ókori latin és görög irodalom szövegeit tartalmazó kódexekkel kapcsolatos humanista kutatások. A XV. század folyamán meginduló filológiai vizsgálódások igyekeztek megállapítani a klasszikus latin irodalom alkotásainak helyes szövegét, minthogy azok a sok másolatás során helyenként eltorzultak. A szövegkritika és a szövegjavítás (*emendatio*) azonban megkívánta a humanistáktól, hogy a munkájukhoz felhasznált kéziratokat keltezni igyekezzenek. Ehhez viszont osztályozniuk kellett a kódexekben található írásfajtákat, foglalkozniuk kellett a könyvekhez használt íróanyagokkal. A humanista filológia ilyen irányú eredményeinek elterjedését nagymértékben előmozdította, hogy a reformáció után a szövegkritikai módszereket a Biblia kéziratának tanulmányozásában is alkalmazták. Az viszont, hogy a feudális tudományt uraló teológia a filológiai módszereket átvette, azt eredményezte, hogy a biztosabb paleográfiai tájékozódás a XVII. század elejére a történeti tudományokban általános követelménnyé válhatott.

Első kísérletek a paleográfiai ismeretek rendszerezésére

A jogászai és filológusi gyakorlat során felhalmozódott megfigyelések rendszerezésére és a történettudomány szolgálatába állítására az első kísérletet a francia bencések maurinus kongregációjának párizsi kutatószervezetében dolgozó Jean Mabillon (1632-1707) tette *De re diplomatica libri VI* (Paris 1681) című művében. Mabillon az írások osztályozásából, az írásfejlődés rekonstrukciójából stb. nyerhető paleográfiai érveket a francia jezsuita és bencés rend között dúló oklevéltani vitában kívánta felhasználni. Ezért elsősorban az oklevelek írását tanulmányozta. Érthető tehát, hogy rendszerezésében a paleográfia az oklevéltannak csak egyik fejezete lett. Az ebből a további fejlődésre vonatkozóan következő egyoldalúságot enyhíthette volna Mabillon kutatótársának, a szintén maurinus Bernard de Montfauconnak (1655-1741) a munkássága. Ő ugyanis *Palaeographia graeca sive de ortu et progressu litterarum* (Paris 1708) című munkájában - mely az első önálló paleográfiai mű - inkább a kódexek írásával foglalkozott. Egyben kitekintett ezek keltezésére, a másolók munkájára, személyére, a kéziratokat őrző könyvtárak történetére. Felismerte azt is, hogy mennyire fontos a kéziratok vándorútjának tisztázása, és igyekezett az egyes írásiskolákat, íróműhelyeket megállapítani. A mai kodikológia tehát Montfauconban problémáinak első rendszerezőjét tisztelheti. Az ő kezdeményezése azonban jó ideig nem talált folytatókra. A feudális uralkodó réteg gyakorlati érdekei ugyanis azt kívánták, hogy a paleográfiát az oklevéltan részeként a jogi oktatás szolgálatába állítsák.

A paleográfia alapjait a francia maurinusok rakták ugyan le, de továbbfejlődéséhez az indítást az olasz polihisztor, Scipione Maffei (1675-1755) filológiai-antikvárius munkássága szolgáltatta. A latin paleográfia Maffei szerencsés veronai felfedezésével (1713) jutott valóban

hitelesen római és kora középkori (V-X. századi) kéziratokhoz. Maffei erre az anyagra támaszkodva 1727-től kezdve megjelentetett munkáiban - Mabillon állításaival szemben - bebizonyította, hogy a latin írás fejlődése még a népvándorlás korában is lényegében egységes maradt. Az ún. „nemzeti” írásokról ugyanis rendre kimutatta, hogy azok nem önálló rendszerek, hanem a latin írás különböző hatásokat alatti létrejött regionális változatai. Ugyancsak ő ismerte fel elsőnek azt, hogy a paleográfiának a latin írás fejlődéstörténetét kell nyújtania. Maffeitől származnak a paleográfiának olyan máig használatos terminusai, mint pl. az alaptípusok jelölésére szolgáló majuszkula, minuszkula, kurziva elnevezés.

A paleográfia fejlődésének egész első százada a francia maurinusok felfogásának a hatása alatt állott, és szinte kizárólagosan az oklevéltant szolgálta. E korszak eredményeit is két maurinus kutató, René Prosper Tassin (mh. 1777) és Charles Francois Toustain (1700-1754) foglalta össze. A terjedelmes *Nouveau traité de diplomatique* (Paris 1750-1765 I-VI. kötet) nagy tekintélyével még azután is hosszú évtizedeken át biztosította a régi felfogás továbbélését, amikor pedig a maurinus kutatóiskola a francia polgári forradalom hatása alatt felbomlott. A *Nouveau traité* (mely a mi tájainkon inkább Johann Christoph Adelung német fordításában - Erfurt 1759-1769 - hatott) a latin írásos emlékek akkor lehetséges legteljesebb felhasználásával készült. Benne az eddiginél jóval nagyobb teret kaptak a paleográfiai vonatkozások. A mű legsikerültebb és eredeti megfigyelésekben leggazdagabb részei éppen ezek a fejezetek. Tassin és Toustain az írások osztályozására sajátos új rendszert dolgoztak ki. Ez, sok érdeme ellenére, aprólékosságával az ún. *linneizmus graphicus*-nak az elindítójává vált. Ennek a paleográfiát terméketlenségre kárhóztató irányának legjellegzetesebb képviselője Johann Christoph Gatterer (1727-1799) göttingai professzor. Ő ugyanis *Elementa artis diplomaticae universalis* (Göttingen 1765) című munkájában az írásokat Linné növénytaxonomiai rendszerezési módszerét követve csoportosította aprólékos formai kritériumok alapján.

A paleográfia tehát a formai vonatkozások túlzott előtérbe állítása következtében megrekedett a betűformák változásainak regisztrálásánál, s ezáltal egészen a XIX. század közepéig zsákutcában topogott. Ezeknek az évtizedeknek a munkásságából csupán néhány kiemelkedő egyéni teljesítmény járult hozzá a paleográfia problematikájának és módszereinek gazdagításához. Közülük leglényegesebb az egyszer már beírt, de később lemosott vagy lesikált és újból írásra felhasznált íróanyagok, az ún. palimpszesztoszok vizsgálatának (F. A. Knittel, 1762) és a papirusztekercsek tanulmányozásának megalapozása, valamint az erdélyi viaszos táblák kurzíváinak megfejtése (H. F. Massmann, 1841). Maga a paleográfia azonban a jogi gyakorlatnak alárendelt, problémátlan írásismeretből csak abban az ütemben fejlődhetett valóban történelmi segédtudománnyá, ahogyan ennek társadalmi, tudománytörténeti és technikai előfeltételei megszülettek.

A paleográfia megújulásának előfeltételei

A paleográfiának mindenekelőtt meg kellett szabadulnia a diplomatika nyomasztó gyámkodását ahhoz, hogy kialakíthassa a maga sajátos munkakörét és problematikáját. Az általános fejlődés a XIX. század elejétől fogva mind társadalmi, mind pedig tudománytörténeti tekintetben kedvezett ennek a törekvésnek. Franciaországban a polgári forradalom (1789) után, Európa többi államában pedig a polgári átalakulás rendjén az oklevelek elvesztették jogi-gyakorlati jelentőségüket, és kizárólagosan történeti forrásanyaggá váltak. Megszűntek tehát azok a gyakorlati érdekek, amelyek az oklevéltan és a régi írások ismeretének szoros összekapcsolását indokolták. A történeti tudományok viszont azt igényelték, hogy a paleográfia az oklevélírással mellett fokozott figyelmet szenteljen a könyvírásokra is. A kutatási területnek ez a bővülése elkerülhetetlenül a diplomatika és paleográfia szétválásához vezető

fejlődést indított el. Gyorsította ezt a folyamatot, hogy a polgári átalakulás következményeként a tudományok fejlődése a XIX. század elejétől fogva a szakosodási törekvéseknek kedvezett. Miután pedig ugyanezen szükségletek következtében a felirattan és pecséttan külön történeti segédtudománnyá fejlődött, a paleográfia a nem szorosan hozzá tartozó sajátos írásemlékekkel való vizsgálódástól is mentesült.

A forrásokkal való beható kritikai foglalkozás egyre általánosabb igénye a XIX. század elejétől fogva megkívánta különleges filológus-történész szakképzettséggel rendelkező kutatók nevelését. S minthogy ez legeredményesebben a differenciálódó történeti segédtudományok keretei között volt megvalósítható, új központokat kellett teremteni e diszciplínák művelésére és oktatására. A mintát ebben a tekintetben is a franciáknak köszönheti a történettudomány. 1821-ben ugyanis Párizsban *École des chartes* elnevezéssel intézményt létesítettek a régi könyv- és oklevéltanyag feldolgozásához értő „levéltáros-paleográfusok” kiképzésére. Az intézet tantervében a paleográfia fontos helyet kapott, bár sokáig csupán a diplomatikába való bevezetésnek szánták. Az *École des chartes* tagjai által kialakított munkamódok és az intézeti keretek nyújtotta lehetőségek messze felette állottak a korábbi, egymástól elszigetelten folytatott kutatásoknak. Ezért a többi országok is rendre követték a francia példát, és otthont teremtettek a történeti segédtudományok, köztük a paleográfia művelése számára. Így szervezte meg az *École des chartes* mintájára Bécsben 1854-ben a szintén Párizsban nevelkedett Theodor von Sickel (1826-1908) az *Institut für österreichische Geschichtsforschung* elnevezésű kutatóintézetet. Ezt követte 1855-ben a velencei, 1857-ben a madridi és firenzei, 1884-ben pedig a vatikáni paleográfiai iskola.

Erősen gátolta a paleográfia fejlődését az is, hogy a feudalizmus idején a levéltárakat és könyvtárakat féltékenyen őrizték, és elzárták a nyilvánosság elől. Ezért nagyon töredékes volt az az anyag, amellyel a kutatók dolgozhattak. A polgári átalakulás ebben a tekintetben is kedvező változást hozott. A nagy bőségben feltáruló új emlékek szélesebb körű hasznosítását azonban akadályozta a régi reprodukciós technika tökéletlensége. A rézmetszetű írástáblák ugyanis rendkívül drágák és pontatlanok voltak. A fényképezés feltalálása (1839), majd az így nyert hasonmások nyomdai sokszorosításának megoldása pontos és viszonylag olcsó összehasonlító anyaghoz juttatta a paleográfusokat. A technikai haladás azonban más pontokon is megkönnyítette a munkamódszerek tökéletesítését. Pl. a kvarclámpa feltalálása a palimpszeszt-kutatás kifejlesztéséhez nyitotta meg az utat.

Mindezekből látható, hogy a XIX. század második felére fokozatosan beértek az előfeltételei annak, hogy a diszciplína belsőleg is megújuljon. Kezdetét vehette a modern paleográfia alapjainak lerakása.

A korszerű paleográfia megalapozása

Ezekben az évtizedekben a paleográfia lényegében ugyan önállósult a diplomatikától, a történészek többsége azonban hosszú időn keresztül azt igényelte tőle, hogy továbbra is az oklevéltani vizsgálatokat szolgálja. Jellemző e régi nézetek szívós továbbélésére, hogy még a nagy olasz kutató, Luigi Schiaparelli (1871-1934) is az oklevéltan szolgálólánya szerepét szánta a paleográfiának. A diplomatikai kézikönyvek továbbra is foglalkoztak az oklevél-írások paleográfiájával, de hagyományos módon és megelégedve a felszíni jelenségek regisztrálásával. A diszciplína továbbfejlődését nem a diplomatikához fűződő régi kapcsolatai, hanem újabb tudományokkal való együttműködése hozta el. A XIX. század második felében újra megélenkült a filológusok érdeklődése a paleográfia kérdései iránt. Az irodalmi írásemlékek kutatói azonban - érthető módon - elsősorban olyan szolgáltatásokat vártak a paleo-

gráfiától, amilyenekre a diplomatikusoknak nem volt szükségük. A filológusok kezében aztán a kutatási ág problémaköre fokozatosan tágulni, szemléletében és módszereiben finomodni kezdett. Mai terminológiával élve, a paleográfia kodikológiai ágának kifejlődése vezetett el az új szemlélethez és az egész diszciplína megújulásához.

A megkövesedett hagyományos paleográfiai osztályozási rendszeren és szemléleten az első szerény rést Wilhelm Wattenbach (1819-1897) előbb heidelbergi, majd berlini filológus professzor szerény kis paleográfiai jegyzete (*Anleitung zur lateinischen Paläographie*. Heidelberg 1866) ütötte azzal, hogy az írásfejlődés dinamikájára terelte rá a figyelmet. Az első munkájánál megfigyelhető öntudatlansággal folytatta Wattenbach a régi paleográfiai felfogás aláaknázását *Das Schriftwesen im Mittelalter* (Leipzig 1871; Graz 1958) című könyvével. Ebben az erdélyi vonatkozásokat is tartalmazó terjedelmes monográfiában a filológus gondosságával összegyűjtötte mindazt, ami az írásos forrásokban az íróanyagokról, írószerekről és ezek használatáról, a kéziratok és oklevelek külalakjáról, a könyvmásolókról és íródeákokról, a könyvkereskedelemtől, könyvtárakról és levéltárakról fellelhető volt. Ez a hatalmas, egyébként azonban nyers anyaggyűjtemény mindmáig nélkülözhetetlen tárháza a latin írás középkori használatával foglalkozó kutatóknak. Megjelenése idejében azonban Wattenbach könyve ezenkívül a paleográfiai szemléletet is egészséges irányba befolyásolta azzal, hogy az írásbeliséget oszthatatlan egységként mutatta be. Maguk a tények, az adatok hatottak a kortárs és a későbbi kutatókra, annak ellenére, hogy az összegyűjtött hatalmas anyag feldolgozásához szükséges új szempontok, elvek és módszerek kialakítására Wattenbach maga kísérletet sem tett. Szorgos munkájának gyümölcse azonban még így nyersen is, az anyaggal együtt napfényre került problémái révén, a jövő paleográfiai szemléletét formálta.

Wattenbachkal ellentétben Léopold Delisle (1826-1910), a párizsi Bibliothèque Nationale vezetője már tudatosan törte az utat az új paleográfia számára. Bár Delisle is az *École des chartes* neveltje volt, nagyon jellemző, hogy korszaknyitó munkája nem ehhez az intézményhez kapcsolódik, ahol a paleográfia még mindig a diplomatika szolgálatában állott, hanem egy könyvtár kéziratárához. Delisle nem elméleti tanulmányokkal, hanem mintaszerű feldolgozásaival lett a modern paleográfiai szemlélet és gyakorlat igazi megalapozója. Mint a világ egyik leggazdagabb középkori kódexgyűjteményének kezelője, magából az emlékanyagból igyekezett kibontakoztatni a paleográfia új problematikáját. Az emlékeket létrejöttük folyamatában vizsgálta, és különböző művelődési tényezők tárgyasulásaiként igyekezett értelmezni őket. Így ismerte fel az írásközpontok kutatása és a könyvtörténet döntő fontosságát a középkori írásbeliség megértése szempontjából. A tours-i írásműhelyről és a Meroving-kori kéziratokról írt klasszikus monográfiájával (*Mémoire sur l'école calligraphique de Tours au IXe siècle*. Paris 1886), valamint a Bibliothèque Nationale kéziratáráról készített négykötetes nagy művével (*Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*. Paris 1868-1881) minden elméleti fejtegetésnél hatásosabban megmutatta, hogy miként válhat a paleográfia a középkori művelődéstörténet nélkülözhetetlen segítőtársává. Ő szolgáltatta az első mesteri példákat arra, hogy egy kódex, írásműhely vagy kéziratgyűjtemény eredetének, sajátosságainak és sorsának feltárásán keresztül miként lehet bevilágítani régi korok művelődési életének ismeretlen rejtekeibe. Delisle egész életművével bizonyította be, hogy a paleográfiának a betűtörténeti, a miniaturisztikai stb. tényeket az általános történeti fejlődéssel és különösképpen a szellemi-művészi élet múltjával való állandó és eleven egységben kell tárgyalnia. Végeredményben tehát Delisle a paleográfia történetibbé tételének és a művelődéstörténettel való fokozott összekapcsolásának szükségére terelte rá a figyelmet.

Bizonyára az *École des chartes* konzervativizmusának tulajdonítható, hogy Delisle gondolatai elsősorban nem saját hazájában, hanem a történeti segédtudományok művelése terén a XIX. század végén élre törő Németországban termékenyítették meg igazán a paleográfiai

szemléletet. Delisle művelődéstörténeti felfogása Ludwig Traube (1861-1907) müncheni filológus professzor munkásságán keresztül jutott el a német paleográfiába. Az ő zseniális életműve indította el a XX. századi latin paleográfiai kutatásban vezető szerepet játszó müncheni délnémet filológiai-paleográfiai iskolát. Traube az antik művelődési örökség középkori továbbélésének kutatása során került szembe a középlelatin filológia, illetve a paleográfia kérdéseivel. Érthető tehát, hogy ő az akkor kialakulóban levő és elsőnek éppen általa rendszerezett középlelatin filológiával hozta kapcsolatba a paleográfiát. S ez, annak ellenére, hogy Traube csak segédtudományi szerepet szánt neki a filológia oldalán, haszonnal járt a diszciplína további fejlődése számára. Bár Traube élete végéig megmaradt elsősorban középlelatin filológusnak, hozzájárulása a paleográfia kutatási, főként keltezési és lokalizálási módszereinek kifinomításához rendkívül nagy. A ma használatos munkamódszerek jó része neki köszönhető. Nagy kár, hogy e mesteri gyakorlathoz az ő esetében sem csatlakozott teljesen kiforrott elméleti megalapozás. Összefoglaló jellegű paleográfiai munka - a rövidítések kutatását teljesen új alapokra helyező *Nomina sacra* (München 1907) kivételével - nem is maradt tőle.

A halála után tanítványai által három kötetben kiadott, meglehetősen töredékes egyetemi jegyzeteiben (*Vorlesungen und Abhandlungen von L. Traube*. München 1909-1920) azonban a paleográfia megújítása szempontjából igen jelentős gondolatok találhatók. Ezek a teljesen ki nem fejtett gondolattöredékek is azt bizonyítják, hogy Traube felismerte a paleográfia válságát, tudatosult benne a gyakorlati és elméleti teendők szétválasztásának szüksége, és a felismert zsákutcából a filológiával és a művelődéstörténettel való kapcsolat elmélyítése által igyekezett a paleográfiát kivezetni. Traube szerint a paleográfiának, a praktikus írásismén túlmenően, sajátos történeti diszciplínává, az írásosság fejlődéstörténetévé kell magát kinőnie, „mely az általános művelődéstörténetnek válik fontos, szép és fontos részévé. Ez az írástörténet aztán többé már nemcsak segíti a történettudományt, és nem is tartozik többé az ún. segédtudományok köréhez. Ennek a diszciplínának már új és sajátos problémái vannak; képes észlelni a szellemi élet egészen finom rezdüléseit, és fel tudja deríteni a művelődés egyes gócai közötti olyan egykori kapcsolatokat, amelyekről egyébként az egész tárgyi és irodalmi emléktanyag hallgat.” Az írással való ilyesfajta foglalkozást ő „alkalmazott vagy történeti paleográfiá”-nak nevezte, és magán az íráson kívül az irodalmi írásbeliség egészének vizsgálatát értette alatta. Traube helyes felismerésének a hatását azonban nagymértékben csökkentette, hogy csupán a könyvírásokat tekintette a paleográfia anyagának, és az oklevél-írásokkal való foglalkozást minden további nélkül visszautalta a diplomatika hatáskörébe.

A filológusok vezetése alatt tehát a paleográfia nagy lépést tett előre. Ez a haladás azonban szinte kizárólagosan csak a kodikológiára korlátozódott. Traube állásfoglalásának fékező hatását jelentősen fokozta az a tény, hogy kifinomodott munkamódszerei mindenfelé elterjedtek. Követőinek széles táborából iskolájának későbbi vezetőit, Paul Lehmannt (1884-1964) és a nála fiatalabb Bernhard Bischoffot (1960-) kell első helyen megemlítenünk. Mellettük azonban a XX. századi paleográfiai kutatás legkitűnőbb munkásait - pl. az orosz Olga Antonovna Dobias-Rozsnyevszkaját (1874-1939), az olasz Luigi Schiaparellit (1871-1934) vagy az angol Wallace Martin Lindsayt (1858-1937), Elias Avery Lowe-t (1879-1969) és az amerikai Edward Kennard Randot (1871-1945) - említhetjük fel mint akik az ő nyomdokain haladtak tovább. Rajtuk és tanítványaikon keresztül Traube a kodikológia területén napjainkig formálójá maradt a paleográfiai szemléletnek.

A paleográfia válságát azonban e század elején nem csupán Traube ismerte fel. Vele egyidejűleg, de még nála is tudatosabban foglalt állást a megújulás szüksége mellett Karl Brandt (1868-1946) göttingei történészprofesszor (*Unsere Schrift. Drei Abhandlungen zur Einführung in die Geschichte der Schrift und des Buchdrucks*. Göttingen 1911). Véleménye korának

pozitivist-empirikus paleográfiájáról lesújtó. Szerinte a paleográfia az írásfejlődés morfológiai kérdései közül éppen az elsőrangú fontosságúakra nem adott feleletet. Tőle alig szoktak többet igényelni technikai mesterfogásoknál, holott éppen az említett fontosabb kérdések esetében a diszciplína elkerülhetetlenül a művelődés szélesebb összefüggéseivel találkozik. S persze egyelőre némán és érzéketlenül áll azokkal szemben. Az írásnak, mint művelődési összefüggések kifejezőjének a jelentőségét csak az becsülheti alá - folytatja Brandi -, akinek nincsen eleven és közvetlen kapcsolata a régi korok hagyatékával. Az a tény, hogy az írásnak sajátos lényege van, hogy az írás is az embernek törekenyen finom képmása, mindez eddig nem jutott kifejezésre az írás tudományos vizsgálata során. Brandi nem a filológiának - miként Traube -, hanem magának a paleográfiának az érdekében nézett szembe a pozitivizmus által felidézett válsággal, és az írás sajátos lényegének, különleges belső problémáinak a kiemelésével értékesen hozzájárult a modern paleográfiai szemlélet, elsősorban éppen az írásos kultúra történetének megalapozásához.

A Brandi által felvetett gondolatokat 1924-ben az oklevéltan területén dolgozó Harald Steinacker (1875-1965) fejlesztette tovább (*Zum Liber Diurnus und zur Frage der Entstehung der Frühminuskel*. Miscellanea Francesco Ehrle. IV. Roma 1924). Szerinte a paleográfia válsága nem oldható meg anyagának és érdeklődési területének kiterjesztésével és módszereinek tökéletesítésével. Sőt némileg éppen Traube és követői hibáztathatók a válság elnyújtásáért. Ők ugyanis eljárásaikkal lényegében a régi paleográfia egyik ágának módszereit finomították ki, s ezzel elterelték a figyelmet az egész diszciplína döntően új rendszerezésének halaszthatatlan voltáról. Arról a módszertani alapkérdésről van ugyanis végső soron szó - Steinacker szerint -, hogy vajon a kutatás továbbra is beérheti-e magának az írásnak természetes adottságként való tárgyalásával, vagy pedig emellett az író embernek életösszefüggéseiben való megragadására, az írásnak mint eleven kifejezési formának a felfogására is törekednie kell. Az írás, az ember és a társadalom egységben való vizsgálatának követelményével Steinacker a legkorszerűbb írástörténeti szemléletek vált egyik úttörőjévé, és a paleográfia új alapokra helyezésének legfontosabb kritériumát fogalmazta meg.

Az új, egyetemesebb és történetibb szemlélet kialakításában az előbbiekéhez hasonló jelentőségű a hivatásos paleográfus Arthur Mentz (1882-1957) munkássága. A görög és a római írásfejlődésről készített kitűnő kismonográfiája (*Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern*. Leipzig 1920) Brandi tanulmánya mellett az írástörténet problematikájának mindmáig talán a legtömörebb és legvilágosabb áttekintése. Mentz tisztán látta, hogy a paleográfia egyes ágainak, sőt ezeken belül is egyes sajátos területeinek (rövidítési rendszerek, betűtörténet stb.) külön-külön való fejlesztése nem vezethet a paleográfia megújulásához. Nem tartja kielégítőnek azt a megoldást sem, amelyik együtt tekinti ugyan át a paleográfia különböző ágainak eredményeit, de csak egymás mellé helyezi azokat. Ennek az eljárásnak a következtében az is elsikkadnak az írásfejlődés különböző területei közötti kölcsönhatások. Szerinte a paleográfusnak az íráskultúra összes jelenségeit együttesen és állandó dialektikus kapcsolataikban kell ábrázolnia. Ehhez a feladathoz viszont egységbe kell összefognia a paleográfiai és az írásos emlékekkel foglalkozó egyéb kutatások különböző ágazatait is. A megoldás tehát szerinte is a paleográfia írástörténetévé való fejlesztése. Erre adott Mentz mesteri mintát előbb említett tanulmányával.

E helyes felismerések azonban egyáltalában nem jelentették az új követelmények gyors alkalmazását is. A diszciplína válságának elhúzódása viszont tág teret nyitott arra, hogy a konzervatív, nehézkes hivatalos paleográfia mellett a két világháború közötti időszakban meglehetősen dilettáns színezetű munkák is napvilágot lássanak. A paleográfia „megreformálására” vállalkozó grafológusok és pszichológusok sokszor zűrzavaros elképzelései azzal, hogy ráterelték a figyelmet az íróeszközök, az író kéztartása, az írástechnika és az írásformák,

valamint a művészeti stílusok és az írásfejlődés közötti összefüggésekre, az írás fiziológiájára és lélektanára, alkalmat szolgáltatottak a tudományos paleográfia számára, hogy komolyan állást foglaljon e kérdésekben. Ezt a munkát összefoglalóan a bécsi egyetem medievista professzora, Heinrich Fichtenau (1912-) végezte el *Mensch und Schrift im Mittelalter* (Wien 1946) című könyvében. Fichtenau azt tűzte maga elé célul, hogy „újra beállítja a paleográfiát azokba a nagyobb összefüggésekbe, amelyekből már régen elavult módszere kiszakította”. A maga idején nagy érdeklődést keltő kísérlete azonban aligha tekinthető alkalmasnak erre a nehéz feladatra. Fichtenaut a „régis iskolával” való szembefordulása a paleográfia segédtudományi feladatainak tagadásáig ragadtatta el. A hagyományos szemlélet és módszerek helyébe általa ajánlott filozófiai-szellemtörténeti metódus azonban - éppen saját könyvének bizonyossága szerint - nem vezethet eléggé szilárd eredményekhez. A latin írás középkori történetéről az ő „struktur-pszichológiai” módszerével megrajzolt kép ugyanis nem egy részletében kérdésesnek tekinthető.

Éppen Fichtenau gondolatokban gazdag, de tipikusan szellemtörténeti kísérlete mutatja, hogy azoknak volt igazuk, akik minden bevált új szempontot hasznosítani kívántak ugyan, de a történettudomány keretei között maradvá igyekeztek a paleográfiát új utakra evezni. E paleográfusok talán szerényebb és szűkebb keretek között folyó részletkutatásai során találtak alkalmazásra az elméleti munka által felvetett új szempontok, és érték be a második világháború utáni években a paleográfia teljes megújulásának feltételei. Az ezt előkészítők közül Luigi Schiaparellit kell az első helyen említenünk. Az eredetileg oklevéltannal foglalkozó Schiaparelli paleográfiai munkássága Traube hatása alatt bontakozott ki; annak felismerésével azonban, hogy a grafikai jelenségek egyetlen egységet alkottak, túlhaladta a könyvírásoknál megrekedt filológus mesterét. A római íráskorszak elmélyült tanulmányozásával (*La scrittura latina nell'eta romana*. Como 1921) új lendületet adott a latin írás kezdeteivel kapcsolatos kutatásoknak. Az ő nyomdokain és módszerével indultak el azok a kutatók (Jean Mallon, Robert Marichal, Charles Perrat), akik az írástechnika és a betűformák aprólékos megfigyelésével napjainkra teljesen új képet adtak a latin írás I-VI. századi fejlődéséről. Ezek az értékes eredmények nem kis mértékben annak is köszönhetők, hogy a szinte új iskolát alkotó francia kutatók a teljes fennmaradt (tehát az epigrafikus, papyrológiai stb.) emlékanyagot együttesen dolgozták fel.

Napjaink latin paleográfiája

Az elmúlt negyedszázadban szinte észrevétlenül diadalmaskodott mindenfelé az a meggyőződés, hogy a paleográfiai kutatásokat nem annyira filológiai-szövegkritikai, hanem sokkal inkább a történeti-művelődéstörténeti érdeklődésnek kell irányítania. Ez azonban önmagában még nem mindig adhat feleletet az írás és a társadalom fejlődése közötti összefüggések kapcsán felmerülő kérdésekre. Pedig ezeknek tisztázása elengedhetetlen következménye az íráskultúra oszthatatlan egységként való elismerésének. Főként az okleveles írásosságnak a kodikológiai problémákkal egyenrangú tanulmányozása mutatta meg ezt teljes határozottsággal. Mindez azt kívánja a korszerű paleográfiától, hogy a Delisle és Traube által megalapozott művelődéstörténeti érdeklődését egészítse ki a társadalomtörténethez fűző kapcsolatokkal. Az írásosságnak ugyanis nemcsak a művelődésben, hanem a társadalom szervezésében is fontos szerep jutott. A paleográfia problematikájának ilyen irányú gazdagításában úttörő jelentőségűnek mondható Hajnal Istvánnak (1892-1956), a budapesti egyetem egykori világtörténész tanárának az elméleti munkássága. A középkori egyetemeken folyó írásoktatással és ennek az európai írásfejlődésre gyakorolt hatásával, a kelet-közép-európai oklevélírások közös

vonásaival és általános összefüggéseivel foglalkozó művei szép példái az általa hirdetett paleográfiai elmélet alkalmazásának.

Hajnal koncepciója a társadalmi fejlődés tényeinek fokozott tekintetbevétele, valamint a fejlődés törvényszerűségei iránti érdeklődése következtében hasznosnak ígérkezik a további kutatás számára. Jóllehet eredményeit a hagyományos utakhoz és szemlélethez ragaszkodó paleográfusok körében fenntartásokkal fogadták, a fejlődés mégis őt látszik igazolni, mert az „írás szociológiája” egyre nagyobb teret nyer az újabb összefoglalásokban. Erre a fokozatosan végbemenő, lassú folyamatra jellemző példaként idézhető Bernhard Bischoff három kiadást megért nagy sikerű összefoglalása (*Paleographie, mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Kulturgebietes*. Berlin-München 1950, 1957. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 1979) vagy Jacques Stiennon újabb kézikönyve (*Paléographie de Moyen Age*. Paris 1973). Hajnal szemlélete főként Kelet-Közép-Európában bizonyulhat különösen gyümölcsözőnek, minthogy földrészünknek ezeken a tájain a paleográfia forrásanyagát, Nyugat-Európától eltérően, elsősorban a társadalommal leg-szorosabban együtt fejlődő okleveles írásbeliség szolgáltatja.

Az elmúlt évtized nagy módszertani felfedezésének indult Léon Gilissen kísérlete a középkori könyvírások azonosításának forradalmasítására (*L'expertise des écritures médiévales*. Gand 1973). A betűk átlagméreteinek meghatározására alapozott bonyolult, mikroszkopikusan aprólékos módszer azonban - úgy látszik - nem váltotta be a hozzá fűzött nagy reményeket, mert a nehézkes eljárás végeredményként nem nyújt lényegesen biztosabb és szélesebb alapokat, mint az összehasonlítás hagyományos módszere. A betűkről és alkotóelemeikről készített makrofotói azonban kétségtelenül komoly segítséget jelentenek a kutatásnak, és tovább finomítják az ilyen vizsgálatokat.

A paleográfia átalakulása még napjainkban sem fejeződött be, új vonásai azonban már kivehetők. Mégis, ma már általánosan elismertnek tekinthető az íráskultúra egysége, és az, hogy az írásbeliség osztatlanul alkotja a paleográfia tárgyát. A gyakorlati-használati és a könyvírások tehát éppen úgy egyenrangú tárgyai a paleográfiának, mint az írásformák és az írásoktatás vagy az írásosságot hordozó társadalmi rétegek. Fokozatosan tért nyer az a felfogás is, hogy a paleográfiának a művelődéstörténeten kívül a társadalomtörténettel szintén ki kell építenie - mindkét fél érdekében - a kapcsolatait. Az ilyen alapokon nyugvó paleográfia nyilvánvalóan önálló történelmi diszciplínának, az írásos kultúrával és az azt hordozó társadalmi rétegekkel kapcsolatos kutatások eredményei összegezőjének tekintendő - annak ellenére, hogy régi segédtudományi szolgálatait továbbra is ellátja. Az oklevéltannal való kapcsolatai szintén fennmaradnak, de fordított előjellel: az írásos kultúra egészét felölelő paleográfiának lesz a része az okleveles írásossággal foglalkozó diplomatika. Munkamódszereit illetően pedig legjellemzőbb a széles nemzetközi együttműködésre alapozott, minél teljesebb dokumentációra való törekvés.

A közelmúlt évtizedeiben különben általános követelménnyé vált, hogy a paleográfus a teljes emlékmagyára támaszkodva végezze munkáját. Ebben nagy érdemeket szerzett magának Elias Avery Lowe azzal, hogy a *Codices latini antiquiores* című sorozatban megindította a IX. század előtti kódexek monumentális kritikai corpusát. Ennek eddig megjelent kötetei, valamint e kódexekkel egykorú okleveles emlékek közzétételére Albert Bruckner és Robert Marichal által kezdeményezett *Chartae latinae antiquiores* sorozat nemcsak minden eddiginél szilárdabb alapot szolgáltatnak a paleográfiai kutatásokhoz, hanem valósággal sugallják az íráskultúra egységes tárgyalását. Lowe kezdeményezését ma már a paleográfusok egész seregét mozgósító nemzetközi együttműködés folytatja. Bernhard Bischoff a IX. században írt kódexek corpusának elkészítését tervezi, Charles Samaran és Robert Marichal úttörése

nyomán országonként folyik a keltezett, lokalizált és a másoló nevével ellátott kódexek jegyzékének összeállítása és írásmintáinak közzététele. Kezdetét vette a fontosabb írásközpontok emlékanyagának publikálása hasonmásokban. Többfelé nagy mikrofilmgyűjtemények létesülnek, hogy jelentős másolóműhelyek vagy egyes országok külföldön szétszórt középkori írásemlékeinek egy helyen való tanulmányozását megkönnyítsék. 1954-ben a Comité International de Paléographie párizsi tanácskozásán egységes terminológiát dolgoztak ki a könyvírások és változataik elnevezésére. Hasonló kísérletet tett Franco Bartoloni 1955-ben az oklevélírások elnevezésének egységesítésére. Mindezek az erőfeszítések abban a tekintetben is kedvezően befolyásolják a paleográfia fejlődését, hogy egyre lehetetlenebbé teszik számára a szűk keretek közötti vizsgálódást. E nemzetközi munkálatok által megnyitott távlatok egyenesen kényszerítik napjaink paleográfusait, hogy egységként vizsgálják hazájuk teljes írásanyagát, és azt mindig a latin írás fejlődésének általános összefüggéseibe beleállítva értelmezzék.

Mindezek a korábbihoz viszonyítva megnövelték és a jövőben előreláthatólag még továbbnövelik a paleográfiai kutatások távlatait. Ezekhez kell tehát szabni mindenhol az egyes országokon belül folyó írástörténeti kutatások célkitűzéseit.

A latin paleográfia fejlődése Románia területén

A paleográfiai foglalatosságok kezdetei

A román történetírás múltjában a paleográfiai érdeklődés és foglalkozás kezdetei - érthető okokból - a román-szláv és román-cirill iratanyaghoz kapcsolódtak. A diszciplína problematikájának és módszereinek fejlődése tehát Romániában elsősorban a cirill írásismeret vonalán tanulmányozható. A latin paleográfia csupán Erdélyben tekinthet vissza nagyobb múltra.

Itt megtalálhatók mind a kódexek, mind pedig az okleveles írásosság területén azok a távolabbi előzmények, amelyekre az általános fejlődésről szólva utaltunk. Pl. Mátyás király humanista kancellárja, Vitéz János váradi püspök, egyebek mellett, 1462 szeptemberében Szebenben egy Cicero-kódexet emendált. A hiteleshelyek és a bíróságok gyakorlatában is régtől szokásos eljárás volt, hogy a kérdéses oklevelek hitelességét az ugyanattól a kibocsátótól származó, valódinak elismert darabok írásával összehasonlítva állapítsák meg. Pl. a váradi káptalan 1347-ben úgy döntött el egy 1275-ben kelt oklevelének valódiságát, hogy ennek betűit összevetette az abban az időben élt nótáriusainak kézírásával. Néha az igazságszolgáltatási fórumokon a perekben bemutatott oklevelek hitelességének megállapítása kapcsán a prókátorok között valóságos írástörténeti vitákra is sor került. Pl. 1523-ban Barlabási Lénárd erdélyi alvajda ítélőszékén a körül folyt a vita, hogy a régi nótáriusok W alakban írták-e a B betűt vagy sem.

A régi írásokkal való foglalkozás tehát Erdélyben viszonylag korán elkezdődött, de egyáltalában nem tudományos, hanem nagyon is gyakorlati célokkal. Ezért a tapasztalati úton szerzett megfigyeléseket nem követték elméleti megállapítások, valamint ezek rendszerezése. Így a gyakorlati kezdetekből itt sem születhetett meg a rendszeres írásismeret, a paleográfia. A kancelláriai személyzet körében felhalmozódott írástörténeti ismeretanyag különben erősen korlátozott volt. A B formája körüli, előbb említett vita pl. azt bizonyítja, hogy a gótikus betűformákat a XVI. század elején már felszínesen ismerték. Ezért fogadták el eredetieknek azokat a hamisítványokat is, amelyeket Nyiresi Tamás, a gyulafehérvári káptalan jegyzője családja érdekében a XV-XVI. század fordulóján készített, holott ma már első pillantásra megállapítható, hogy ezeknek az okleveleknek az írása legalább 150-200 évvel újabb a keltezésük korában szokásosnál.

Első kísérletek a tudományos rendszerezésre

A tudományos igényű foglalkozás a régi latin írásemlékekkel Erdélyben is a XVII. század folyamán a diplomatika keretei között indult meg. A század második felében zajló ún. oklevéltani háborúk (*bella diplomatica*) során a vitatkozó felek, egyebek mellett, paleográfiai érveket is igyekeztek felvonultatni álláspontjuk bizonyítására. Például ilyen vita dűlt a váradi püspökség alapításának kérdése körül. Az oklevelek eredetijéhez azonban tudományos célból is csak a gazdag levéltárakkal rendelkező egyházak papjai, történetkedvelő főurak vagy ezekkel bizalmas kapcsolatban álló egyes értelmiségi személyek juthattak hozzá. Például így kutathatott a román felvilágosodás egyik úttörője, a történész Gheorghe Șincai (1753-1816) is több erdélyi főúri család levéltárában, és végezhetett azok anyagán paleográfiai-diplomatikai vizsgálódásokat a románok történetéről tervezett nagy munkájához.

Az oklevéltannal egybekapcsolt, tudományos igényű paleográfia úttörői közül, a segédtudományok más területein is kitűnő Pray Györgyöt (1723-1801) és Cornides Dánielt (1732-1787) kell még felemlíteni. Legnagyobb hatása azonban az erdélyi latin paleográfia fejlődésére Schwartz Márton (1759-1823) összefoglalásának (*Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii*. Budae 1790, 1802) volt. E Gatterer szemléletével készült kézikönyv szabta meg Erdélyben közel egy évszázadra a paleográfia anyagát, szerkezetét és helyét a tudományok körében. Ennek megfelelően a paleográfiát az oklevéltan három része (*graphica, semiotica, formularia seu retorica diplomatica*) közül az elsővel azonosították. Teljesen hasonlóan járt el a Schwarmer könyvét helyi adatokkal kibővítő Perger János (1791-1838) is (*Bevezetés a diplomatikába*. Pest 1821). Említést érdemelnek még Joseph Karl Eder (1760-1810) diplomatikai és paleográfiai jegyzetei (*Exercitationes diplomaticae*), melyeket 1791-1802 között állított össze, bár ezek a további fejlődésre nem voltak hatással, mert kéziratban maradtak.

Erre a korszakra esik az a nevezetes paleográfiai felfedezés, a daciai viaszos táblák (*triptychonok*) előkerülése, mely először terelte rá az egész tudományos világ figyelmét Erdély latin írásemlékeire. 1786-ban, 1788-ban, 1790-ben, 1791-ben, 1820-ban, majd végül 1854-ben és 1855-ben Verespatak (Alburnus Maior) közelében még a rómaiak idejében művelt aranybányákra és bennük viaszozott írótablákra bukkantak. A lelet tudományos értékét nem ismerő egyszerű bányászok és bányatisztviselők kezén sok tábla elkallódott, a szárítgatás és tisztogatás során írásuk leolvadt vagy olvashatatlaná vált. Amíg 1875-1876-ban Pompeji romjai közül szintén nem kerültek elő hasonló viaszos táblák, ezek az i. sz. 131-167 között írt daciai emlékek számítottak a római kurziva legrégibb változatainak. Az erdélyi latin paleográfia fejletlenségét bizonyítja az is, hogy itthon évtizedeken át senki sem akadt, aki a nehezen olvasható, különös írásokat megfejthette volna. Ezt a feladatot végül is Hans Ferdinand Massmann (1797-1874) müncheni germanista professzor oldotta meg *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae in fodina auraria apud Abrudbanyam oppidum Transylvaniae nuper repertae* (Lipsiae 1841) című munkájában. A táblácskákat nemcsak megfejtette, hanem keltezte, és írásuk paleográfiai jelentőségét méltatta.

A XVIII. század utolsó negyedében elkezdődtek Erdélyben a kodikológiai kutatások is. Ebben Pray és Cornides mellett főként Batthyány Ignác (1741-1798) gyulafehérvári püspök működésének kell különös fontosságot tulajdonítani. Batthyány fiatal korától kezdve folytatott tervszerű munkával tudományos kutatási központot és európai színvonalon álló középkori kódexgyűjteményt hozott létre Gyulafehérváron, melyet halála utána nyilvános könyvtárként az erdélyi római katolikus püspökségre hagyott. Ez, a római viaszozott táblákat nem is számítva, a VII-IX. századig visszamenően tette tanulmányozhatóvá a latin írás fejlődését. Batthyány 1783-ban könyvtárosát azzal a megbízatással küldte el két esztendeig tartó kutatóútra (*iter litterarium*) Ausztriába és Itáliába, hogy Mabillon és Montfaucon mintájára vizsgálja át az ottani könyvtárakat erdélyi kéziratok és történeti források után, vásároljon ritka régi könyveket és kéziratokat. Gazdag kéziratgyűjteményének feldolgozása ugyan, korai halála miatt, már nem sikerült neki, szövegközlései, kódex meghatározásai, keltezései, a XI-XV. századi liturgikus kódexekre vonatkozó jegyzetei, összehasonlítási célokra készített kézirat írásminta alapjai azonban Batthyányt a korabeli Erdély legképzettebb paleográfusának mutatják. Bár a paleográfiát ő is az oklevéltan egyik fejezetének tekintette, a könyvszerű emlékekre irányuló kutatómunkájával az erdélyi latin kodikológia megalapítójává lett. A kor színvonalán álló kezdeményezéseinek azonban hosszú időn át nem akadt folytatója.

A latin paleográfia oktatásának kezdetei

A Batthyány kodikológiai kutatásait övező érdektelenség mindennél jobban bizonyítja, hogy a feudalizmus körülményei között a paleográfiának csak azok a vonatkozásai számíthattak érdeklődésre, amelyek az uralkodó osztályok társadalmi, politikai és anyagi előjogait biztosító oklevelek megfejtését szolgálták. Minthogy pedig a levéltárakban féltve őrzött oklevelekkel való foglalkozást elsősorban jogászok feladatának tekintették, a XIX. század elejétől fogva megkívánták, hogy a leendő tisztviselőket, ügyvédek kiképző felsőbb iskolák (kollégiumok) a régi írások olvasását is oktassák. Bár ebben az esetben az olvasási készség elsajátítására helyezték a hangsúlyt, a paleográfia oktatása párosult az erdélyi oklevelek sajátosságainak, tehát bizonyos diplomatikai vonatkozásoknak a közlésével. Ezekkel a tanfolyamokkal kapcsolatosak az erdélyi paleográfiai tevékenység XIX század eleji eredményei.

A paleográfia oktatása - természetesen az oklevéltan keretei között - a Főkörmányszék közvetlen felügyelete alatt álló kolozsvári Királyi Lyceumban kezdődhetett el a XIX. század legelső éveiben. Ennek lehet az emléke az a kézirat diplomatikai jegyzet, melyet a kolozsvári Egyetemi Könyvtár őriz (Ms 3407). Ez az 1808-ban összeállított kurzus Schwartzner említett kézikönyvének megfelelő beosztásban, kérdések és feleletek formájában tárgyalja a tananyagot. 1813-tól kezdve az enyedi Bethlen Kollégiumban is oktatták, a kalligráfiával együttesen, a régi írások olvasását. Általános igényt és szükségletet elégített tehát ki a Főkörmányszék, amikor a Királyi Tábla 1815. évi sürgetésére a kolozsvári Királyi Lyceumban külön tanszéket szervezett a paleográfia oktatására. Egyidejűleg elrendelte azt is, hogy az összes felsőbb iskolákban vezessék be a régi írások olvasásának tanítását. Ennek nyomán kezdődött el a paleográfia tanítása pl. a szászok szebeni gimnáziumában, melyre vonatkozóan még 1846-ból is maradtak adatok.

A kolozsvári külön tanszéken egy féléven át heti három órában folyt a paleográfia oktatása. Nem annyira az elméletre, mint inkább a gyakorlatra helyezték a hangsúlyt. A gyakorlatokhoz a kolozsmonostori apátság levéltárából kikölcsönzött eredeti okleveleket használták. A tanszék betöltői közül csupán Lőcsei Spielenberg Sámuel (1788-1846) fejtett ki 1824-1846 között irodalmi munkásságot. Foglalkozott a középkori rövidítések rendszerével, a szebeni Lythographiai Intézetben a leggyakoribb rövidítésekről és a betűformák változásáról hasonló táblákat készíttetett tanítványai részére, paleográfiai tankönyvet szerkesztett. *Paleographia unacum succinta notione diplomaticae* című, 1823-1825 között készített munkájának Schwartzner és Perger említett oklevéltana a fő forrása. Munkáját 1830-ban nyomtatásban is ki akarta adni. Bár a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött sajtókézirat (Ms 377, 803) bizonyossága szerint 1831-ben már a cenzori engedélyt is megkapta a közlésre, végül is kiadására mégsem került sor. Lőcsei Spielenberg paleográfiája - miként azt a bécsi egyetemről kiküldött két bírálója is megállapította - nem önálló alkotás, arra azonban alkalmas, hogy hiteles képet nyerjünk belőle afelől, hol is tartott a XIX. század közepén a latin paleográfia Erdélyben. A Schwartzner anyagbeosztását követő munka változatlanul a diplomatikának és gyakorlati, jogi céloknak rendelte alá a régi írásokkal való foglalkozást.

Paleográfiai tevékenység a forrásközlés szolgálatában

Az erdélyi felsőbb iskolákban folyó paleográfiai gyakorlatok nyilvánvalóan alkalmatlanok voltak a diszciplína elméleti fejlesztésére. Eredményük azonban mégis megmutatkozott abban, hogy a XIX. század első évtizedeiben megszorodott a paleográfiai gyakorlattal rendelkező történetkedvelők száma. Ezzel elhárult az egyik fő akadály a középkori latin oklevelek történeti forrásként való felhasználásának útjából. A meginduló történeti forráskiadás viszont

a paleográfiai ismeretek további elmélyítését kívánta meg. Erre utalt Vasilie Pop (1789-1842) az oklevéltan alapfogalmairól és fontosságáról írt tanulmányában (*Diplomatica. Foaia pentru minte, inimă și literatură*, 1838). A román könyvtörténet megalapítója is feltehetőleg a kolozsvári Királyi Lyceumban szerezte meg latin nyelvtudása és paleográfiai ismeretei alapjait. Aaron Florian (1805-1887), a latinista nyelvész és történész szintén hangsúlyozta a segédtudományok és különösképpen a latin paleográfia jelentőségét a román nép múltjának feltárására irányuló kutatásokban. Ez az érdeklődés azonban - éppen, mert a szövegközlő tevékenységet szolgálta - kizárólag a paleográfiai gyakorlatra szorítkozott. E gyakorló paleográfusok sorából historiográfiai jelentőségű Martin Reschner (1791-1872) munkássága. Ő ugyanis 1828-ban - Karl Neugeboren (1789-1861) és Johann Georg Schaser (1792-1860) bevonásával - megkezdte az erdélyi szászok középkori levéltárának összeállítását. Másolatai paleográfiai pontosság tekintetében annyira kitűntek, hogy több mint 2600 darabot számláló kéziratos gyűjtemény utópontja lehetett a század végén meginduló forrásközlő tevékenységnek.

A korszak erdélyi paleográfiájának azonban kétségtelenül legkiemelkedőbb képviselője Kemény József (1795-1855) volt. Nálánál annak idején senki többet nem tett azért, hogy a régi oklevelekben elsősorban történeti forrásokat lássanak. Kemény mindenekelőtt mint szenvedélyes gyűjtő az erdélyi történet írásos emlékeinek tömeges megmentésével és a tudományos kutatás előtti feltárásával szerzett magának elévülhetetlen érdemeket. A maga idején Erdély legismertebb történetkutatójának számított, aki különösen a segédtudományokat s köztük a paleográfiát és az oklevéltant művelte előszeretettel. Ilyen irányú fő műve (*Introductio ad diplomaticam Transylvaniae*) - amelyben a „diplomatikai paleográfia”, azaz oklevélírások ismertetése is jelentős helyet kapott volna - nem készült el. Az általa 1842-ben kezdeményezett Erdélyi Nemzeti Múzeumra hagyott, felbecsülhetetlen értékű eredeti okleveles anyagon kívül közel kétszáz kötetnyi másolatgyűjteménye, számtalan részlettanulmánya és oklevélközlése, bámulatosan ügyes kéziratos írásmintái, paleográfiai jegyzetei mutatják, mennyire jártas volt Kemény a régi írássok kérdéseiben. Éppen ez a mesteri jártassága csábította őt arra, hogy - a feudális historiográfiában nem ritka módon - tudományos vitáihoz vagy pusztán virtuskodásból okleveleket is hamisítson. Eme emberi gyengeségei ellenére is jelentősek a későbbi paleográfiai kutatás szempontjából az erdélyi papírgyártás és papírhasználat múltjának tisztázása, valamint a vízjelkutatás területén elért eredményei.

A feudalizmus politikai bukásával a XIX. század közepén megnyíltak a levéltárak. A történészek szorgos publikáló tevékenységgel igyekeztek mielőbb birtokba venni az eddig előlük féltékenyen elzárt oklevélanyagot. Ez a nagy feladat lett a XX. század elejéig terjedő évtizedekben az erdélyi paleográfiai kutatások mozgatója, meghatározója, sőt jellegzetes módon ez szolgáltatta hozzájuk a keretet is. A latin oklevelek publikálása elválaszthatatlan bizonyos paleográfiai tevékenységtől. Ilyen értelemben tehát a latin paleográfia román művelői közé számíthatók mindazok, akik a latin források közzétételében kitűntek. Így August Treboniu Laurian (1810-1881) és Alexandru Papiu Ilarian (1828-1879), akik nemcsak hirdették a latin források nélkülözhetetlenségét a román történészek számára, hanem maguk is közöltek ilyeneket. Eudoxiu Hurmuzaki (1812-1874) gyűjtőtevékenységének köszönhető Románia első nagyszabású forráskiadványa, melynek köteteit eleinte Nicolae Densușianu (1846-1911) rendezte sajtó alá. Paleográfiai képzettsége miatt bízták rá Densușianura, hogy a kiadványba szánt másolatokat olvassa össze az eredetiekkel. Így eredményesen dolgozott pl. az itáliai és magyarországi levéltárakban.

Ugyancsak a múlt század első felébe nyúlnak vissza a latin paleográfia előzményei a Kárpátoktól keletre és délre elterülő országrészekben is. A latin írás bevezetése érdekében kibontakozó mozgalom élénk érdeklődést keltett a kérdés történeti vonatkozásairól szóló

cikkek iránt. Ezek 1840-től kezdődően szép számmal jelentek meg a különböző folyóiratok hasábjain. Közülük említésre érdemesek Callimach Papadopolu közleményei a *Curierul românesc* (II/1840. 73-75, 80-81) és a *Curier de ambe sexe* (2/1838-1840. 386-388) lapjain a görög és latin betűk formáiról és ezek kronológiájáról. Az átlagból kiemelkedik a bukaresti Szent Száva Nemzeti Könyvtár örének, Iosif Genilie-nek illusztrált cikksorozata az *Icoana lumei* (I/1841. 410-411) és az *Universu* (2/1846. 131-132, 135-136, 139-140) folyóiratban az írástörténetről és a latin betűformák fejlődéséről. Cikkeiben azt igyekszik bizonyítani, hogy a latin írás használata a románok körében a szláv írásnyelv és a cirill betűk uralma idején is fennmaradt. Mindezek a közlemények történeti érvekkel kívánták alátámasztani azt a tételt, hogy román nyelvű szövegek feljegyzésére a latin betűk a cirillnél alkalmasabbak. Ezek a közlemények tehát a kor művelődési igényeit szolgálták a paleográfia eszközeivel.

A szebeni paleográfiai iskola

Jóllehet 1872-től fogva egyetem működött Kolozsvárott, a latin paleográfia központja mégsem ennek történettudományi karán, hanem Szebenben, az erdélyi szászok *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című nagyszabású oklevéltára körül alakult ki. Ennek a kiadványnak alapjait - miként fentebb láttuk - már az előző történésznemzedék lerakta gyűjtő- és másolótevékenységével. Az előkészületek 1842-től fogva a szász tudományosság szervezetében, a *Verein für siebenbürgische Landeskunde* keretei között tervszerűen folytak. A gyűjtés megkönnyítése végett és a másolatok egyöntetőségének biztosítására már akkor kiadtak litografálva egy Kemény József által összeállított, paleográfiai vonatkozásokat szintén tartalmazó másolási szabályzatot (*Anleitung zum Abschreiben alter Urkunden*, 1845). Az első három évtizedben azonban még továbbra is a régi módszerekkel és az idősebb nemzedék irányítása alatt folyt a munka. A döntő fordulat 1877-ben következett be, amikor Franz Zimmermann (1850-1935) a szebeni Szász Nemzeti Levéltárhoz került. Zimmermann Sickelnek volt a tanítványa. Az ő bekapcsolódása nyomán az *Urkundenbuch* munkaközössége a bécsi *Institut für österreichische Geschichtsforschung* korszerű módszereivel és a németországi forrásközlő tevékenységgel, valamint paleográfiával, elsősorban Wilhelm Wattenbachkal állandó, szoros kapcsolatban végezte munkáját. Zimmermann erőfeszítései nyomán jutott az *Urkundenbuch* erdélyi viszonylatban a latin paleográfia területén olyan központi szerephez, mint amilyent Németországban a *Monumenta Germaniae Historica* kiadványsorozat játszott. Körülötte, illetve közvetlenül a bécsi *Institut*-ban nevelkedett fel az első európai színvonalon álló erdélyi latin paleográfusnemzedék.

Ezt a nevelőmunkát Zimmermann paleográfiai kurzussal és sokoldalú segédtudományi munkássággal igyekezett előmozdítani. Ilyen irányú kiadványaiból mindmáig nélkülözhetetlen a *Photographien von Urkunden aus siebenbürgisch-sächsischen Archiven* (Hermannstadt 1880) című hasonmásalbuma, mely az utolsó évtizedekig a legmódszeresebben összeállított erdélyi segédeszköz a latin oklevelek paleográfiájának tanulmányozásához. *Über die Herausgabe von Urkunden* (Korrespondenzblatt 1878. 45-53, 68-71) című dolgozatában viszont a forrásközlés akkor legjobb módszereit ismertette és népszerűsítette. A szebeni iskola szép gyakorlati eredményeihez azonban később sem társult az elméleti kérdések iránti érdeklődés. Minthogy a középkori oklevelek közzétételéhez fűződő paleográfiai tevékenységből szükségszerűen következett, hogy e munkaközösség tagjai továbbra is csupán az oklevélírásokkal foglalkoztak, a paleográfiának a diplomatikával kapcsolatos segédtudományi viszonya Erdélyben változatlanul fennmaradt.

A kodikológiai tevékenység

Ezért tekinthető egészen kivételesnek Timotei Cipariu (1805-1887) balázsfalvi és Beke Antal (1883-1913) gyulafehérvári kanonok kodikológiai munkássága. Ha a középkori latin kódexekkel való foglalkozás nem is állott tudományos munkásságuk középpontjában, mégis az ő ilyen irányú tevékenységük jelenti az összekötő kapcsot Batthyány Ignác XVIII. századi kezdeményezései és az újabb erdélyi kodikológiai kutatások között. A latinista filológus Cipariu érdeklődését az a meggyőződése irányította a régi latin írásemlékek felé, hogy a román nép is a latin betűket használta, mielőtt áttért volna a cirill írásra (*De re literaria Vlachorum*. Blasii 1858). Ezért foglalkozott több ízben is a daciai viaszos táblákkal (legbővebben: *Archivul pentru filologie și istorie*, 1867), és terjesztette ki gyűjtési körét a középkori latin kéziratokra. Ismeretes, hogy 1852. évi itáliai útja alkalmával Velencében és Milánóban tett könyvtárlátogatásai során mennyire foglalkoztatták a kódexek. Cipariunak jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött latin kódexgyűjteménye tehát nem csupán egykori tulajdonosuk bibliofiliját, hanem paleográfiai érdeklődését is bizonyítja.

Beke Antal a gyulafehérvári Batthyaneumban felhalmozott latin írásemlékek ismertetésével végzett hasznos munkát. Bár kódexleírásai szűkszavúak és olykor hibásak, az első lépést Erdély leggazdagabb latin kódexgyűjteményének feltárására ő tette meg (*Index manuscip-torum Bibliothecae Batthyanianae*. Károly-Fehérvár 1871).

A latin paleográfia a két háború közti időszakban

Az első világháború után Romániában fokozódott a latin paleográfia művelésének szüksége. Az ehhez nélkülözhetetlen egyetemi nevelőmunka természetes központjául Kolozsvár kínálkozott. Az itteni egyetem azonban a két világháború közötti időszakban sem vált a latin paleográfia eleven központjává. Ez annál különösebb, minthogy az egyetemes középkori tanszéken - mely egyben a történeti segédtudományokat is művelte - hosszú időn át a paleográfia és a középlatinság kérdései iránt melegen érdeklődő kitűnő szakember és nevelő, Constantin Marinescu (1891-) volt a professzor. Az egyébként magas színvonalú oktatómunkából nem nöhetett ki az ország középkori latin írásemlékeire irányuló eredeti paleográfiai kutatás, minthogy az érdeklődés szinte kizárólag a nyugat-európai fejlődés kora középkori szakaszára (Meroving-, Karoling-kor) irányult. A nyugat-európai friss eredmények közvetítése szintén nagy lépést jelentett előre a korábbi állapotokhoz képest, de önmagában, eredeti, belföldi kutatási eredmények nélkül nem lehetett elegendő annak meggyőző bizonyítására, hogy a latin paleográfia mekkora hasznot hajthat a román történetírásnak.

Kolozsvár után másik természetes központul a főváros, Bukarest kínálkozott. Itt ugyanis 1924-től kezdve 1948-ig a párizsi *École des chartes* mintájára megszervezett Levéltártani Iskola (*Școala de arhivistică*) keretében a latin paleográfiának külön tanszéke volt. 1931-től fogva az egyetemen is működött a világtörténeti tanszéken külön latin paleográfiai szeminárium. Azonban mindkét helyen az általános paleográfiára helyezték a hangsúlyt, és a nyugat-európai eredmények ismertetését tekintették kizárólagos feladatuknak. Nyilvánvaló, hogy a latin forrásanyagot őrző nagy gyűjteményektől távoli Bukarestben a mikrofilmzés elterjedése előtt nem is volt meg a lehetősége annak, hogy a latin paleográfiát idegenből átültetett díszvirágból a román történetkutatás nélkülözhetetlen segítőtársává alakítsák át. A *Școala de arhivistică* tudományos kiadványai ennek ellenére bizonyítják, hogy munkatársai felismerték azt az utat, amelyen a romániai latin paleográfiának járnia kellene. Aurelian Sacerdoteanu (1904-1976) rövid összefoglalása (*Evoluția scrisului și cartea pînă la apariția tiparului*. In: *Îndrumări în cercetări istorice*. București 1943. 167-199) már felvillantotta az

írás- és a könyvtörténet együttes tárgyalásának szükségét. Az Állami Levéltár (Arhivele Statului) kiadásában megjelenő *Culegere de facsimile* sorozat latin albumát (București 1942) Maria Holban (1901-) és Virginia Sacerdoteanu (1898-1975) úgy igyekeztek összeállítani, hogy az a helyi latin írásfejlődést tükrözze. Csak sajnálni lehet, hogy a válogatásnál megelégedtek a fővárosban található és nem mindig a legjellegzetesebb darabok közlésével. A hasonmások használhatóságát tovább csökkentette a háborús időkkel magyarázható gyarló nyomdai kivitelezés. Ugyanez a korszerű törekvés jellemzi Maria Holban *Accente personale si influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români* (Revista istorică 29/1943. 51-86) című tanulmányát, mely a román fejedelmek latin levelezésében felismerhető román nyelvi elemekre tereli rá a figyelmet. Kár, hogy e filológiai módszerekkel folytatott kutatásaival párhuzamosan nem végezte el a helyi paleográfiai sajátosságok elemzését is.

Ebbe az irányba tett viszont úttörő jelentőségű kezdeményezést Dumitru Ciurea (1914-) *Le scritture latine nei paesi romeni. Saggio di paleografia e di diplomatica* (Ephemeris Daco-romana 1940. 181-241) és *Observații pe marginea documentelor latine românești* (Apulum 1943/45. 215-250) című munkáival. Jóllehet Ciurea kissé gépiesen alkalmazta a romániai emlékanyagra az olasz paleográfia megállapításait, és a hiányzó előtanulmányokat nem igyekezett elmélyült részletkutatásokkal pótolni, dolgozatainak érdeme elvitathatatlan. A problémát azonban nem ragadta meg a maga teljességében. Ő ugyanis elsősorban a moldvai és a havasalföldi latin oklevelezéssel kapcsolatos paleográfiai kérdések iránt érdeklődött. Nem vonta azonban be kutatásai körébe a romániai latin írásemlékek túlnyomó többségét alkotó erdélyi anyagot.

A korábbi nemzedék paleográfiai szemléletét képviseli a filológus Gheorghe Popa-Lisseanu (1866-1945) kimerítő tanulmánya a daciai viaszos táblákról (*Table cerate descoperite în Transilvania*. București 1890, 1926).

A fővárosi, illetve a iași-i történész köröknek a latin paleográfia iránt növekvő érdeklődését bizonyítja az első román nyelvű paleográfiai kézikönyv megszületése. Constantin I. Andreescu (1904-1951) *Manual de paleografie latină* (Buc 1939) című munkája a kezdők eligazítását tűzte maga elé célul, és ezt el is érte. A latin írás általános fejlődését kívánta bemutatni a francia kézikönyvekben megszokott módon, mélységben és időhatárok között. A késői középkor írásfejlődése tehát nála is éppen úgy elnagyolt és szűkszavú, mint külföldi mintáiban. Ez az oka annak, hogy ez a maga nemében sikerült összefoglalás, nem nyújtván többet, mint ami a külföldi kézikönyvekben is megtalálható, nem válhatott a romániai latin paleográfia fellendítőjévé.

A polgári történetírás körülményei között nem hozhatták meg kívánt eredményeiket azok a kutatások sem, amelyeket Nicolae Grămadă (1892-1961) folytatott előbb a csernovici, majd a iași-i egyetemen. Ez annál sajnálatosabb, mert ő tekinthető a latin paleográfia terén végbe-
menő nagy változások első romániai képviselőjének. Elméleti munkássága a csúcspontját jelenti annak, ameddig a polgári történetírás idején a romániai latin paleográfia eljutott. Ő már többet lát a paleográfiában, mint a régi írássok olvasására megtanító segéd tudományt. A Traube iskolához hasonlóan, művelődéstörténeti munkakört is kívánt adni ennek a diszciplínának.

Paleográfiai tárgyú dolgozatait *Studii paleografice* (Cernăuți 1925) című tanulmánya vezeti be. Ebben a latin betűk alakját módosító tényezőket tárta fel, és az unciális írás eredetével kapcsolatos vitához szólt hozzá. Ezeket a kérdéseket *Din domeniul scriiturii. Istoria, cultura și scriitura* (Cernăuți 1929) című dolgozatában újra érintette. Utóbbi tanulmányát azért kell jelentősnek minősíteni, mert az írás és a művelődés történetének kapcsolatára romániai viszonylatban itt található az első utalás. Grămadának az újabb külföldi szakirodalom problematikában való jártassága különösen megmutatkozik *Contribuții la istoria cărții și a*

scrisului în evul mediu (Cernăuți 1928) című terjedelmes tanulmányán. Ebben a középkori írásemlékek és íróeszközök formai kérdéseit ismerteti meg olvasóival. Becsesek a dolgozat képmellékletei. Egykorú ábrázolásokról készített reprodukciói mindmáig a legkönnyebben elérhető illusztrációs anyagot alkotják a középkori írásemlékek és íróeszközök külalakja után érdeklődő romániai kutatók számára. Grămadă - sajnos - egyedül maradt korszerű paleográfiai törekvéseivel. A latin írásemlékektől távol ezek a helyes kezdeményezések sem vezethettek el a romániai latin paleográfiai megújuláshoz.

Grămadához hasonló kivételes hely illeti meg a romániai paleográfia újabb történetében Georg Adolf Schuller (1862-1939) és Szentiványi Róbert (1880-1961) munkásságát. Az előbbi a szebeni Brukenthal Múzeum, az utóbbi pedig a gyulafehérvári Batthyaneum-könyvtár középkori latin kódexeinek tudományos katalogizálásával tett nagy szolgálatot a latin paleográfiának és könyvtörténetnek. Kettőjüknek köszönhető, hogy a romániai tudományos kutatás végre rendelkezik szakszerű, modern segédeszközzel az ország két legnagyobb latin kódexgyűjteményéhez. Ez a két leíró katalógus, valamint Szentiványinak a *Batthyaneum* évkönyvben a gyulafehérvári Codex Aureusról (1911) és e könyvtár XI. századi evangéliumáról (1913) közölt tanulmányai jelentik a romániai latin kodikológia első módszeres alkotásait.

A romániai latin paleográfia napjainkban

A latin paleográfia korszerű művelésére Romániában a marxista történetkutatás teremtette meg az elmúlt évtizedek folyamán a kedvező lehetőségeket. A Román Akadémia által a hazai történet forrásainak kiadására indított nagyszabású munkálatok során ugyanis nemcsak új paleográfusgárda nevelődött a latin oklevélszövegek közzétételére, hanem megindult a helyi írásfejlődés és a paleográfia elméleti kérdéseinek tanulmányozása is. A gyakorlati paleográfiai tevékenység tehát végre párosult az elméleti és fejlődéstörténeti kérdések tanulmányozásával. Ezek a kutatások - elsősorban a kolozsvári egyetemen működő Jakó Zsigmond (1916-) kezdeményezései nyomán - már a fentebb ismertetett művelődés- és társadalomtörténeti beállítottságú, legújabb paleográfiai szemlélet alapján folynak.

Eddig sor került az erdélyi latin írásfejlődés XII-XV. századi szakaszának és az írástudás laicizálódása kezdeteinek tisztázására. Kutatások indultak a latin kódexek katalogizálására, szövegeik meghatározására és művelődéstörténeti feldolgozására, továbbá az írás- és könyvtörténet, valamint a paleográfia és a kodikológia közötti összefüggések elméleti tisztázására. Öröndetesen megélénkült a kodikológia területén mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati tevékenység. A kodikológia elméleti kérdéseivel és korszerű munkamódszereivel foglalkozott a paleográfus Damian P. Bogdan (1907-). Románia régi kéziratának katalogizálására és tudományos hasznosítására kidolgozott részletes munkatervében azonban főként a cirill írású anyag sajátosságaira volt tekintettel. Radu Constantinescu (1940-) viszont gyakorlatban bizonyította be, hogy az új munkamódszerek a román kutatásban is meggyökeresedtek. A bukaresti könyvtárakban őrzött XVII. század előtti nyugat-európai kéziratokról angol nyelven közölt szakszerű leírásai alapján várható tőle, hogy a latin anyag zömét kitevő erdélyi középkori kódexek katalogizálására irányuló tervét is valóra váltja. Végül kezdetét vette a belföldi nagyközönség megismertetése a középkori latin könyvművészetnek a Batthyaneumban őrzött szebb emlékeivel. E színes illusztrációkban gazdag, népszerűsítő kiadványok ugyan csak az eddigi eredmények összefoglalására törekednek, de így is jó szolgálatot tesznek a romániai latin kodikológiának. Ennek kérdései iránt az érdeklődést képanyagukkal még azok a feltűnést kereső kísérletek is felkelthetik, amelyek romániai vonatkozású külföldi kódexek bemutatására vállalkoznak.

A paleográfiai kérdések iránti érdeklődés fokozatos bővüléséről tanúskodik Șerban Andronescu népszerűsítő könyve az írás eredetéről és a különböző írásrendszerek fejlődéséről. Ez a gazdagon illusztrált összefoglalás az első olyan román nyelvű munka, mely áttekintést ad az általános írástörténet kérdéseiről, és felhívja a figyelmet a helyi írásfejlődés egyetemes összefüggéseire. Említést érdemel Monica Vlaicu elemzése is a XV-XVII. századi erdélyi német oklevelekben található rövidítésekről, mert általa új témakör jelentkezik a romániai latin paleográfiában.

A teendő ugyan változatlanul sok a részletkutatások terén mégis időszerűvé vált a szintézis elkészítése a helyi írásfejlődésről. Nem utolsósorban éppen a hiányok és a további feladatok tudatosítása érdekében. Ebbe az irányba az első lépést Radu Manolescu (1929-) tette meg, amikor a bukaresti egyetem történelmi karán tartott előadásait (*Curs de paleografie latină*. Buc 1959) a levéltárosok továbbképzése érdekében sokszorosított formában közzétette. Ezután kerülhetett sor Jakó Zsigmond és Radu Manolescu közös munkájával arra a hasonmásalbummal ellátott írástörténeti összefoglalásra (*Scrierea latină în evul mediu*. Buc 1971), melynek magyar változatát a jelen kötetben veszi kézhez az olvasó. Ebben a szerzők a latin írás és íráshasználat romániai történetéről kívánnak képet adni úgy, hogy a fejlődés helyi sajátosságaira, valamint az általánossal és főként a keletközép-európai írásbeliséggel való összefüggéseire szintén fény derüljön.

Könyvészeti segédeszközök

Bibliográfiák

A három évszázados múltra visszatekintő latin paleográfiai irodalom napjainkban már akkora terjedelműre nőtt, hogy a benne való tájékozódás sajátos bibliográfiai segédeszközök nélkül lehetetlen. Az általános fejlődés megértéséhez szükséges legfontosabb tanulmányokról és kiadványokról a különféle külföldi összefoglaló munkák bibliográfiai fejezetéből szerezhető legkönnyebben tájékoztatás. Ezek közül a legfontosabbakat alább felsoroljuk. A részlettanulmányokról és legfrissebb eredményekről viszont az alább említett szakfolyóiratok könyvészeti szemléi tájékoztatnak. E soroknak éppen az a feladatuk, hogy a nemzetközi szakirodalomban való tájékozódást biztosító bibliográfiai segédeszközökhöz vezessék el az érdeklődőket. Ami viszont a romániai latin paleográfiai irodalmat illeti, a lehető legteljesebb könyvészeti utalásokat a továbbiakhoz az egyes fejezetek végén kívánjuk megadni. Ugyanott tájékoztatjuk az olvasót, szintén teljességre törekedve, a vonatkozó magyar szakirodalomról is.

A lentebb említett paleográfiai folyóiratok ismertetésein és a kézikönyvek bibliográfiai fejezetein kívül a múlt század végétől fogva készültek rendszeres összefoglaló tájékoztatások a latin paleográfia friss eredményeiről. Elsősorban a római korszak és a kora középkor írásfejlődésének és kodikológiai problémáinak a témakörében 1874-1930 között elért eredményekről adott kitűnő, összefoglaló áttekintéseket Wilhelm Weinberger a *Jahresberichte über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft* 1901, 1906, 1907, 1915, 1923, 1926, 1932. évfolyamaiban. A késői fejlődési korszakokra és a könyvfestészetre vonatkozóan Alfred Hessel, majd Carl Wehmer összeállításában a *Jahresberichte für deutsche Geschichte* 1927-1940. évi folyamai közölnek beszámolókat az 1925-1940 közötti terméstről. 1926 óta a Comité International des Sciences Historiques kiadásában megjelenő *International Bibliography of Historical Sciences* is rendszeresen hoz paleográfiai című anyagot. Az 1930 előtt megjelent irodalom felől - minden apró hiányossága ellenére is - a legátfogóbb tájékoztatás Paul Sattler - Götz von Selle *Bibliographie zur Geschichte der Schrift* (Linz 1935) című terjedelmes kötetet kitevő összeállításából nyerhető. Nem kevésbé hasznos Hubert Nélis *L'écriture et les scribes* (Bruxelles 1918) című kisebb terjedelmű, de hozzáértéssel válogatott bibliográfiája. Az 1930 utáni eredmények felől részint az 1937-től kezdve megjelenő *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, illetve a Conseil International des Archives által 1951-től fogva kiadott *Archivum* folyóirat tájékoztat. Ez utóbbiaknál lényegesen gazdagabb címanyagot tartalmaznak a *Scriptorium* című kodikológiai folyóiratban a második világháború utáni eredményekről országonként összeállított bibliográfiák. Ezek azonban egyelőre csak néhány, igaz, a latin paleográfia szempontjából legfontosabb ország eredményei felől tájékoztatnak. A kelet-közép-európai kutatás egésze számára is hasznos eligazítást nyújtanak a csehszlovák paleográfusokét főként kodikológusok munkásságáról készített rendszeres könyvészeti összeállítások a *Studie o rukopisech* című folyóirat hasábjain. A legfrissebb információk Josefina és Dolores Mateu Ibars könyvészetéből (*Bibliografia paleografica*. Barcelona 1974) szerezhetők be.

Kézikönyvek

Az elsősorban oktatási célokat szolgáló régebbi összefoglaló munkák közül ma is haszonnal forgatható Edward Maunde Thompson *An Introduction to Greek and Latin Paleography* (Oxford 1912, reprint: New York 1965) című, gazdagon illusztrált kézikönyve. Maurice Prou és Alain de Boüard *Manuel de paléographie latine et française* (Paris 1924) című munkájában

bőséges bibliográfiai fejezeteken kívül terjedelmes rövidítésszótár is található. Paul Lehmann szintézise (*Lateinische Paleographie*. In: Gercke-Norden [kiad.]: *Einleitung in die Altertumswissenschaft*. Bd I. Leipzig 1927) főként a könyvírásokkal foglalkozik, és a Karoling minuszkula utáni írásokra nem terjeszkedik ki. Berthold Bretholz történészek részére készített rövid összefoglalása (*Lateinische Paleographie*. In: Meisters Grundriss. Leipzig 1926) ma már elavultnak tekinthető. Vincenzo Federici *Paleografia latina dalle origini fino al secolo XVIII*. (Róma 1935) című könyve viszont ma is jól használható. Különösen azért, mert nagy hangsúlyt helyez az oklevélírásokra, és kiterjeszkedik az újkor elejének írásfejlődésére is. Giulio Battelli *Lezioni di paleografia* (Roma 1949) című munkája még lényegében a második világháború előtti felfogást tükrözi, és szintén a kódexek írására helyezi a fő súlyt. Bizonyos aránytalanság és konzervativizmus jellemzi Hans Foerster tankönyvét is (*Abriss der lateinischen Paleographie*. Bern 1949, 1963). Friss szemlélet, a problémák világos rendszerezése emeli ki Bernhard Bischoff tömör összefoglalását (*Paläographie. Mit besonderer Berücksichtigung des deutschen Kulturgebietes*. In: *Deutsche Philologie im Aufriss*. Berlin-München 1950, 1957), melynek átdolgozott és kibővített legújabb kiadása már egész Nyugat-Európa fejlődésére kiterjeszkedik *Paläographie des römischen Altertums und des abend-ländischen Mittelalters*. Berlin 1979). Ez a remekbe szabott kis munka tekinthető jelenleg a latin paleográfia legsikerültebb összefoglalásának. Világos tájékoztatással szolgál a paleográfia legfontosabb kérdéseiben Jacques Stiennon kézikönyve (*Paléographie du Moyen Age*. Paris 1973), mely szintén hasznosítja a szemlélet terén az utóbbi évtizedekben lezajlott változásokat. Különösen tanulságos a könyv gazdag képanyaga a betűk alakváltozásairól. Az előbbieknél sokkal inkább didaktikus célokat követ, de szintén új szemléletű, kitűnő alkotás Giorgio Cencetti *Lineamenti di storia della scrittura latina* (Bologna 1954) című tankönyve, mely kitér az újkori írásfejlődésre is. Külön értéke e könyvnek gazdag könyvészeti jegyzéke. Haszonnal forgatható még Cencetti újabb összefoglalása (*Compendio di paleografia latina*. Napoli 1963, Roma 1978), valamint Guglielmo Cavallo kötete a középkori könyvekről és olvasóközönségükről (*Libri e lettori nel medioevo*. Bari 1977), továbbá Ivan Hlaváček kodikológiája (*Uvod do latinské kodikologie*. Praha 1978).

A kutatás szempontjából különösen fontos a szomszédos államok paleográfiai eredményeinek ismerete, hiszen nélkül nem élvezhetők az összehasonlító módszer előnyei. A kelet-közép-európai országok paleográfiai kézikönyvei is mindenekelőtt a latin írás fejlődésének általános menete felől tájékoztatnak. Ebben a tekintetben, érthető módon, kevés olyan önálló eredményre támaszkodhatnak, amelyek a fentebb említett nyugat-európai nagy összefoglalásokban ne lennének megtalálhatók. Ezenkívül azonban több-kevesebb mértékben arra is igyekeznek, hogy országuk írásfejlődéséről képet adjanak, és ezt beillesztik az általános európai fejlődésbe.

Ebben a tekintetben különösen kiemelkedik Wladyslaw Semkowicz munkája (*Paleografia lacinska*. Kraków 1951), mely a nagy múltú lengyel paleográfiai kutatás eredményeit szintén összefoglalja. Szükséges felemlíteni, hogy részletesen foglalkozik a nyomtatott írás régi lengyel típusaival és a középkori lengyel epigráfia problémáival is. Hasonló utakon jár, és az újkori írás fejlődésének terjedelmes fejezetet szentel Aleksander Gieysztor újabb szintézise (*Zarys dziejów pisma lacinskiego*. Warszawa 1973).

Viktor Novak *Latinska Paleografija* (Beograd 1952) című tankönyve nagyon tanulságos analógiát nyújt a romániai kutatás számára, hiszen Jugoszlávia területén is párhuzamosan élt egymás mellett a latin és a cirill írásrendszer.

Az újabb magyar összefoglaló munkák közül Mezey László *Paleografia* (Bp.1959) című egyetemi bevezetése, illetve a kodikológiai témakörrel foglalkozó *Könyv- és könyvtártörténet* (Bp. 1959) című tankönyve említendő fel. Ez utóbbit hasznosan egészíti ki Mezey *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez* (Bp. 1961) című szöveggyűjteménye. Az általános írástörténet köréből Várkonyi Nándor (*Az írás története*. Bp. 1943), Elisabet Hering (*Az írás rejtélye*. Bp. 1966) és Kéki Béla (*Az írás története*. Bp. 1975) sikerült népszerűsítő összefoglalásai mellett Földes-Pap Károly fényűző kiállítású kötete (*Vom Felsbind zum Alphabet. Die Geschichte der Schrift von ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen Lateinischen Schreibschrift*. Stuttgart 1966) érdemel említést. Újszerű írástörténeti vizsgálódásra tesz kísérletet Benda Kálmán *Egy új forrástudomány, a pszichografológia* című dolgozatában (LvtKözzl44-45/1974. 61-76.) Különleges gyakorlati célú írástudományi munka Vass Kálmán (*A kézírás vizsgálata*. Bp. 1973) és Kiss Lajos könyve (*Az igazságügyi kézírászakértői vizsgálat alapja*. Bp. 1977).

Jóllehet a paleográfia a középkorral és a könyvtörténettel, a levéltártannal foglalkozó szakfolyóiratokban is helyet kap mellékesen, vannak egyenesen vagy főként ennek a diszciplínának szentelt időszaki kiadványok. Ezek sorát a *Bibliothèque de l'École des chartes* 1839 óta megjelenő kötetei nyitják meg. Az angol kutatáson belül W. M. Lindsay 1922-1929 között kiadott *Palaeographia latina*-ja (Oxford St. Andrew University Publications, fasc. XIV, XVI, XIX, XX, XXIII, XXVII - Reprint: Hildesheim - New York 1974) játszott hasonló szerepet. 1946-ban indult meg elsősorban a kodikológia művelésére Brüsszelben a *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits* című folyóirat, mely az elméleti kérdések megvitatásának is szívesen helyet ad. Jelenleg ebből a folyóiratból, valamint a mozgékonyabb bécsi *Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde* (1975-) és a párizsi *Gazette du livre médiéval* (1983-) hasábjairól lehet legkönnyebben tájékozódni a latin paleográfiát foglalkoztató kérdések felől. A gyakorlati írások és általában az írástörténet művelését viszont az 1955 óta megjelenő *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* vállalta magára. Különös figyelmet érdemel a kelet-közép-európai térség paleográfiájával foglalkozók részéről a fejlett cseh medievisztika kodikológiai folyóirata (*Studie o rukopisech* 1963-) és a *Mediaevalia Bohemica* kötetei 1969-től, valamint a magyar kutatás nagy reményeket keltő új írástörténeti és kodikológiai kezdeményezése a könyvtörténet fellendítésére (*Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum* 1976).

Oktatási célokra ma is a legmegfelelőbb hasonmásgyűjtemény Franz Steffens albuma (*Lateinische Paleographie*. Berlin-Leipzig 1929). Jól használható Wilhelm Arndt-Michael Tangl *Schrifttafeln zur Erlernung der lateinischen Paleographie* (Berlin 1904-1907, I-III.) című reprodukciógyűjteménye. A kódexírások elsajátításához készült különleges hasonmás-gyűjtemények: Franciscus Ehrle - Paulus Liebaert *Specimina codicum latinorum Vaticanorum* (Berlin 1932) és Joachim Kirchner *Scriptura latina libraria* (Monachii 1955). Mindmáig a

legterjedelmesebb didaktikus gyűjtemény: *Recueil de fac-similés a l'usage de l'École des chartes* (Paris 1880-)

A nélkülözhetetlen összehasonlító anyagot tartalmazó faksimilegyűjtemények közül a következőket említjük:

Monumenta graphica Medii Aevi, ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta, fasc. I-IX, ed. Th. V. Sickel, Wien 1858-1868, fasc. X, ed. K. Rieger, Wien 1882. Kétszáz darab fényképtáblát tartalmaz, köztük az erdélyi oklevélírásek fejlődéséhez felhasználható analógiákat.

Monumenta Palaeographica Vindobonensia. Denkmäler der Schreibkunst aus der Handschriftensammlung des Habsburg-Lotharingischen Erzhauses, ed. R. Beer, J. v. Karabaček, fasc. I-II, Leipzig 1910-1913. 75 hasonmás.

Monumenta Palaeographica. Denkmäler der Schreibkunst des Mittelalters, ed. A. Chroust, München 1902-1927, ser. I-III. Összesen 660 tábla.

Archivio Paleografico Italiano, fond. E. Monaci, Roma 1882-, fasc. I-XIII. Összesen 700 remek tábla különböző itáliai könyv- és levéltárak anyagáról.

The Palaeographical Society. Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions, ed. E. A. Bond, E. M. Thompson, G. F. Warner. London 1873-1901, 1. ser. I-III. vol., 2. ser. I-II. vol., Indices. Összesen 465 tábla.

The New Palaeographical Society. Facsimiles of Ancient Manuscripts, ed. E. M. Thompson, G. F. Warner, F. G. Kenyon, J. P. Gilson. London 1903-1932, 1. ser. I-II. vol., 2. ser. I-II, Indices I-II. Összesen 430 fényűző kivitelezésű tábla.

Az újkori írásek tanulmányozásához:

Recueil de facsimilés pour servir a l'étude de la paléographie moderne (XVIIe et XVIIIe siècles), ed. J. Kaulek - E. Plantet. Paris 1889.

La scrittura delle cancellerie italiane dal sec. XII- al XVII, ed. V. Federici. Roma 1934. 114 táblája jó analógiákat nyújt főként a XVI. századi oklevélírásekhez.

Esempi di scritture cancelleresche, curiali e minuscole, ed. J. Mazzoleni. Napoli é. n.

Handschriftenproben des XVI. Jahrhunderts nach Strassburger Originalen, ed. J. Ficker - O. Winckelmann. I-II. Strassburg 1902-1905.

Schriftproben aus Basler Handschriften des XIV-XVI. Jahrhunderts, ed. R. Thommen. Berlin 1908.

Handschriften der Reformationszeit, ed. G. Mentz. Bonn 1912.

Bozener Schreibschriften der Neuzeit, 1550-1851, ed. L. Santifaller. Jena 1930.

Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16-20. Jahrhunderts. I-II. Marburg 1967.

Glad, Karl: *Deutsche Schriftfibel. Anleitung zur Lektüre der Kurrentschrift des 17-20. Jahrhunderts*. Graz 1976.

A kelet-közép-európai fejlődésről tájékoztató hasonmásgyűjtemények:

Monumenta Poloniae Palaeographica, ed. Stanislaus Krzyzanowski. Cracoviae 1907. - Uő: *Album palaeographicum*. Cracoviae 1959.

Monumenta palaeographica Bohemiae et Moraviae, ed. G. Friedrich. Praga 1904.

Acta regum Bohemiae selecta phototypice expressa, I-II. ed. G. Friedrich. Praga 1908-1913.

Stredoveká knižná mal'ba na Slovensku, ed. A. Güntherová - J. Mišianik. Bratislava 1961.

Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach, ed. J. Sopko. Martin 1981.

Monumenta Historiae Hungaricae Diplomatica, ed. L. Ujházy. Bp. 1914.

Codices latini medii aevi bibliothecae Universitatis Budapestinensis, ed. L. Mezey. Bp. 1961.

Magyar kódexek a XI-XVI. században, kiad. Berkovits Ilona. Bp. 1965.

Bibliotheca Corviniana, kiad. Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára. Bp. 1967.

Scrierea latină în evul mediu. Album, ed. S. Jakó - R. Manolescu. Buc 1971.

A KÖZÉPKORI LATIN ÍRÁSBELISÉG

Íróanyagok - írószerek - írástechnika

Íróanyagok

A paleográfus számára a régi írásemlékek keletkezéséhez és lokalizálásához nélkülözhetetlen az egykori íróanyagok, írószerek és írástechnika alapos ismerete. Mindezek ugyanis jellemzőek lehetnek egyes korokra, területekre, illetve bizonyos íráselemekre. Az íróanyagok tulajdonságai (értessége, simasága, az író toll milyensége) minden időben jelentősen befolyásolták az írásformák alakulását. Drágaságuk vagy olcsóságuk viszont nagymértékben fékezte, illetve előmozdította az egyes korok és társadalmak íráshasználatát. Éppen ezért a paleográfia foglalkozik az íróanyagok és írószerek előállítási módjával, elterjedésük történetével és alkalmazási területeik koronkénti meghatározásával.

A latin írás emlékei - eltekintve a cserépre, kőre, fémekre vagy más hasonló szilárd anyagra vésett és karcolt feliratoktól - általában viaszos táblácskákon, papiruszon, bőrhártyán (pergamenen) vagy papíron maradtak ránk. Jóllehet Kelet-Közép-Európa területéről az összes felsorolt írási anyag ősrégi használatára vonatkozóan ismeretesek adatok, mégis az itteni latin írásemlékek túlnyomóan nagy többsége hártyán és papíron maradt reánk.

A viaszos táblácskák

A viaszos táblácskákat (*tabulae, tabellae ceratae, cerae*) a már említett verespataki leletek következtében a külföldi szakirodalom is az erdélyi latin írásfejlődéshez kötve tárgyalja. Ezek az időszámítás szerint 131-167 közötti időből való táblácskák - a római feliratos könyvek mellett - a romániai latin íráskultúra legrégebbi és legfontosabb emlékecsoportját.

A viaszos táblák előzményeinek az ókorban rendkívül elterjedt fatáblácskák tekinthetők. A falapocskára (a késői középkorban a reá ragasztott papírra) náddal írták a szöveget, melyet, ha már nem volt rá szükség, lemostak. A mindennapi íráshasználat számára azonban még praktikusabb íróanyagot jelentettek a viaszozott fa-, illetve elefántcsont táblácskák. Ezeket kissé bemélyítették, úgy, hogy körös-körül kiemelkedő peremük legyen, mely védje az eldörzsöléstől a viasszal bevont, mélyebb részen lévő írást. Hosszabb szövegekhez több táblácskát fűztek egybe a peremükön fűrt lyukakon áthúzott zsinórral vagy kapoccsal. Ha két táblácskát kapcsoltak össze, akkor *diptychon*-nak vagy *duplices*-nek, ha hármat, *triptychon*-nak vagy *triplices*-nek nevezték. Ha ennél is többet fűztek egybe, *polyptychon* vagy *multiplies* a neve. Egyébként e polyptychonok szolgáltatták az alapötletet a kódex alakú könyvforma kialakításához. A táblácskák vékonyan viaszozott felületére bronz-, fa- vagy csontvesszővel (*stilus*) karcolták a betűket. Ugyanennek az íróeszköznek a széles, lapos felső végével törölték le a régi szövegeket, és simították el a viaszt az új íráshoz. A karcolással történő írás merev betűformákat és különleges írástechnikát eredményezett, mely később a viaszos táblákról más íróanyagokra is áttért. Például a középkori hártya-, sőt olykor papírkéziratok margóján szintén látni lehet hegyes eszközzel bekarcolt glosszákat, megjegyzéseket.

Az Erdélyben talált viaszos táblák a consulok domborművű arcképével díszített elefántcsont diptychonokhoz viszonyítva szerény emlékek. A latin írású története szempontjából mégis jelentősebbek amazoknál, mert a mindennapi, gyakorlati írásbeliség színvonala felől tájékoztatnak. A verespataki lelet darabjai mind triptychonok, azaz három táblácskából állanak. Tartalmukat tekintve különféle szerződések és egyéb jogi vonatkozású iratok. A három táblácska hat oldala közül azonban csak a belső négy viaszozott és írásra szánt. Az első és az

utolsó, tehát a két kifelé néző lapnak eleve az volt a rendeltetése, hogy védje a belső lapokon lévő írást a külső behatások ellen. A tulajdonképpeni okirat a triptychon második és harmadik oldalán helyezkedik el. A negyedik oldalra a tanúk nevei és pecsétjei kerülnek, majd ugyanitt kezdődik az előbbi szöveg megismétlése, mely az ötödik lapon fejeződik be. A két első táblácskát fonál fűzte szorosan egybe, melynek végét le is pecsételték. Így akarták biztosítani, hogy a megállapodás hiteles szövegét csak a bíróság előtt felbontva lehessen elolvasni. Az érdeklődő a lepecsételt szöveg tartalma felől a negyedik-ötödik lapon akadálytalanul olvasható másolatból tájékozódhatott.

A viaszos táblák használata a középkorban is folytatódott, sőt az íráskultúra terjedésével újabb teret nyert magának. *Clerice, dicticam lateri teneas ut amicam* (Klerikus, viaszozott táblácskádat úgy tartsd az oldaladon, mint barátnődet) - írta elő a középkori szabály a klerikus és a deák számára. Ezek valóban úgy használták a viaszos táblákat, mint a mai ember a noteszt. Állandóan maguknál hordták; ott fityegett az övükön, hogy a kezük ügyében legyen, ha valamit fel kell jegyezniük. Általában combjukra fektetve írtak e táblákra.

Számtalan középkori adat szól arról, hogy viaszos táblákat használtak missilis levélként is. Általában kedvelték a fogalmazáshoz. Nemcsak szépirodalmi vagy tudományos, hanem jogi szövegek piszkozatához is. Így akarták elkerülni, hogy esetleges javítgatásokkal elrontsák a drága pergamenlapot.

E táblácskák igazi alkalmazási területe azonban a kelet-közép-európai írástörténetet különösen érdeklő késő középkorban a gazdasági élet és az iskola volt. Kereskedők, pénzügyi tisztviselők állandó segédeszköze a viaszos táblácska. Az oktatásban pedig a későbbi palatábla szerepét töltötte be. A tanulók ezeken végezték írás- és számolási gyakorlataikat, ezeken oldották meg házi feladataikat. E táblácskák tehát, melyek külföldön a XIV. századtól fogva maradtak fenn, egyben a középkori írásoktatásnak is fontos forrásai. A papír a XV. század végétől fogva kezdte ezt az íróanyagot feleslegessé tenni, de teljesen csak századok múlva tudta a használatból kiszorítani. A céhéletben, egyes külföldi sóbányák nyilvántartási módszerei között egészen a XIX. századig kimutatható a viaszos táblák egyre jelentéktelenebbre összezsugorodó használata. Megjegyzendő, hogy az erdélyi falusi iskolák tanulói még a XVIII. században is ilyen viaszos táblákat használtak számtanfeladataikhoz.

A papirusz

A papirusz (papyrus) az ókori latin írásemlékek klasszikus íróanyaga. Használatát a rómaiak a görögöktől vették át, akik viszont az egyiptomiaktól örökölték. Készítéséhez a nyersanyagot a nádszerű papirusznövény szolgáltatta, mely a Nílus középső folyása mentén és deltájában, valamint Szíriában az Eufrátesz vidékén díszlett. Az arabok Szicília meghódítása után meghonosították e növényt a Palermo környéki mocsaras vidéken is. A papiruszt tehát ezeken a területeken készítették, mégpedig a következő módon. A növény háromélű szárának porózus beléből hosszanti irányban vékony szeleteket (*scissurae*) vágta. Ezeket egy deszkalapon egymás mellé helyezték, majd rájuk keresztbe újabb szeleteket fektettek, és fakalapáccsal egybesulykolták a két réteget. Az így nyert szövetszerű anyagot aztán napon megszáritották. Ezeket a kb. 19 x 25 cm méretű papiruszlapokat *plagulának* vagy *paginának* nevezték. Több ilyen lapot a keskenyebb oldalukon összeragasztva állították elő a papirusztekercseket. Az összeragasztásnál vigyáztak arra, hogy a tekercs belső (azaz *recto*) oldalán, ahová az írás került, a plagulák erezete vízszintesen, a külső (azaz *verso*) oldalán pedig függőlegesen fusson. Különben ugyanis az erezet akadályozta volna az írást.

Az ókorban a papirusz használata sokáig általános volt. Az okleveleket, sőt missilis leveleket ugyanúgy erre az anyagra írták, mint az irodalmi szövegeket. Sőt a II. században az egyiptomi keresztények megkísérelték, hogy ne csak a tekercs alakú könyveket, hanem a kódex alakúakat is papiruszból készítsék. A kódexhez azonban ez az íróanyag nem vált be, mert lapjai a hajtogatást nem bírták, a sarkoknál könnyen törtek. Ez az oka, hogy a IV. század folyamán a papirusz a pergamennel szemben végleg kiszorult a kódexkészítésből. Bizonyára ennek is a köszönhető, hogy ettől fogva több klasszikus irodalmi emlék kerülte el a megsemmisülést. Oklevelek, levelek íróanyagául azonban továbbra is használták a papiruszt mind a nyugatrómai birodalom romjain alakult germán országokban, mind pedig a korai bizánci államban. A frank birodalom területén a magánokleveleket a VIII. században is papiruszra írták. Még szívósabban ragaszkodtak hozzá a Földközi-tenger mellékén. Az Ibériai-félszigeten a X. század második feléig, a pápai kancelláriában és Szicíliában pedig egészen a XI-XII. század fordulójáig a kitartottak a papirusz mellett.

Az ókori papiruszok között egészen kivételes helyet foglal el az a kb. 30 centiméteres tekercs, amelyet 1959 májusában a Fekete-tenger partján a mangáliai ásatások során találtak egy i. e. IV. századból való sír mellékleteként.

A homokos, száraz talajnak és a kőkoporsó jól záródó lapjainak tulajdonítható, hogy e tekercs a föld alatt is megmaradhatott annyi századon át. A mangáliai görög nyelvű tekercs az egyetlen ilyenfajta régészeti lelet Európának a Földközi-tengertől távolabbi területén.

A pergamen és készítése, fajtái

Az íróhártya (*membrana, charta pergamena, pergamenum*) állati bőrből előállított íróanyag. Cserzéssel kikészített bőrt íróanyagként Egyiptomban és Elő-Ázsiában ősidők óta használtak. Cserzetlenül kikészített bőröknek, tehát pergamennek ilyen felhasználásáról szóló adataink és emlékeink azonban nem idősebbek az i. e. II. századnál. Az ókori hagyomány az új íróanyag feltalálásának dicsőségét Pergamon könyvbarát királyának, II. Eumenésznek (i. e. 195-158) tulajdonítja. Valószínűbb azonban, hogy Pergamonban csak tökéletesítették a bőr kikészítésére szolgáló ősi eljárásokat.

A pergament az alábbi módon állították elő. A lenyúzott bőrt néhány napig mézslében áztatták, hogy a szőre fellazuljon, és a zsír is kioldódjék belőle. Ezután lesikálták róla a szőrszálakat, a külső bőrrétegeket, esetleges húsmaradványokat, majd újabb meszes fürdőben letisztították, ráhámozgatták, megszáritották. A kikészítés további szakaszai koronként és országonként változhattak, főként attól függően, hogy milyen állat bőre volt az alapanyag. Általában azonban a kifeszített bőrt tengeri tajtékkővel (*pumex*) és krétával tették az írásra alkalmassá.

Európa déli tájain többnyire juh- és kecske-, északi részein viszont borjúbőrből készítették az íróhártyát. Megjegyzendő, hogy a régi magyar és román forrásokban emlegetett „kutyabőr” sem jelent az előbbiektől különböző íróanyagot. Perger szerint a bőrnek a hús felőli, tehát az írásra alkalmas rétegét nevezték a régiségben kutyabőrnek. A Földközi-tenger vidékén - lévén maga az alapanyag is vékonyabb - a bőrnek csupán a hús felőli oldalát készítették ki gondosan; a szőrtüszők miatt érdesebb külső oldalát azonban nem fehérítették. Az ilyen déli vagy olasz hártya éppen ezért arról ismerhető meg, hogy egyik oldala sárgás tónusú és durvább tapintású. Ennek a hártyafajtának Itália, Spanyolország és Franciaország az igazi hazája. Azok a területek tehát, amelyeken a papiruszhasználat erős hagyományai szintén abban az irányban hatottak, hogy az íróanyag mindkét oldalát ne tekintsék egyenrangúnak. Európa többi részében az északi vagy német hártyát kedvelték. Ennek mindkét oldalát egyaránt gondosan

előkészítették az írásra. Színét illetően tehát lényeges különbség nincs a pergamen két oldala között. E hárttyák általában vastagabbak, mint a déliek. A késői középkor jellemző hárttya-fajtája volt a velinpapírira emlékeztető finomságú, ún. szűzpergamen, melyet az anyjuk méhéből kivett bárányok bőréből készítettek.

Az íróhárttyák színe általában fehér vagy sárgásfehér. A kora középkorban is használták azonban a fejedelmi megrendelők részére készített luxuskódexekhez a bíborhárttyát. Ennek a római könyvmásoló ipartól örökölt drága íróanyagnak a középkorban Bizánc volt az igazi hazája. A kész íróhárttyát bíborfestékekkel teljesen átítták, és erre a mély színű anyagra ragyogó arany- és ezüsfestékekkel írták rá a szöveget. Később már nem ítták át az egész anyagot a rendkívül drága bíborral, hanem csak a felszínét festették meg vele. Természetesen ezeknek a színhatása nem versenyezhetett az előbbiekével.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az íróhárttya minősége, a kikészítésben és a kiválasztásban megmutatkozó gondosság mindig jellemző mércéül szolgál a paleográfusnak egy kancellária, scriptorium vagy írásterület színvonalának az elbírálásához.

A kelet-közép-európai latin írásgyakorlat ismerte mind az északi, mind pedig a déli hárttyát. A déli pergamen azonban - például Erdélyben - olyan ritkán fordul elő, hogy használata az északihoz viszonyítva egészen kivételesnek mondható. Inkább az egyházi oklevéladóktól és a közjegyzőktől kiállított oklevelek között fordulnak elő elvéve déli hárttyára írott darabok, amit ezeknek a pápai kúriával való kapcsolata egészen érthetővé is tesz. A világi oklevéladók és főként az erdélyi latin írásosság legfontosabb scriptoriumainak tekinthető ún. hiteleshelyek feltűnő tartózkodása a déli hárttyával szemben azt mutatja, hogy - legalábbis ezen a területen - a latin írásosság szinte kizárólagosan az északi pergament használta. A rendkívül vékony szűzpergamen Erdélyben a XIV. század második felétől kezdődően a XV. század végéig, de többnyire csak királyi mandátumok anyagaként fordul elő. Ugyanekkor kisebb méretű kódexeket szintén készítettek ebből a papírfinomságú, elegáns pergamenből. Festett hárttyának íróanyagul való használatára egyelőre nem ismeretesek itteni adatok. A XVII. század eleji források ugyan Kolozsváron emlegetnek „veres hartiat”, de ez minden jel szerint csupán könyvkötésre szolgált.

A palimpszesztek

A hárttyáknak egészen különleges csoportját alkotják az ún. palimpszesztek. A korai középkorban szokásos volt az egyszer már felhasznált hárttyákról az érdektelenné vagy érthetlenné vált szövegeket lemosni vagy lesikálni, és a drága íróanyagot újból hasznosítani. Az ókori latin és görög irodalomnak sok emléke pusztult így el, amint ezt a kora középkori nagy írásműhelyekből, Bobbióból, Corbie-ből, Luxeuilből, Lorschból és Sankt Gallenből származó emlékek elárulják. Bár a Karoling-kor óta a latin írásterületen a palimpszesztek nagyon megritkultak, minthogy a XI. század végétől fogva fellendült a hárttyakészítő ipar, sajátos helyzetekben az íróanyag szerzésének ez a módja még sokáig tovább élt. A középkorban általános szokás volt, hogy az eretneknek minősített szövegeket palimpszesztálással semmisítsék meg. Így ugyanis anyagukat újból felhasználhatták. Romániában szintén számolni kell azzal, hogy egészen a XVII. század elejéig Erdélyben cirill írású ortodox, Havasalföldén és főként Moldvában pedig latin írású katolikus egyházi könyvek hárttyáját hasznosították palimpszesztálás útján. A Kárpátokon túli országrészekben, ahol a hárttya nehezebben beszerezhető portéka volt, attól sem idegenkedtek különösebben, hogy okleveleket is írjanak palimpszesztált hárttyára. Erdélyben inkább a gyakran forgatott liturgikus kézikönyvekben (pl. breviáriumokban) és a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező megrendelők számára

készített kódexekben fordulnak elő olykor palimpszesztált lapok. Az oklevelezés területén azonban, még a vidéki intézményeknél is, a legnagyobb ritkaságnak számít az ilyen hártára írt darab. A helyi jogfelfogás ugyanis, a hamisítások lehetőségének csökkentése érdekében, szigorúan tiltotta, hogy oklevelet már használt és lemosott hártára írjanak.

A palimpszesztek szövegének olvashatóvá tételére a XVIII. század közepétől fogva különféle eljárásokkal kísérleteztek. Vegyi anyagokkal (pl. gubacsoldattal) itatták át a vizsgált hártát. Ezek ugyan egy időre tényleg láthatóvá tették a levakart szöveget, de aztán az egész lap megbarnult, és végérvényesen olvashatatlaná vált. Ilyen reagenseket gyakran használtak a XVII-XIX. század fordulóján elhalványodott, lekopott írású középkori oklevelek olvashatóvá tételére. Legújabban különleges intézetek foglalkoznak a palimpszesztszövegek ibolyántúli fényképezésével és megfejtésével. Ilyen intézet működik pl. a németországi Beuronban. E szövegeket aszerint csoportosítják, hogy milyen mértékben sikerült őket olvashatóvá tenni. „Félig élő”-nek (*semianimus*) nevezik az olyan palimpszesztírást, mely különféle eljárások alkalmazása után olvashatóvá vált. „Félig eltemetett” (*semisepultus*) a neve annak, amelyikből csak töredékeket lehet kiolvasni. Végül „eltemetettnek” (*sepultus*) mondják azt a szöveget, amelyből már semmit sem lehetett megfejtetni.

A pergamen készítése és használata Románia területén

A romániai latin scriptoriumok és kancelláriák jó ideig Németországból vagy a szintén északi hártát gyártó szomszédos országokból (Ausztria, Cseh- és Lengyelország) szerezték be pergamenszükségüket. A XII-XIV. század fordulójára azonban Erdélyben a latin írásbeliség akkora méretűvé duzzadt, hogy e keresett íróanyag itthoni előállításáról szintén gondoskodni kellett. Nyugaton a források már a IX. század óta emlegetnek a nagyobb kolostorokban pergamenariust, aki a könyveket másoló szerzetesek részére az íróanyagot előállította. A kódexek másolására és a könyvmásolókra, valamint az itteni könyvtárak anyagára vonatkozó adatok nagyon valószínűvé teszik, hogy a belföldi pergamenkészítésnek legkésőbb a XIV. század folyamán Erdélyben is meg kellett indulnia. Ebben az időben a hártagyártás Európaszerte már polgári iparág volt. Feltételezhető tehát, hogy Erdélyben pergamenkészítéssel kezdettől fogva világi, eleinte bizonyára külföldről jött mesteremberek foglalkoztak.

A XV. századtól fogva már közvetlen adatok is maradtak a helyi pergamenkészítőkről. A források *pergamenarius*, *permenista*, *permeter*, *parmynter* néven emlegetik őket. Adójuk nagyságából következtetve igen jól kereső mesteremberek, a városuk vezetésében játszott szerepük alapján pedig közmegbecsülésben álló, tekintélyes polgárok lehettek. Brassóban, Szebenben, Besztercén és Kolozsváron élhettek ilyen mesterek. Amint a XVI. század eleji adatok mutatják, ők látták el jó minőségű íróhártájával Moldvát és Havasalföldöt is. E kivétel elsősorban Brassó és Beszterce közvetítésével bonyolódott le. Például 1560-ban Alexandru Lăpușneanu moldvai vajda száz darab új hártyalapot (*centum pergamena non maculata*) rendelt Besztercéről bírósági kiadványaihoz (Hurmuzaki: Documente XVI/I. 556). Feltehető, hogy ama bőripari cikkek között, amelyekre a havasalföldi vajdák a brassói kereskedőknek sorozatosan vámkedvezményeket biztosítottak, pergamen is volt. Moldva és Havasalfölde kereslete kétségtelenül serkentőleg hatott az erdélyi pergamenkészítésre, melyet éppen ezért virágzóbbnak kell feltételeznünk, mint az olyan területekét, ahol csak a helyi szükséglet kielégítése volt ennek az iparágaknak a feladata. Az erdélyieknek legfeljebb moldvai piacokon akadhatott versenytársuk a lengyel mesterek személyében.

Az erdélyi pergamenariusok - a helyi szokásnak megfelelően - szintén északi módra készítették a hártát, és hozzá általában jó minőségben. Persze elvételre akadtak durvább kivitelű, vastagabb erdélyi hárták is, de ezek a darabok semmiképpen sem tekinthetők jellemzőknek a helyi készítmények általános minőségére. A XV. század elején végleg eltűnt a minőségi különbség a bel- és a külföldi hárták között. A merevebb, néha szemcsés tapintású és sötétebb tónusú hárták többsége belföldi műhelyek terméke lehet. A puha fogású, erősen fehérített hárták, valamint a szűzpergamenek viszont importárúnak tekinthetők. A kidolgozásnak ez az eltérő módja azonban ekkor már nem jelent egyben minőségi különbséget is, mert mindkét fajta hártá elsősorú volt a maga nemében. A XIV. század második felétől fogva ugyan mennyiségileg állandóan csökkent a pergamen használata a latin írásosságban, minőségi tekintetben mégis ez a XV. század végéig terjedő korszak tekinthető az íróhártá virágkorának.

A pergamen azonban a helyi hártakészítés terjedése ellenére is mindvégig drága íróanyag maradt, és ez fékezte az íráshasználat gyors kiszélesedését. Különösen tanulságosan mutatja ezt a hártá árának alakulása Erdélyben. A XIV. század végén egy hámalap 40 dénárba került. Ez az ár a következő század közepéig alig változott. A XVI. század elejére aztán 12-10-8 dénárba módosult, hogy e század közepére, hihetőleg a háborús idők miatt, ismét megközelítse a régi, hagyományos árat. Például 1507-ben a szebeniek nyolc dénárával számolták el a havasalföldieknek adott hártalapokat. 1538-ban azonban Brassóban már 16 oszporába, azaz 32 dénárba került egy oklevélhez szükséges darab pergamen, 1548-ban pedig ugyanezért Szebenben 30 dénárt, azaz 15 oszporát kértek. Amíg a hártá egyedüli íróanyag volt, a silányabb kidolgozású pergamen is vevőre találta jelentéktelenebb ügyekkel foglalkozó fórumokon. A döntő fordulatot ezen a téren a papír elterjedése hozta. A költséges hártá nem sokáig bírta a versenyt az olcsóbb papírral, és egyre több oklevél és kódexféleség esetében háttérbe szorult vetélytársával szemben. A két íróanyag között a XIV. század végén akkora volt az érték-különbség, hogy egyetlen hártalap árából 25 ív (eyn puch) papírost lehetett vásárolni.

Amióta a papír a XIV. század közepére megtörte a hártá egyeduralmát, a pergament inkább csak a tartós érvényű, ünnepélyes oklevelekhez használták. Fő fogyasztói a latin oklevelezés legfontosabb kancelláriái maradtak. Rajtuk kívül Erdélyben, az általános gyakorlattól eltérően, a közjegyzők is szinte kizárólag csak hártán okleveleztek. Mindezek a fórumok a XIV. század második felétől a XV. század végéig - mint említettük - általában kifogástalan minőségű hártára írtak. A XVI. század elejétől fogva azonban előbb a vékony külföldi hárták lettek ritkábbá, majd pedig a század végétől fogva az erdélyi készítmények újbóli eldurvulása figyelhető meg. E silányabb pergamenek használata azonban csak a céhek, városok és a magánosok oklevelezése terén észlelhető. A fejedelmek kancelláriája még sokáig megőrizte korábbi igényességét az íróanyag tekintetében. A XVII. század második felében, Barcsai, Kemény és Apafi fejedelem nyomorúságokkal, gazdasági és politikai nehézségekkel teli uralma idején azonban már az erdélyi fejedelmi kancellária is állít ki oklevelet ilyen durvább pergamenen. Ekkor újból elterjedt a régi gyakorlat, hogy az oklevélnyerő hozza az íróanyagot a kért irathoz a kancellária számára. Ezzel magyarázható, hogy annyira különböző minőségű hártát használ egyidejűleg ugyanaz az oklevelező fórum. Erdélynek Habsburguralom alá kerülése után a bécsi kancellária maradt szinte az egyetlen pergamenen is rendszeresen oklevelező hatóság, minthogy a hiteleshelyek már a XVII. század közepe óta majdnem kizárólag papírra írtak. A császári udvar természetesen ismét elsősorú, puha, fehér, de nyilvánvalóan nem erdélyi készítésű hártán állította ki ünnepélyes okleveleit.

A kódexeket a XIV. század utolsó negyedéig szinte kizárólag hártára írták az erdélyi latin írásbeliségben. Az ezt követő átmeneti időszakban, mely a XV. század második évtizedének végéig tartott, a vegyesen pergamen- és papírlevelű kódexeket kedvelték. A XV. század

harmadik évtizedében aztán a keveretlenül papír ívfüzetekből összeállított könyvek lettek általánosak. Ez az átváltás azonban ekkor még csak a tanulmányozásra, olvasásra szánt irodalmi szövegeket tartalmazó kódexeknél ment végbe. A különösen tartós kivitelezést igénylő liturgikus könyvek, főként a templomi dísz tárgyaknak számító, nagyméretű és fényűző anti-fonáriumok, pszaltériumok stb. anyaga továbbra is a hártya maradt. Miután a katolicizmust a reformáció Erdélyben a XVI. század közepén háttérbe szorította, a nyomtatott szertartás-könyvek külföldről nehezen jutottak el ide. Ezért az itteni katolikusok egészen a XVIII. század elejéig továbbra is hártyára másolgatták fontosabbnak tartott liturgikus könyveiket.

A kódexekhez szintén különböző minőségű hártyát használtak. A szerényebb kivitelű és kisebb méretű szertartáskönyvekben gyengébb minőségű hártyák is előfordulnak. Általában azonban a latin kéziratokhoz éppen olyan, mindkét oldalán egyenlően kikészített, válogatottan szép, fehér, sima íróhártyát használtak, mint az oklevelekhez.

A papír eredete, készítése és fajtái

A papír (*charta papyri*, *charta bambycina*, *charta cuttunea*, *charta pannucea*, *papyr*) szintén Keletről származó íróanyag. Készítését - régészeti leletek bizonyossága szerint - a kínaiak találták fel századokkal időszámításunk előtt, jöllehet az írott hagyomány azt az i. sz. II. században élt Csáj-Lun nevű császári hivatalnok nevéhez fűzi. A kínaiaktól a papírt 610 körül a koreaiak közvetítésével a japánok, a VIII. században pedig az arabok is átvették. 751-ben Szamarkandban kínai hadifoglyok felépítették az arabok számára az első papírmalmot. Harun al Rasid kalifa (786-809) pedig elrendelte, hogy a bagdadi kancelláriák papirusz és pergamen helyett papírt használjanak. 900 körül Kairó közelében, majd Damaszkuszban állítottak fel az arabok papírmalmokat. 1000 körül Marokkóban, majd pedig a XII. században az arab birodalom legtávolabbi tartományának számító spanyol félszigeten is meghonosodott az új iparág. Az arabok bizonyos újításokat vezettek be a papírkészítésbe. Nyersanyagkészletüknek megfelelően ők főként len- és kenderrostokból gyártották a papírt, melyet keményítő hozzáadásával tettek merevebbé.

Az új íróanyagot Európában, a papiruszra emlékezve, *chartának* nevezték, és ezt a pontosabb meghatározás érdekében megtoldották egy jelzővel. Az így kialakult elnevezések közül különösen sokat vitatták a szakirodalomban a *charta bambycina* jelentését. Egyesek úgy vélték, hogy selyemből vagy gyapotból (*bombyx*) készítették ezt a papírfajtát. Mások szerint a név a Szíriában lévő Bambyce (Mambids) városában készített íróanyagot jelöl. Ma viszont lenrostokból készült papírnak tartják a *bombykinoszt*, minthogy a *bombyx* lent is jelentett a görög régiségben. E magyarázatot nagyon valószínűsíti, hogy a *charta cuttunea* elnevezésben a *cuttuneus* jelző gyökerét alkotó arab szó szintén lenből készültet jelent. A *charta bambycina* nagyon finom és kinézésre a gyapotszövethez hasonló készítmény volt, melyet különösen Bizáncban kedveltek a középkor elején. A *charta papyri* elnevezés a XII. század folyamán alakult ki, bizonyára a régebbi papiruszoklevelek átírása során. Egyaránt értettek rajta papírt és papiruszt.

A papírkészítés és -használat kezdetei Európában

A papír ismerete tehát az arabok révén meglehetősen korán eljutott Európába, de itt csak nagyon lassan barátkoztak meg vele. Az akkori írástudatlan európai társadalom ugyanis a jogait biztosító okleveleket minél tartósabb anyagon kívánta őrizni. Számára ugyanis első-sorban nem a szöveg, hanem maga az ünnepélyesen teleírt lap mint tárgy jelentett garanciát. A papír romlékonysága, az oklevél épségét fenyegető külső behatások, veszedelmek és főleg a nedvességgel szembeni korlátozott ellenállóképessége magyarázza az irányában megnyil-

vánuló tartós idegenkedést. I. Lajos király 1348-ban például - természetesen az érdekelt felek kérésére - azzal az indokolással írat át pergamenre egy megyei oklevelet, hogy a papíroklevél nem nyújt kellő jogbiztosítékot, minthogy romlékony az anyaga. Ugyanezért jár így el a túróci konvent 1383-ban egy osztálylevelével kapcsán, szintén Lajos király parancsára. Amíg a társadalomnak az írás iránti igénye nem növekedett, amíg a betűvetés ünnepélyes és rendkívüli dolognak számított, addig a papír nem is nyerhetett nagyobb tért a pergamennel szemben. Tehát az írás és a társadalom addigi kapcsolatának fokozatos megváltozása volt az új íróanyag általános elterjedésének előfeltétele. Ennek megtörténte után ez a kevésbé előkelő, új íróanyag az írástudás kiszélesedésének elősegítője lett. Az újkor elején a papír és az írás már egymást feltételező, egymástól szinte elválaszthatatlan tényezői a művelődésnek. Kezdetben azonban csak fogalmazványokhoz, regestrumokhoz, kisebb jelentőségű iratokhoz használtak papírost. Fontosabb dolgoknak papíron való írásba foglalását egyenesen tilalmazták. Például II. Frigyes császár 1231-ben megtiltotta az itáliai közjegyzőknek, hogy okleveleiket papírosra írják. Az új, viszonylag olcsó íróanyag azonban minden tilalom ellenére egyre nagyobb tért hódított az oklevelezés, majd pedig a könyvkultúra szélesedésével és bizonyos fokú laicizálódásával párhuzamosan a könyvírás területén. A papírhasználat terjedése ezért jelzi a paleográfus számára, hogy az írásbeliség milyen ütemben járja át a társadalom életét.

Az európai papírhasználat és papírkészítés csak akkor lendült fel, amikor a latin írásbeliség legfejlettebb területével, Itáliával került szorosabb kapcsolatba. Az araboktól, akik 827-ben Szicíliát is meghódították, a helyükbe berendezkedő normannok vették át az új íróanyagot. A papírosra írt legrégibb latin oklevelet I. Roger normann uralkodó állította ki 1090-ben. Az eredetiben is fennmaradt legkorábbi itáliai papíroklevél 1109-ben kelt, és szintén Szicíliából való. Itália északibb részeiről az első papírra írt, fennmaradt emlék a genuai Johannes Scriba közjegyzői feljegyzéseit tartalmazó könyv 1154-ből. A XIII. század elejére aztán, a különféle tilalmak ellenére, az olasz félszigeten általánossá vált a papír használata. A megnövekedett igényeket már nem elégítette ki a spanyol földi és az arab birodalom egyéb tartományaiból származó papírbehozatal. Itáliában szükségessé vált a belföldi papírgyártás megteremtése. A XIII. század hatvanas éveitől fogva maradtak ránk adatok az Ancona tartományban lévő Fabrianóban folyó papírgyártásról. Néhány évtized alatt az új iparág elterjedt az egész félszigeten, különösképpen Észak-Olaszországban. 1283-ban Trevisóban, 1289-ben Bolognában, 1293-ban Cividale-n kezdtek meg a papírkészítést. A nagy kereslet nyomán a következő évszázadban is egyre-másra épültek a papírmalmok Itáliában. Itt alakult ki az európai papírgyártás első középkori központja.

Németországban a papír folyamatos használata a XIII. század végétől kezdődően mutatható ki. Nyugat- és Észak-Németország Brüggen, Antwerpenen és Kölnön keresztül Franciaországból, illetve Burgundiából, Dél-Németország pedig Itáliából, főként Milánóból és Velencéből szerezte be papírszükségletét egészen a XIV. század végéig. Az első németországi papírmalmot Ulman Stromer nevű nürnbergi patrícius kereskedő alakította 1389-1390-ben két lombardiai papírcsináló-mester bevonásával. A következő század első felében aztán újabb tíz műhely keletkezett német földön. Ettől fogva az itteni termelés is kezdett számottevővé válni a kelet-közép-európai országok papírszükségletének fedezésében.

A latin íráskultúra központi területéről kiindulva, a szélek felé a papír használatának és gyártásának időrendje a következőképpen alakult: Csehországban az 1310-ből való prágai városkönyv a legelső írásemlék az új íróanyagon; a legrégibb papíroklevél viszont 1380-ban kelt, a belföldi papírgyártás pedig 1499-ben kezdődött el. Svédország papírra írt legrégibb írásemléke egy levél 1322-ből; az első ottani papírmalmot pedig 1573-ban állították fel. Norvégia legkorábbi ilyen emléke egy 1364-ben kelt királyi oklevél az ottani papírkészítésre 1698-tól kezdődően maradtak adatok. Dánia legrégibb papíroklevele 1367-ben kelt, belföldi

papírkészítése pedig 1576-tól számítható. Ugyanekkor kezdődött az oroszországi papírkészítés is. Ezek tehát azok az összehasonlítható adatok, amelyekhez a romániai papírhasználat és papírgyártás alakulása mérhető.

A papírhasználat kezdetei Románia területén

A papír elterjedése Románia területén is a világi társadalom írástudásával, íráshasználatával és írás utáni igényével szoros kapcsolatban alakult. Amíg a világiak, az előkelők is, jobbra írástudatlanok voltak, addig előttük csakis az ünnepélyes kiállítású, tartós, drága hártýára írt okleveleknek volt kellő hitelük. Az erdélyi papírhasználat kezdeteire vonatkozó első adatok (1310, 1319) azt sejtetik, hogy az új íróanyag itteni elterjedésében - a latin írásbeliség területén bekövetkezett öröndetes változásokon kívül - az Itáliával való összeköttetések megerősödésének szintén szerepe lehetett.

A papírt elsőnek a kisebb és még teljesen ki nem alakult gyakorlatú oklevelező fórumok (megyék, városok, püspöki vikáriátusok stb.) fogadták be. Az általuk írásba foglalt jelentéktelenebb ügyek ugyanis nem kívántak tartós megőrkítést. Az olcsó papír használatát Erdélyben az Anjou-királyok itáliai mintákat követő reformjai mozdították elő. E reformok ugyanis meghonosították az írásos ügyintézt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás olyan területein is, amelyeken addig a szóbeliség uralkodott. Az írásbeliség által frissen meghódított területeken nyilvánvalóan semmi sem állta útját az új anyag elterjedésének. A papiros oklevelekkel az erdélyi világi társadalmat elsősorban a megyék és a székek barátkoztatták össze. Ennek jeleként foghatók fel a XIV. század negyvenes éveinek derekától fogva a többi erdélyi oklevelező fórum kiadványai között is feltűnedező papíroklevek.

Az erdélyi vajdák és alvajdák oklevelei között 1345-től kezdve ugyan olykor kerülnek papírra írottak is, gyakoribbakká azonban ezek csak 1349-1350 után váltak. A többi oklevéladó közül a hiteleshelyek voltak a papírral szemben a legtartózkodóbbak. A kolozsmonostori apátság ugyan már 1348-ban állított ki oklevelet erre az íróanyagra, de egy teljes évtizednek kellett eltelnie, amíg gyakorlatában a papír véglegesen meghonosodott. Későbbben kezdődött, és talán még vontatottabb a papír térhódítása az erdélyi káptalan kancelláriájában. 1350-től fogva ugyan innen is maradtak fenn papíroklevek, de az ezekkel szembeni határozott idegenkedés csak 10-15 évvel későbbben kezdett a káptalan tagjai körében felengedni. Könnyebben vált általánossá a papír használata a váradi és a csanádi káptalanban. Váradon a XIV. század hetvenes éveiben már annyira megszokott volt a papír, hogy a káptalan ezért az íróanyagokért az oklevelet kérő felektől semmiféle díjat sem szedett. Hasonlóan alakult a papír térhódítása a XV. század elejére a könyvmásolás területén - amiként azt a pergamenről szólva már láttuk.

Az íráskultúra mélyülése tehát a XIV. század második felében az erdélyi latin oklevelezésben diadalra juttatta a papirost. Annak ellenére, hogy a privilegiális oklevél anyaga továbbra is kizárólagosan a pergamen maradt. A XIV. század hatvanas éveiből fennmaradt oklevelek között megközelítően egyenlő a pergamenre és a papirosra írottak száma. A század utolsó évtizedeiben azonban már vitathatatlan ez utóbbiaknak a túlsúlya.

Jóllehet Havasalföldéből már 1406-ból, Moldvából pedig 1428-ból ismeretes papírra írt privilegiális oklevél, ezekben az országrészekben is megfigyelhető a társadalom tartózkodása az új íróanyaggal szemben. Bizonyára az erdélyi gyakorlathoz való igazodással magyarázható, hogy mindkét fejedelemségben a XV. század utolsó negyedéig majdnem kizárólag csak az erdélyi városokkal való levelezésben használtak papirost. Az írásosság általános fejlődése azonban a XVI. század elejére ezekben az országrészekben is megbarátkoztatta a társadalmat a papirossal.

A Románia területén használt papírfajták és meghatározásuk

A régi papírokon látható ún. vízjelek (*filigránok*) segítségével állapítható meg, hogy honnan való papírost használtak az egyes kancelláriák és scriptoriumok. A XIII. század végétől fogva ugyanis szokásba jött, hogy mindegyik papírmalom jelölje készítményeit. Az ún. merítőforma alján, mely a régi papírkészítésnek a legfontosabb munkaeszköze, vízszintes vagy függőleges drótokból álló hálózat volt. Erre forrasztották rá az illető papírmalom szintén drótból készített jelvényét. A papír pépszerű nyersanyagának száradása során e hálózat és jelvény lenyomata kifomálódott az íróanyagon, és fény felé tartva mindmáig felismerhető maradt. A hálózat nyomán kialakult bordázat megfigyelése szintén tanulságokkal szolgálhat, de különösen a változatos vízjelek nyújtanak jó támpontot a paleográfusnak az írásemlékek keltezéséhez és lokalizálásához.

E vízjelek és az európai papírgyártás általános történetének ismeretében ma már teljes bizonyossággal állítható, hogy kezdetben Románia területén is kizárólag olasz papírt használtak. Itália a XIII. század második felétől fogva egészen a könyvnyomtatás fellendüléséig olyan egyeduralmat élvezett a papírkészítés és a papírkereskedelem terén, Erdélynek pedig Dalmácián keresztül olyan szorosak voltak a kapcsolatai Itáliával, hogy az olasz papír mellett más áru számottevő mennyiségben a XV. század közepe előtt alig kerülhetett itt forgalomba. Minthogy Lengyelország és Szilézia szintén Itáliából fedezte papírszükségletét, jórészt olasz eredetűnek tekinthető az a papírmennyiség is, amelyik Krakkó, illetve Lemberg közvetítésével került be Erdélybe és Moldvába. A délkelet-európai kereslet állandó fokozódása csak a XV. század végére hívott létre Krakkó környékén komoly papíripart. A XVI. század elején már tizenegy papírmalom dolgozott itt. Ettől fogva tehát a Lengyelországból importált papír jelentős része ottani helyi készítmény lehetett. Bár az egyik könyveket másoló Brassó környéki pap 1429-ben még azért panaszkodott, hogy nem jut elegendő papírhoz, a század végétől fogva minden nagyobb erdélyi városban volt olyan kereskedő, esetleg több is, akinél - természetesen sokféle más külföldi portéka mellett - bármikor lehetett papírt vásárolni. A városok kancelláriái éppen azért szerezték be a papírt feltűnően kis mennyiségekben, mert bármikor könnyen hozzájuthattak.

Az olasz papírok egyeduralma Románia latin írásbeliségében a XV. század végén szűnt meg. Ekkor nyertek tért Erdélyben a német- és lengyelországi papírmalmok termékei. A XVI. század végétől fogva viszont közel egy évszázadon át, legalábbis Erdély számára, Bécs lett a finomabb papíráruk legfőbb beszerzési forrása. Amikor a XVII. század második felének háborús zűrzavarai között a Béccsel való kereskedelmi összeköttetések rendszertelenné váltak, lengyel és török behozattal pótolták a gyengén fejlett helyi papíripar termelését. A török papírt többnyire román kereskedők közvetítették Erdélybe is.

Az ún. török papír különleges csoportot alkot a romániai latin írásemlékek anyagai között. Ezeknek a papíroknak az alapanyagát kisebb részben Perzsiában, nagy többségében azonban Itáliában, Dél-Franciaországban, a XVII. század közepétől fogva Ausztriában, sőt a XVIII-XIX. század fordulójától kezdve Havasalföldön állították elő. A törökök azonban e papíroknak az írásra szánt oldalát bevonták fehér színt kölcsönző merevítő és fényes mázzal. Ennek az volt az előnye, hogy a papír ragyogó fehérsége még szemléletesebben kiemelte az írás fekete vonalait. Az ilyen papíron az írás nem folyt szét, a nedvességgel szemben is ellenállóbban viselkedett. Ez a hosszadalmas utólagos kezelés (az ún. sikárlás) azonban erősen megdrágította a török papírt, amelynek különben az ívmérete is nagyobb volt az általánosan megszokottnál. Éppen ezért a török papír behozatala a latin írásbeliség nagy tömegű

mindennapi anyagszükségletén komolyabban nem is könnyíthetett. Rendkívüli alkalmakkor használt, ünnepélyes íróanyag maradt mindvégig.

A Habsburg-uralom berendezkedése után az erdélyi papírszükséglet zömét ausztriai behozatalból fedezték; a havasalföldi és talán a moldvai írásbeliség mindennapi anyagellátásának oroszlánrészét viszont az erdélyi papírmalmok biztosíthatták. Több jel mutat arra, hogy a XVIII. század vége felé a finomabb papíráruk tekintélyes hányada azonban Moldvában és Havasalföldön is osztrák eredetű lehetett. Az Ausztriából Erdélybe irányuló papírbehozatal méreteire jellemző, hogy már 1733-1739 között (tehát a bürokratikus ügyintézés meghonosítása előtt!) 7499 kötésnyit importáltak. Pedig ekkor már a belföldi papírgyártás is nagy múltra tekinthetett vissza.

A papírkészítés múltja Románia területén

A könyvnyomtatás meghonosodása a XVI. század közepére jelentősen megnövelte elsősorban Erdély papírszükségletét. Ennek teljes egészében behozatal útján való kielégítése azonban a török hódítás állandó terjeszkedése következtében egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Ilyen körülmények között gyümölcsöző üzleti vállalkozásnak ígérkezett papírmalom létesítése Erdély területén.

Egészen természetes, hogy erre először az erdélyi reformációs mozgalom és könyvkiadás központjában, Brassóban került sor. A reformátor Johannes Honterus oldalán szerepet játszó két tekintélyes patrícius: Hans Fuchs és Johannes Benkner kezdeményezésére a brassói tanács 1545-ben 1163 forint költséggel papírmalmot állított. A gyártást Johann Fröh mester vezette, akit egyes források szerint Lengyelországból, mások szerint pedig Braunschweighből hívtak be. E papírmalom, mely évtizedeken át az erdélyi könyvkiadás legfőbb szállítója volt, 1603-ban háborús cselekmények során pusztult el. A papírgyártást Brassóban Lucas Seuler orvos támasztotta fel 1712 körül. Az ő családjában öröklődő műhely 1872-ig jelentősen kivette a részét Havasalfölde papírellátásából. A brassói papírokat előbb a város koronából kinövő fagyókeret, majd pedig a Seuler család oszlopot ábrázoló címerével, olykor CORONA felirattal jelezték. Legkorábbi vízjelén, a vállalkozó Hans Fuchs nevére utalva róka látható.

Az időrendben második erdélyi papírmalmot Heltai Gáspár, a tudós reformátor és könyvnyomtató létesítette Krakkóból behívott mesterekkel 1563-ban Kolozsvárott (pontosabban a szomszédos Kolozsmonostor határában), elsősorban saját könyvkiadása előmozdítására. Ezt a műhelyt is az 1603 körüli háborús pusztítások semmisítették meg. 1718 körül a kolozsvári jezsuiták helyreállították, és ettől fogva a múlt század közepéig működött, sokáig mint a Főkormánysház és egyéb központi hivatalok fő szállítója. 1575 előtt használatos első vízjele a tudás édenkerti fáját jelképező növényt és a tulajdonos C. H. monogramját ábrázolja pajzsba foglalva. Később Kolozsvár kapubástyás címere és a malom bérlőinek névkezdő betűi szolgáltak vízjelül. A jezsuiták előbb M. betűvel, kulcsot ábrázoló címerrel, később kereszttel és rendjük I. H. S. monogramjával jelölték termékeiket, az 1773 után örökükbe lépő kincstári, illetve püspöki adminisztráció pedig kétfejű sasos császári címerrel, K. MONOSTOR felirattal és a gyártás évével.

Szebenben a tanács első ízben 1555 körül gondolt papírmalom létesítésére. E terv azonban csak 1573-ban valósult meg a közeli Talmács község határában, a szebeni nyomdászat új életre keltésével kapcsolatos kísérletek során. Az itteni termelést a württembergi hercegségben fekvő Riedlingenből származó Jerg Berger papiroscsináló-mester indította meg, de műhelye nem lett hosszú életű. Úgy látszik, hogy 1601-ben már nem működött, és majd csak 1752 körül építették újjá. Az itt készített papirosok vízjele Szeben város és szék címere, mely

hegyével lefelé fordított, keresztbe tett két kardot ábrázol. A XVIII. században ehhez a CIBINII vagy HERMENSTADT felirat, a gyártási év és a bérlők monogramja árult.

A könyvkiadás mellett már a fejedelmi hivatalok növekvő íróanyagigénye is szerepet játszott abban, hogy Matei Basarab havasalföldi vajda 1632 és 1643 között papírmalmot létesített egyesek szerint Cîmpulung vagy Tîrgoviște, mások szerint pedig Călimănești közelében. Udriște Năsturel, a literátor vajdai diplomata ugyanis egy Cîmpulungban 1643-ben nyomtatott kiadványa előszavában kéri Matei Basarabot, hogy segítse munkáját a vajdai papírmalomban készített papírossal.

Hasonlóképpen a fejedelmi művelődéspolitikai és hivatali ügyintézés igényeinek kielégítésére állított I. Rákóczi György is udvari papírmalmot Lámkerék (Fehér vm.) mellett a Sebes folyó partján 1637-ben. Előbb Konstantinápolyon keresztül Velencéből akart papírcsinálót szerezni az üzembe. Végül is azonban a Sziléziából szegődött David Sink mester indította meg a termelést. Ez az üzem már Gyulafehérvár 1658. évi elpusztítása előtt megsemmisülhetett. Legalábbis jelenleg 1650-ből ismeretes a létezéséről szóló utolsó biztos adat. A lámkeréki papírmalom előbb Rákóczi G. R. monogramjával, majd címerével, monogramjával és fejedelmi címeinek kezdőbetűivel jelezte gyártmányait.

Az elpusztult lámkeréki műhely pótlására 1655 körül Görgényszentimrén (Torda vm.) építették fel az erdélyi adminisztráció és művelődéspolitikai igényeinek kielégítésére hivatott újabb fejedelmi papírmalmot. Az 1660 körüli zűrzavarok idején ugyan itt is megszakadt a termelés, de Apafi Mihály fejedelem 1662-ben újra megindította a papírgyártást, de már Görgényben. Ennek a papírmalomnak az önálló fejedelemség bukásával együtt járó gazdasági nehézségek és a császári katonaság pusztításai 1695-1696-ban vetettek véget. E műhely felépítésére újból csak akkor kerülhetett sor 1754-1756 között, amikor az uradalom tartósan a Bornemissza család kezébe került. Ettől fogva a papírmalom a feudalizmus egész időszakában megszakítás nélkül működött, és még 1872-ben is termelt. A Görgényben készített papírok előbb Rákóczi György, majd Apafi Mihály fejedelem címerét, monogramját, a XVIII. században pedig GERGENY SZENT IMREH, illetve GÖRGÖNY feliratot és a tulajdonos vagy a bérlő monogramját ábrázoló vízjelről ismerhetők fel.

Amikor a görgényi papírmalom elpusztulásával megszakadt Erdélyben a papírgyártás, az enyedi Bethlen Kollégium 1702 körül a várossal szomszédos Felenyeden létesített újabb üzemet. Ennek működéséről az 1705-1715 közötti időből maradtak fenn hiteles adatok. A háborús idők azonban nem kedveztek a vállalkozásnak. A hamarosan hanyatlásnak induló papírmalom felszerelését 1717-ben a kolozsvári jezsuiták vásárolták meg a Kolozsmonostoron létesítendő műhelyük részére. A kollégium 1819-ben újraépítette felenyedi papírmalmát, mely véglegesen az 1848. évi forradalom során pusztult el. Az itteni készítményeket a kollégium nyíllal átlőtt nyakú két hattyút ábrázoló címerével, illetve ENYED, F.ENYED felirattal és a gyártás évszámával jelölték.

Az írásbeliség fokozatos fejlődését érzékelteti a belföldi papírmalmok hirtelen megszaporodása a XVIII. század közepétől fogva. 1728 körül a kincstár létesített Fogarason papírmalmot, mely 1765-től fogva a Szász Egyetem (Universitas) kezelésében működött. Vízjele az előbb említett császári címer és FOGARAS felirat volt.

A fogarasi kezdeményezés indította a Teleki családot, hogy már 1730-ban ő is papírmalmot építtessen a közeli Kercsesorán. Ennek vízjele a Telekiek címerében látható kőszáli kecske különféle ábrázolása, a tulajdonosok monogramja vagy KERCSESORA felirat.

Az oltbogáti (Felső-Fehér vm.) papírmalmot 1743-ban Árva Bethlen Kata alapította, hogy az általa patronált kiadványokat olcsó nyomtatópapírhoz juttassa. Vízjele a Bethlen család koronás kígyót ábrázoló pecsétje, a tulajdonosok monogramja vagy O. BOGAT felirat.

A dévai uradalomhoz tartozó Roskányon (Hunyad vm.) Haller János erdélyi gubernátor 1752-ben építtetett papírmanufaktúrát, mely 1825 után a kincstár tulajdonába került. Az itteni készítmények vízjele előbb a Haller család címerét, majd a kétféjű sast ábrázoló császári címet, illetve DEVA vagy ROSKANY feliratot mutatja.

A Bethlen Miklós kincstartó és felesége, Csáky Kata által Középfalván (Belső-Szolnok vm.) 1760-ban létesített papírmalom készítményei a Bethlen és Csáky család egyesített címerét ábrázoló vízjelről ismerhetők fel. E malom már 1790 körül beszüntette termelését.

Havasalföldén 1765-1766-ban Dimitrie Racoviță bojár építtetett papírmalmot Fundeni nevű birtokán a Colentina vize mellé.

A katonai kincstár a román határőrezredek művelődési szükségleteinek fedezésére 1770-ben a Szeben közelében fekvő Orláton, 1787-ben pedig Borgóprundon (Doboka vm.) kezdett papírgyártást. Mindkét malom termékeit a többször említett császári címerrel, illetve ORLATH és B. PRUND felirattal jelölték. Erdélyben a gépi erővel folyó modern papírgyártást Orláton honosították meg 1840-ben.

A Bánffy család sebesvári (Kolozs vm.) birtokán 1770 körül létesített, de mindvégig jelentéktelennek maradt papírmalom termékeinek vízjelül a SEBESVÁR felirat szolgált.

Szászsebes város a közeli Sztrungár nevű falujában gyártott papirost 1772 óta. Készítményeit MILLENBACH, ST., illetve STRUGAR vízjellel látta el.

1775-ben Alexander Ipsilanti havasalföldi fejedelem a Snagov melletti Batistea határában létesített papírmanufaktúrát. Ennek készítményeiből már a török birodalomba is exportáltak.

Alexandru Moruzzi fejedelem 1793 és 1796 között a Ciorogîrla közelében lévő Cațichi nevű helyen építtetett papírmalmot a havasalföldi hivatalok és az érseki nyomda szükségleteinek kielégítésére.

Magyarón (Torda vm.) 1789-1812 között a Kemény család kísérletezett a papírgyártás meghonosításával. Készítményeit családi címerével, monogrammal és MAGYARO felirattal látta el vízjelként.

A bibliofiliájáról és tudományos törekvéseiről ismeretes Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök 1788 körül Alvincen (Fehér vm.) építtetett papírmalmot, hogy az általa szervezett tudós társaság könyvkiadó tevékenységét ezzel is elősegítse. Ez az üzem azonban az alapító halála (1798) után hamarosan beszüntette termelését. Vízjele Batthyány főpapi címere és ALVINTCZ felirat.

Új, fejlettebb módszerekkel kezdte meg a termelést az 1839-ben az erdélyi Frecken (Szeben szék), illetve a Gheorghe Asachi moldvai államférfi petrodavai birtokán 1840-ben létesített papírmalom. Ez utóbbi üzemben Württembergből betelepített német mesterek készítették a papirost.

Mindezek a papírmalmok, a frecki és a modernizált orlái kivételével, egészen a feudalizmus bukásáig az ősi, kezdetleges technikával és néhány munkással termeltek. Vízrel meghajtott malomkerékkel működtették azt a zúzó-örölő szerkezetet, melynek segítségével a nyersanyagul szolgáló és már előzőleg kézzel széttépett, megtisztított, mészoldatban fehéritett kender- és lenrongyot pépszerű masszává dolgozták fel. Ebből a pépből merítették ki az egy-egy ívhez szükséges mennyiségű anyagot. Ezt szárítás és préselés után birkalábból olvasztott ennyvvel tették merevvé, majd ismét préselték, és végül fényezték.

Minőség tekintetében a régi írásemlékek papírai az anyag mechanikai feldolgozásától, kémiai természetétől és enyvezésétől függően is sok változatot képviselnek. Ma már a paleográfus a vízjel és a bordázat megfigyelésén kívül mikroszkopikus vizsgálatnak is aláveti a papírost, és összetételéről rostfényképet készíttet. A papír esetében szintén számolni kell azzal, hogy a régebbi időkben gyakran a fél hozta az íróanyagot az oklevélhez. Például Péter erdélyi alvajda 1364. május 8-án kelt két papíroklevele közül az egyiknek vízjele lóherét, a másiké viszont körtét ábrázol, nyilvánvalóan azért, mert a két ügyfél különböző papírt hozott a kancelláriára.

Régi írásos források általában nem utalnak a papír minőségére, hanem inkább még csak a vásárolt mennyiségeket adják meg. A Szeben város és Berger papírcsináló mester között 1573-ban létrejött megegyezésből ismeretes, hogy a kész árut bálákban hozták forgalomba. Egy bálában pedig 10 rizsma (*resa*, *rys*, melyet *konc*nak és *kötés*nek is neveztek), egy rizsmában 20 könyv (*liber*, *Buch*), egy könyvben pedig 25 ív papiros volt. Megjegyzendő, hogy a konc elnevezésen a XIX. század elején már a korábban *könyv*nek nevezett mennyiséget értették, azaz 25 ív papírost.

A XV. század végétől fogva finomabb (*papyrus regalis*) és közönségesebb minőségű (*papyrus communis*) papírárukat hoztak forgalomba. A XVIII. században már az erdélyi papírmalmok is többféle írópapírt készítettek. Például Fogarason 1756-ban háromféle (finom, közepes, gyengébb) minőségben gyártottak *regal* és ugyanennyi minőségben *kancelláriai*, azaz irodai papírt. A XVIII-XIX. század fordulójától kezdve aztán az erdélyi piacon is a legváltozatosabb, sokszor színes külföldi papírfajták kerültek forgalomba. A barokk pompakedv az íráskultúra területén a külföldi papírok kedvelésében nyilatkozott meg. Az erdélyi hivatalokban használt papírok első szabványosítása 1811-ben történt meg. Ettől kezdve előírták, hogy milyen méretű és minőségű papírost kell a hivataloknak használniuk. Egyidejűleg hatóságilag gondoskodtak, hogy a papírmalmok ilyeneket gyártsanak a szükséges mennyiségben.

A papír ára természetesen a minőség szerint változott. Megállapítható azonban, hogy a papírkészítés fejlődésével az árak csökkentek. Drágulás csupán a XVII. század végi zűrzavarok idején következett be egy időre. A XVI. század első felében egy „könyv” (25 ív) papír ára 6-8 dénár volt Erdélyben. Ugyanezért a mennyiségért fél évszázaddal korábban 90 dénárt is elkértek. A XVI. század végén 5-6 dénárba került ugyanennyi papír. Száz évvel később viszont a közönséges papír „könyvéért” 11 dénárt, a „jó félét”-ért pedig 25-35 dénárt kellett adni. Ez a drágulás még annak ellenére is számottevő, ha tekintetbe vesszük a pénz vásárlóértékének csökkenését. A XVIII. század közepétől kezdve számítható a papír jelentős olcsóbbodása. Ekkor fejeződött be az a folyamat, mely éppen a papír feltűnésével egyidejűleg indult el az erdélyi latin írás történetében: az írástudás tömeges jellegűvé válása. Ebben az egyik döntő fontosságú művelődéstörténeti eseményben nem jelentéktelen szerepet játszott a viszonylag olcsó papír íróanyag elterjedése.

Írószerek és íróeszközök

Írószerek és íróeszközök felől elsősorban a könyvmásolással kapcsolatos források (másolási előírások, egykorú leírások, ábrázolások stb.) tájékoztatnak. Bár a paleográfiai kutatás Romániában eddig kevés ilyen vonatkozású adatot tárt fel, a külföldi eredmények mégis lehetővé teszik, hogy az itteni latin írásosság megoldásai felől is képet alkothassunk magunknak.

A helyi latin írásosság fő ágát - mint említettük - az okleveles írásbeliség alkotja. Az okleveleket szerkesztő deákok, nótáriusok is ugyanazokkal az írószerszámokkal dolgoztak, mint a scriptoriumok könyvmásolói, csak emezeknél szerényebb volt a felszerelésük. A vajdával, alvajdával, nádorral együtt az országot járó deákok vagy az egyik megye gyűléséről

a másokra vándorló XV. századi nótáriusok írókészségei az elképzelhető legegyszerűbbek lehettek. Például Porpáczi Lukács deák 1441-ben elutazásakor a felszereléséből, melyet egy zsákba bepecsételve tett el, csak 12 könyvet (*libri scolasticales*), réz gyertyatartóját és (tintás?) üvegét tartotta érdemesnek feljegyezni. Munkaeszközeiről a nótárius még a városokban is általában saját maga gondoskodott, részben saját kezűleg állította elő azokat (toll, tinta).

Ezeknek az írószereknek és íróeszközöknek egyik csoportja az íróanyagnak (jórészt csak a hártának) az íráshoz való előkészítésére, a másik viszont a tulajdonképpeni írásra szolgált. A hártatekercsből vagy papírlapból a deák ollóval (*forceps*) szabta ki a leírandó oklevél terjedelmének megfelelő nagyságú darabot, vagy a kódex méretéhez szabott nagyságú ívfüzetek lapjait. Ezt követően a hártán esetleg mutatkozó apróbb egyenetlenségeket tajtékkővel átdörzsölve tüntette el. Ha szükségesnek látszott, a hártya apró likacskáit, amelyek az írást akadályozhatták volna, telítette kréta- vagy mézsporral. Ugyancsak tajtékkővel tüntette el az írás közben elvétett és az erre a célra szolgáló félhold alakú késsel (*novacula, ratorium*) kivakart szavak helyét (*rasura*). Szintén az íróanyag előkészítéséhez használták a körzőt (*punctorium*) és az árt (*subula, stubula*). Ezekkel a sorközöket, a margókat jelölték ki. Ezt jelzik a kódexek és hártyaoklevelek margóján látható apró beszúrások (*punctare*). Végül ólommal (*plumbum*), éles és hegyes fémдарabbal (*ferrum*), vagy a sorjelző fácskával (*ligniculum*) vonalzó (*regula, norma, canon*) mellett meghúzták a sorokat a kijelölt távolságokban.

Tinták és festékek

A tulajdonképpeni írást szolgáló szerek közül nélkülözhetetlen volt a tinta (*incaustum, atramentum*) és a toll (*penna, calamus*), illetve az írónád (*arundo, calamus*). A tintát bevált recept szerint ki-ki magának készítette; többnyire rézgálicból, gubacsból és vitriolból, de használtak hozzá ecetet és sört is. Azt az általános szabályt, hogy az okleveleket csak fekete tintával (*aliis coloribus exclusis*) szabad írni, az erdélyi középkori gyakorlatban a legszigorúbban betartották. Nem ismeretes Erdélyből egyetlen olyan középkori latin oklevél sem, amelyhez a feketén kívül más tintát is használtak volna. A XVI. század végétől kezdve azonban szokásba jött arany-, kék és vörös színnel kiemelni a fontosabb elemeket. Kelet-Közép-Európában is egészen rendkívülinek számít a több színnel írt oklevél. Például ilyen kivétel IV. Béla magyar király 1252-ben kelt adománylevele az általa alapított túróci monostor javára. Ennek columnált fohászát (*invocatio*) és a szöveg mondatkezdő betűit piros és kék tintával emelte ki az íródeák. Még díszesebb Kun László királynak 1277-ben a pozsonyi káptalan javára kiadott oklevele. Festett iniciáléja a király térdelő alakját ábrázolja, margóján pedig a kódexekben szokásos színes, stilizált növényi díszek. Később a címereslevelekben vagy ünnepélyes privilégiumokban az oklevéladó címeit (*intitulatio*) és az oklevélíró nevét írták színes tintával. Természetesen több színt használtak az armálisok címerképének kifestéséhez, valamint a díszkéziratok ékesítéséhez. Az önálló erdélyi fejedelemség hanyatlása idején megbomlott a fekete tinta használatában korábban megfigyelhető következetesség. A színeket szerető népies díszítőkedv a hivatali írásbeliség egyhangú világába is behatolt. Apafi fejedelem uralma idején szabványos jelentőlevelek (*relatoria*) között is akadt olyan, amelyben a fekete tintát pirossal vagy zölddel vagy egyszerre mindkettővel váltogatták az új ízléshez igazodó vidéki íródeákok.

Erdélyben különösen a XII-XIII. században a latin oklevelekhez igen jó minőségű tintákat használtak, amelyek mindmáig megtartották élénk fekete színüket. A későbbi tinták, főként amelyekkel az egyszerűbb oklevéladók írtak, általában már nem ilyen jók és szintartók. A kisebb gyakorlatú fórumok, illetve a magánosok oklevelei között a XIV. század közepe óta

soknak a tintája az idők folyamán annyira kifakult, hogy ma már a szöveg elolvasása is nehézségbe ütközik. A XV. századi oklevelek között viszont gyakran akad olyan, amelynek tintája utólag a bronzéra emlékeztető zöldes patinát kapott; bizonyára azért, mert készítésekor túlságosan sok fémeket vegyítettek hozzá. A XV. század végétől fogva egyre szembetűnőbbé válik a jó minőségű ragyogó fekete tinták megritkulása. A XVII. században pedig már a silány, színtelen, szürkés tinta jellemző az erdélyi latin oklevelekre. Tintáját az írnok többnyire fedéllel ellátott állati szarvból készült tintatartóban (*cornu*) tartotta. Ezt övébe dugva állandóan magával hordozta, hogy mindig keze ügyében legyen. A könyvmásolónak viszont két tintatartója volt: egy a fekete és egy a vörös tinta részére. Ezeket az íróállványára erősítette. A XVI századtól fogva az erdélyi városok levéltárában és régi kéziratokban több tintarecept fennmaradt. Ezek tanulmányozása értékes adatokat szolgáltathatna a régi iratok restaurálásához.

Tollak és ecsetek

A tollát szintén ki-ki maga készítette tollkésével (*scalpellum*); a középkor elején inkább nádszálból, a XIV. századtól fogva pedig a ludak erős szárnytollából. E tollakat a mai író-tollhoz hasonlóra alakították. A tollhegy metszésének módja jelentős mértékben befolyásolta a vele írt betűk alakját. A tollhegy metszési irányának módosítása maga után vonta az írás egész jellegének megváltozását, miként ez pl. a gótikus írások esetében történt. A tollat általában úgy tették alkalmassá írásra (*calamum acuere, temperare*), amint azt a középkori iskolai szabály tanította: „dexter pes brevior, latior alter erit”. Azaz - minthogy a kettőbe metszett tollhegyet nevezték „láb”-nak - úgy, hogy a hegy jobb oldali szára rövidebb és keskenyebb, a bal oldali pedig hosszabb és szélesebb legyen. A középkori, gótikus toll tehát, általában, jobb oldalra lejtően ferdén vágott volt. A bal felé lejtően vágott tollakat csak a barokk írásiskolák hozták divatba. Bár a rómaiak már ismerték a bronztollat, a fémtoll újra csak a XIX. században jött szokásba.

Az arannyal való íráshoz, valamint a miniatűrök, gondosabb iniciálék készítéséhez ecsetet (*penniculus*) használtak. A szöveg közti rajzokat viszont ólompálcikával, szénnel, színes krétával készítették.

Kalamárisládák

A megfaragott tollakat és az ecseteket külön tolltartóban (*theca libraria*) őrizték. Amennyiben a tolltartóban tintatartó alkalmatosság is volt, akkor *calamarion* vagy *atramentarium* a neve. A tintatartót és az íráshoz szükséges egyéb kellékeit a nótárius vagy scriptor lejtős tetejű ládikában (*prospera*) vitte magával gyakori útjaira. E ládácskát szükség esetén, a térdére helyezve, írópulpitusként is használhatta. Erdélyben ennek kalamárisládácska a neve, és a tulajdonos vagyoni helyzete szerint a legkülönbözőbb kivitelű. A XVI. századtól fogva már a polgárházak berendezési tárgyai közé számítnak e ládácskák. Éppen ezért úgy igyekeznek készíteni őket, hogy a lakás ékességéül szolgáljanak. Amíg a céhes mester festett virágmotívumokkal díszített faladácskáiban tartotta a ház írófelszerelését, a gazdag nemesek és patríciusok művészi faragásokkal, berakásokkal, réz- és ezüstveretekkel ékesítették kalamárisládácskájukat. Olykor éppen ezüstből készítették el ötvösmunkával. Különleges, késői erdélyi változatai az írókellékes ládáknak az ún. irodaládák. Ezek a szekreternek nevezett bútordarabra emlékeztetnek. Egyik hosszanti oldaluk sarkokon lehajtható íróasztal gyanánt. Ugyanekkor kihúzhatók a belsejében lévő fiókocskák is. Ezekben állottak az írószereken kívül az illető tisztviselő legszükségesebb hivatalos iratai is. Ilyen ládákat használt a XVII. században az

erdélyi fejedelmek kancelláriája, amikor az udvar úton volt. Használatuk a főbb erdélyi tisztviselők körében még a XVIII. század első felében is kimutatható. Például fennmaradt Bánffy György (1660-1708) gubernátor rézveretes úti irodaládája, melyet jelenleg a kolozsvári Művészeti Múzeum őriz.

A középkori írástechnika forrásai

Az írás régi technikája annyira különbözött a maitól, hogy a paleográfusnak külön meg kell ismerkednie vele. A sajátos kar-, kéz- és tolltartás, illetve az egész régi írásművelet ismeretében ugyanis érthetőbbé válnak számára mind a betűk alakját, mind pedig az írás összképét befolyásoló tényezők. A régi írástechnika megismeréséhez azonban a paleográfusnak viszonylag kevés és nem minden tekintetben pontos forrásanyag áll rendelkezésére. Jóllehet őt is segíthetik a gyakorlati célú mai írástechnikai kutatások, neki mégis az egykorú történeti adatokra kell alapoznia.

Sok miniatúrán megtalálható a középkori könyvmásolónak és íróeszközeinek ábrázolása. Például a korai középkorban az evangéliumok szövege elé odafestették, másolópulpitusa előtt ülő írődeákként ábrázolva, az illető részt szerző evangélistát. Ezeken a miniatúrákon persze meglehetősen sok az évszázadokon át ismételtetett sablonos elem, ami a képen látható mozdulatok, kéztartás stb. természetes ábrázolásának rovására ment. Azonban e miniatúrák ennek ellenére egészükben reális képet nyújtanak a középkori könyvmásoló munkájáról. Az írásos tevékenység más mozzanatairól tájékoztatnak a scriptoriumok szórványosan fennmaradt másolási előírásai (*modus scribendi*). A XVI század közepétől fogva pedig nyomtatott íráselméleti munkák és írásmintakönyvek segítik a kutatást. Ezeket azonban a paleográfusnak óvatosan kell felhasználnia. Szerzőik ugyanis, akik többnyire egy-egy kalligráfiai műhely felkapott mesterei voltak, néha valóságosnak tüntettek fel a gyakorlatban nem létező, hanem csak általuk óhajtott megoldásokat. Ezenkívül kedvelték a fantasztikus elméleti magyarázatokat és spekulációkat. Ennek ellenére az újkori latin paleográfiának ez az irodalom valóságos kiindulópontja lehet, kellő kritikával használva. XVI. századi legkorábbi termékei ugyan még lényegében a középkori kolostori gyakorlatot követi, a XVII. századi változataiban azonban már megfigyelhető, hogy a kibontakozó barokk írásbeliség miként hoz hovatovább új írásformákat.

A kora középkor embere az írást aszketikus gyakorlatnak tekintette, s nem törekedett annak kényelmessé tételére. A kódexek kolofonjai gyakran szólnak arról, hogy a másolók mennyire terhesnek és fárasztónak érezték munkájukat. A XVI. századi *Besztercei szójegyzék* másolója szerint aki nem tud írni, munkájának sem képzele az írás; pedig az egész test eltörődik benne, noha csak három ujj dolgozik. Az írődeák izzadságos munkájával, teste erőinek elemésztésével készül - középkori felfogás szerint - a kódex. Néha a betegséghez hasonlítja a másoló az írást, és úgy várja gyötrő munkájának végét, mint a beteg a gyógyulást.

A középkori írástechnika

A paleográfiai kutatások is igazolták azt, hogy az írás a középkorban valóban nagyon fárasztó művelet volt. Ennek oka elsősorban a ferde lapú íróállvány (*pulpitus cathedra*), mely természetellenes test- és kéztartást kívánt a scriptortól, aki lábát zsámolyra felrakva ült neki az írásnak. A pulpitus lejtős lapján kifeszített hártýára csak a maitól teljesen eltérő kéztartással lehetett írni. Az írődeák alkarja ugyanis nem nyugodhatott a pulpitus lapján, hanem csak a toll, illetve a kisujj közvetítésével támaszkodhatott rá. Ez a kézállás természetesen befolyásolta a tolltartást, a kézmozgást, és ezen keresztül magát az írás ductusát is.

A toll tartásának két módja volt általános. Az egyiknél az ujjak nagyjából azonos magasságban helyezkedtek el az íróeszközön úgy, hogy azt elfedjék. A másiknál szinte függőleges helyzetben egymás felett sorakoztak az íróeszközön úgy, hogy a hüvelyk- és a mutatóujj legyen legfelül. Az előbbi tartás enyhén balra dülő, zsúfoltabb írást és vastagabb betűket, az utóbbi lazább írást és elnyújtott, vékonyabb betűket eredményezett. Maga az írás - miként a fentebb idézett kolofonból kiderül - kinyújtott három (hüvelyk-, mutató-, nagy-) ujjal történt. Ezért tartották fontosnak, hogy az íródeáknak hosszú és hajlékony ujjai legyenek. A ferde írófelület megkívánta, hogy a tollat az alsó végéhez közel fogják. A tinta ugyanis így folyt legkönnyebben a tollból. Az írás kényelmetlenségét az is fokozta, hogy a scriptornak a bal kezét egyidejűleg szintén használnia kellett. Levegőben tartott bal kezébe fogott tollkésével vagy a már szintén említett sorjelző fácskával (*ligniculum*) ki kellett simítania a rugalmas hártát a tolla előtt. A leírandó szöveg magán az íróállványon vagy pedig külön olvasóállványon a másoló keze ügyében állott. A sorok elhibázása ellen pergamenből készült sorjelző (*cavilla*) használatával védekeztek. Ezt a másolandó kódex lapjára erősítették, és fonálon, mintegy tengelyen mozgatva mindig ahhoz a sorhoz állították be, amelyik éppen következett.

Ez a kényelmetlen írástechnika csak addig volt fenntartható, amíg az írás ismerete hivatásos írástudók szűk és főként papi körére korlátozódott. Az írástudás laicizálódásának során azonban újabb, praktikusabb megoldások törtek maguknak utat. Ezt a folyamatot megkönnyítette az, hogy az íróállvány helyett a XV. század végétől fogva - a kereskedőkhöz, tisztviselőkhöz hasonlóan - az irodalmi írásbeliségben is egyszerű asztalt kezdtek használni az íráshoz. Az írástechnika egyszerűsödése egyébként is a gyakorlati írásbeliség területéről indult ki. Amíg ugyanis a kódexeket - különösen a miniált díszkéziratokat - hónapokon át rajzolgathatták, a gyakorlati íráshasználat (gazdasági élet, közigazgatás, igazságszolgáltatás, oktatás-ügy) területén gyors írásváltozatokra volt szükség. A könyvmásolás és az oklevélírás technikájának fokozatos szétválása hozta magával, hogy sok gyakorlott másoló alig-alig vagy éppen sehogy sem boldogult az oklevélírásokkal. A gyakorlati írás területén elkezdődött változások után kerülhetett sor arra, hogy az írásmesterek a XVI. század közepétől fogva kialakítsák a betűvetés mai technikáját. A barokk írásízlés már ezt az új módot fogadta el, és tette általánossá a XVII. század folyamán.

A régi írásemlékek külalakja

Külalak szerinti csoportosítás

Az ókor és főként a középkor latin nyelvű írásemlékei változatos külső formákban maradtak reánk. Minthogy ezek a formák a társadalom igényéhez alkalmazkodva fejlődtek, maguk is jellemzők lehetnek a korra és a helyre, amikor és ahol az írásmű keletkezett. Éppen ezért az emlékek külalakját illető általános és helyi szokások ismerete nélkülözhetetlen a paleográfiai kutatásokhoz.

A külalakot döntő módon az íróanyag természete, illetve az írásemlék társadalmi-művelődési-gyakorlati funkciója határozta meg. A változatos formák tehát legcélszerűbben az emlékek két fő csoportja szerint, könyvszerű irodalmi, illetve okleveles-gyakorlati csoportra bontva tekinthetők át. E két csoport között azonban nem vonható merev formai választóvonal. Például okleveleket is állítottak ki könyv alakban. A tekercset is külön átmeneti formának kell tekinteni, minthogy egyaránt és nagymértékben használták mind az irodalmi, mind pedig az okleveles-gyakorlati írásbeliségben. Ennek megfelelően előbb a tekercsek, majd pedig a könyv alakú irodalmi és végül az okleveles-gyakorlati írásemlékek formai kérdéseiről szólnunk.

A tekercs

A tekercsek (*rotuli*) széles körű alkalmazása ugyan az ókorra jellemző, de használatuk a középkorban, sőt az újkor első századaiban is kimutatható. A tekercsforma az antikvitásban főként irodalmi szövegek, a középkorban pedig általában, de a romániai írásbeliségben különösképpen is oklevelek feljegyzésére szolgált. Az ókorban bőrt és papiruszt, a középkorban előbb papiruszt, majd hárttyát, végül pedig papírt használtak a tekercsekhez. Hosszuk 6-10 méter között mozog, de ennél jóval hosszabb papirusz-, illetve papírtekercsek is maradtak fenn. Szélességük általában 20-30 cm volt, anyaguktól változóan. A tekercsek olvasása meglehetősen nehézkes művelet volt, mert az olvasó mindkét kezét igénybe vette. Az egyik kéz az olvasás ütemében göngyölítette le (*explicare*) a tekercset, a másik viszont a már elolvasott részeket tüstént feltekerte (*volvere*). Ennek megkönnyítése érdekében a tekercs végére *köldöknek* nevezett fa- vagy csontrudacsát (*umbilicus*) erősítettek, melynek mindkét végén a tekercsből egy-egy gomb vagy fogantyú (*cornua*) emelkedett ki, hogy könnyítse a kezelést. A felgöngyölítést mindig a tekercs végével kezdték. Ugyanide írták a szöveg címét is. Így az legfelülre került, és leginkább védve volt a leszakadás ellen. Később a címet a tekercsek közötti eligazodás meggyorsítása végett a köldök ún. szarvára erősített lelógó hárttyaszetelekére is ráírták. A becses irodalmi szövegeket tartalmazó tekercseket bőr-, majd pergamentokba (*paenula*) helyezve védték a rongálódástól. A húsz lapocskából (*plagula*) összeragasztott szabványos papirusztekercset hengernek (*scapus*) nevezték. Ha ennél kisebb terjedelmű papiruszt használtak fel, a levágott részt szeletnek, darabnak (*tomus*) hívták. Az irodalmi alkotások tagolásával kapcsolatosan mindmáig használatos *volumen* és *tomus* kifejezés tehát a tekercskönyvekkel összefüggésben alakult ki. Végül megjegyzendő, hogy az ókori tekercseken az írás mindig hasábosan és a hosszabb oldallal párhuzamos sorokban, a középkoriakon és az újkor elejéről valókön pedig egyetlen oszlopban, a keskenyebb oldallal párhuzamosan fut.

Jóllehet a kódex a könyvmásolás területén már a IV-V. század folyamán háttérbe szorította a tekercset, ez utóbbi az irodalmi írásbeliség egyes jelentéktlenebb területein mégis hosszú időn át használatos maradt. Képekkel gazdagon díszített, sajátos liturgikus szövegekhez, a bibliai történeteket magyarázó családfákhoz, világtörténeti és genealógiai táblázatokhoz, tehát szemléltetési célra szánt szövegekhez továbbra is előszeretettel alkalmazták a tekercset. De elterjedt volt a középkori színjátszásban is. Tekercsre írták ki ugyanis az egyes színészekre eső szereprészeket. Bár a verses kéziratokban gyakran ábrázolják a középkori költőt tekercssel a kezében, ez inkább csak a könyv szimbólumának tekintendő. Egyébként ugyanis a középkori költői alkotásoknak tekercs alakban kellett volna fennmaradniuk. A heroldok számára készült, címereket ábrázoló vagy a céhélettel kapcsolatos tekercsek mutatják, hogy a középkori írásbeliség milyen kitartóan ragaszkodott ehhez a régi formához.

A tekercs használata Románia területén

A tekercs használatának igazi területe azonban a középkorban az okleveles írásbeliség. Korábban összevarrt hártyalapokból, majd pedig a keskenyebb oldalukkal egymáshoz ragasztott papírívekből formált tekercsekre írták a hosszabb oklevélszövegeket. A romániai írásbeliségnek mind a cirill, mind pedig a latin ága szintén inkább csak az oklevelezés terén használta a tekercs formát. Úgy látszik azonban, hogy itt ezen a területen is viszonylag későn terjedt el. Hártiatekercseket csupán a Kárpátokon túli országrészek cirill oklevelezéséből ismerünk a XVII. század első feléből. Ezek 80-430 cm között váltakozó hosszúságúak, és részint összevarrt, részint pedig összeragasztott hártyalapokból állanak. Ilyeneknek kell elképzelnünk a latin oklevelezésben bizonyára csak rendkívüli esetekben használt hártiatekercseket is. Erdélyben a XVI. század utolsó negyedében tűnik fel a tekercsforma mind a fejedelmi, mind pedig a hiteleshelyi kancelláriák gyakorlatában. Ezeknek a tekercseknek az anyaga azonban minden esetben papír. Főként a terjedelmesebb perfolyumok, birtokba iktatásról szóló levelek és transsumptumok írásakor kedvelték ezt a formát. Amíg a XVI. század végi erdélyi tekercsek hossza általában nem haladja meg a két-három métert, a XVII. századiaké már olykor eléri a 15-20 métert. Az ilyen darabok olvasása, kezelése és megőrzése bizony nagyon nehézkes volt. A papír íróanyag gyengesége, a ragasztás romlékonysága következtében e tekercsek nem bizonyultak eléggé tartósaknak. Ezért is váltották fel őket már a XVII. század derekán a papírfüzetek. Megjegyzendő, hogy a papírtekercsek használata Erdélyben is csupán a középkori vajdaságra korlátozódott, de nem terjedt ki a Partiumnak nevezett nyugati területekre (Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros vm.), illetve ott teljesen rendkívülinek számított.

A tekercssel rokon, különleges formai csoportot alkotnak az egyébként ritkaságszámba menő ún. táblák (*tabulae*). Ezek több darabból összevarrt nagyméretű pergamenlapokra írt szövegek, melyeket vagy rámára, vagy pedig deszkalapra feszítettek ki. Főként az olvasás és számolás oktatására szolgáló szemléltető eszközökként használták az ilyen táblákat a késő középkor városi iskoláiban. Hihetőleg ilyen szemléltető tábla töredéke az a hártya, amelybe utólag a segesvári volt szász gimnázium könyvtárának egyik darabját kötötték. De kolostori krónikákat is írtak ilyen formában. Erdélyben a XVI. században a városok piaci árszabásait függesztették ki ilyen nagy táblákon, hogy mindenki láthassa.

A tekercs és a *tabulae* késői változatai szintén Erdélyben az ún. *halotti kárták*. Ezeket az elhunyt életét ismertető és érdemeit magasztaló szövegeket tekercs alakjában írták (majd a XVII. század második felétől kezdve nyomtatták), és kiterített formában deszkalapra (esetleg templomi ülőszék hátára) ragasztva tették ki közszemlére és emlékezetül.

A kódex

A könyv középkori általános formája a *codex*. Ehhez a megoldáshoz a mintát - amint ezt a név is (*caudex-codex*, 'fatörzs') kétségtelenül mutatja - a rómaiak által használt viasztáblás polyptichonok szolgáltatták. Elterjedését a tekercsek rovására kezelhetőségének és gazdaságosságának köszönhette. A kódexet ugyanis - akár a mai könyvet - már lapozni lehetett, és lapjainak mindkét oldalára írhattak. Ezáltal pedig, a tekercshez viszonyítva éppen felére csökkent az íróanyagra fordítandó egyébként tetemes összeg. Éppen gazdaságossága tette a kódexet a kezdetben szegény emberekből álló őskeresztyén közösségek liturgikus könyvformájává. A II. századtól fogva kezdték ezt a formát irodalmi szövegek népszerű kiadásaihoz is használni. A gazdag római könyvgyűjtők azonban még sokáig ragaszkodtak az előkelőbbnek tartott, drágább papirusztekercsekhez. Kezdetben papiruszból is készítettek kódexeket, de ez az anyag törékenysége miatt fogva nem vált be. A IV. század óta mindaddig, amíg a papirus a XIV. században szintén el nem terjedt, a pergamen mondható a kódex kizárólagos anyagának.

Az ívfüzetek

A kódex alapegysége a kettőbe hajtott lap. Ezekből formáltak különböző terjedelmű ívfüzeteket (*fasciculus*). Tetszés, illetve szükség szerinti számú ívfüzet egybekötésével jött létre a kódexkönyv. Az ívfüzetek terjedelme - főként a kora középkori kéziratokban - rendkívül változó. Állhat egyetlen kettőbe hajtott lapból, de előfordul 50 kettőbe hajtott lapból, azaz 200 oldalból formált ívfüzet is. Van eset rá, hogy a kódex egyetlen ilyen óriás terjedelmű ívfüzetből áll. Az ívfüzetek terjedelmét illetően mégis kialakult bizonyos rendszeresség a késő középkor századaiban, amikor a kódexek másolása világiak iparszerűen üzemeltetésévé kezdett átalakulni. Ettől fogva a négy kettős lapból, tehát 16 oldalból álló ívfüzet (*quaternio*) lett az általános a pergamen íróanyagnál, minthogy e lapok vastagabbak voltak. Papír esetében viszont, minthogy ebből az anyagból több lap adta ki ugyanazt a vastagságot, általában hat kettős lapból alakítottak 24 oldalas ívfüzeteket (*sexternio*). Ezeken kívül természetesen ritkábban továbbra is előfordulnak két, három, öt kettős lapból összeállított ívfüzetek, melyeket *binio*, *ternio*, *quinternio*, *quinio* néven emlegettek.

Amíg a közönség végleg meg nem barátkozott a papírral, e romlékonynak tekintett anyag tartósságát azzal igyekeztek fokozni, hogy minden egyes ívfüzetet pergamenlapba fogtak bele. Természetesen a szöveget folyamatosan írták ezekre a hártyalapokra is. Ez a kézirat keltezéséhez támaszpontot nyújtó, jellemző megoldás Erdélyben a XIV-XV. század fordulóján volt szokásban. Az olasz hártját vagy a különböző színárnyalatú lapokat úgy rendezték el az ívfüzetben, hogy a kódex kinyitásakor az egymással szemben álló két oldal azonos kidolgozású és színű legyen. Papírból, amennyiben színük és kidolgozásuk nem ütött el egymástól, ugyanahhoz az ívfüzethez a legkülönbözőbb malmok készítményeit is felhasználhatták. Ebből következik tehát, hogy ha a paleográfus kodikológiai vizsgálata során a vízjelek bizonyosságára is támaszkodni kíván, minden egyes ívfüzetet külön meg kell vizsgálnia. Az általánosan használatos ívfüzeteken kívül kivételes megoldásként előfordult, hogy a kis formátumú kódex szövegét felvágatlanul ívpapírra írták, úgy elrendezve, hogy összehajtogatás után a lapok sorrendben következzenek egymás után. Ennek a későbbi könyvnyomtatás szempontjából jelentős kéziratok gyakorlatnak kétségtelen bizonyítékai a XIV. századtól fogva fennmaradt kódexmakulatúra-leletek.

Az ívfüzetek és a lapok sorrendjének jelölése

Eredetileg csupán az ívfüzetek sorrendjét jelölték. Mégpedig az utolsó oldal alján. E jelzés történhetett számmal vagy őrszóval (*custos*), melyhez gyakran odatették az ívfüzet terjedelmére utaló elnevezés rövidítését is. Például a kódex második ívfüzetét, mely quaternio, így jelölték: II.q. E jelzésekre gondolatjellel, jobbról és balról tett ponttal, bekeretezéssel, sőt színes díszítéssel igyekeztek felhívni a könyvkötő figyelmét. A XII. században terjedt el Itáliából kiindulóan az a szokás, hogy az ívfüzeteket őrszóval (*reclamans*) jelöljék. Ilyenkor a következő ívfüzet első szavát megismételték az előző ívfüzet szövegének befejezése után a lap tükre alatt. E szerény jelzések rendkívül fontosak a paleográfus számára. A kódexek újrakötése során ugyanis gyakran felbomlott az ívfüzetek eredeti sorrendje. Egyéb egykorú útmutatás hiányában a kutatónak sokszor ezeken kívül nincsen más támpontja a szöveg helyes rendjének helyreállításához. Az őrszavak fontosságát növeli az is, hogy a kódexeket, főként az egyetemi eredetűeket, gyakran több íródeák másolta, s ennek következtében az egybetartozást pusztán az írás alapján nehéz volna megállapítani. A kézirat későbbi megcsonkulásainak, utólagos kiegészítéseinek felismerését éppen úgy ezek a jelzések könnyítik meg, mint ahogyan sokszor ezekből deríthető fény a kódex eredeti terjedelmére is. A szövegrészek pontos sorrendjét rögzítő számozás csak a XII. század óta kezdett feltűnedezni a latin kódexekben. Eleinte a leveleket számozták folyamatosan (*foliatio*). Ennek kiegészítéséül olykor a kinyitott könyv szemben lévő két lapjának négy hasábját is megszámozták. Sőt, az egészen pontos idézés érdekében Angliában, s különösen Oxfordban, már a XIII. század második felében bevezették a sorok megszámozását is. A foliatiótól a lapszámozás (*paginatio*) felé való átmenetnek tekinthető az a megoldás, amikor a számozás a kinyitott könyv szemben lévő két lapjára (tehát már nem levélre!) vonatkozik. Mai értelemben vett lapszámozás csak a XIV. századtól lesz gyakoribb, bár a későbbi időből is bőven maradtak ránk lapszámozás nélküli kódexek. Ezeket a paleográfusnak tanulmányozás előtt ceruzával foliálnia kell. A pontos kodikológiai idézésnél azt is tüntesse fel, hogy a folium első (*recto*) vagy hátsó oldalán (*verso*) található-e a hivatkozott szöveg. A hasábokra viszont betűkkel utaljon. Például így: 5ra, 5vb; vagyis az első esetben az idézett szöveg a kódex ötödik levelének első oldalán az első hasábban keresendő; a következő idézet viszont ugyanannak a levélnek hátsó oldalára, a második hasábra utal.

A szöveg elrendezése az íróanyagban

A kódex ún. tükrének, azaz a lap szöveg számára rendelt részének a kijelölése általában az ívfüzetek összeállításával egyidejűleg történt. Egy vagy két vonallal keretették a lapot. Gondosabb kiállítású kéziratokban a sorokat is előre megvonalták. A szöveget a lapon hagyományos előírások szerint rendezték el. Ezeket a nagy gyakorlatú scriptoriumok írásban is rögzítették. Az a szokás, hogy a szöveget több (általában két) hasábban írják, még a papirusztekercsekről örökölt át a kódexekre. Egyébként olyan kéziratokban, amelyek a szövegekhez kommentárokat is adtak, a hasábos elrendezés elkerülhetetlen volt. A koraközépkorban az alapszöveget és a hozzá tartozó magyarázatokat két egymás melletti oszlopban írták, de különböző méretű betűkkel. A XII. századtól fogva igyekeztek a szemnek kellemesebb módon elrendezni a kétféle szöveget. A megoldást, görög példák nyomán, a római és kánonjogi kéziratok találták meg. Ezekben ugyanis a lap közepére került a nagyobb betűkkel írt, kisebb tükrű főszöveg; a magyarázatok pedig ezt övezték minden oldalról harmonikusan elrendezve (*cum textu incluso*). A szövegnek ezt a praktikus és szép elrendezését később az ősnymtatványok is átvették.

A cím jelölése

A címet eleinte a kódexekben is a tekercseknél megszokott módon a könyv végére írták. A Karoling-korban alakult ki az a gyakorlat, hogy a tárgy megnevezését feltűnő helyen, azaz a könyv vagy fejezet élén is jelezzék, gyakran vörössel írt és az *incipit* szóval kezdődő szövegezésben. A könyv, illetve a fejezet végét általában *explicit* szóval bevezetett mondatban tüntették fel. A címen kívül más becses adatokat is tartalmazhatnak a kódexek végén olvasható *subscriptiók* vagy *kolofonok*. Például a Batthyaneum egyik 1461-ben másolt erdélyi provenienciájú breviáriumának kolofonja tájékoztat a bevégzett és a következő rész címe felől, megnevezi az íródeákot, származási helyét és a könyv másolásának idejét, végül tréfás versikével zárul.

A kódexek méretei és formátuma

A kódexek méreteit nem egyedül a szöveg hossza határozta meg. Függött ez a szöveg tartalmától, rendeltetésétől és a példány megrendelőjének személyétől is. Más méretekben kiviteleztek ugyanis akár ugyanazt a kódexet aszerint, hogy mindennapi vagy luxuscélokra, helyben vagy úton való használatra szánták-e a példányt. A kora középkor a nagyobb méreteket, általában az ívrét (*folio*) formát kedvelte. Persze azért ebben az időben is készítettek kisméretű kódexeket. A kezelhetőség gyakorlati szempontja ugyanis a kis formátumot, a középkori embernek a könyvek monumentalitásáról, ünnepélyességéről vallott felfogása viszont a nagy méreteket kívánta meg. Ezért tapasztalható akkora változatosság a hártyakódexek méreteiben. Zsebben, övön hordható példányok mellett két kézzel is nehezen mozdítható kódexek szintén előfordulnak. Például az egyik csehországi kolostor számára a XIII. század elején készített ún. *Gigas-kódex* 894 x 496 mm méretű, a gyulafehérvári Batthyaneum Kolozsvárról származó egyik graduáléja pedig 570 x 412 mm méretű és 16 kg súlyú. Idők folyamán azonban a kódexek mérete is fokozatosan csökkent; mégpedig abban az ütemben, ahogyan a könyv kezdett kevesek által és ritkán használt liturgikus segédeszközből vagy dísz tárgyból egyre szélesebb rétegek mindennapos társa lenni.

A kódex magassága és szélessége közötti arányt a hagyomány, a kor ízlése és a könyv rendeltetése szabta meg. A legkorábbi kódexek négyzet alakúak, illetve keskenyek és magasak voltak. A fejlődés ez utóbbi formátum vonalán haladt. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy bizonyos liturgikus könyveket a korai századokban elefántcsont táblák közé volt szokás kötni, s ezért e szövegeket keskeny alakban kellett írni. Emellett esztétikai és gyakorlati szempontok is közrejátszhattak a keskeny forma elterjedésében. Költői alkotások vagy drámai szövegek írására ugyanis ez a formátum volt a legmegfelelőbb, mert a rövid sorok megkönnyítették a szöveg tagolását. Persze, amíg a könyv magasságának és szélességének máig szokásos 3:2 aránya véglegesen meg nem állapodott, a hosszúkás formátum területén is felbukkannak egészen szélsőséges megoldások. A szabványos formátumok kialakulását nagymértékben elősegítette a papíros elterjedése a könyvmásoló iparban. A merítőformák nagyjából azonos mérete ugyanis csak bizonyos formátumú papírévek készítését tette lehetővé.

A kódexek díszítése

Az egyszerűbb kéziratok másolását és díszítését ugyanaz a személy végezte. A díszítés legegyszerűbb módja ugyanis a fejezetcímek, számok vörössel való írása, illetve az ún. rubrikálás (*rubricare*) volt. A késő középkorban, amikor a könyvmásolás már tömeges jellegűvé vált, ez utóbbi díszítési mód lett általánossá. Anniből állott, hogy a mondatkezdő és a kiemelendő szavak első betűjét vörös vonallal áthúzták. Ezek a vörös foltok kellemesen

élénkítették a fekete betűtömeg egyhangúságát. Eredetileg a másolat helyességét ellenőrző deák így jelezte, hogy meddig jutott el munkájában. E munkát hivatásosan végző íródeák neve *rubricator*. A XV-XVI. század fordulóján ismert erdélyi rubricator volt Michael de Rupe ferences barát.

A középkori latin kódexek igazi díszei azonban nem ezek az élénkítő megoldások, hanem az iniciálék és miniatúrák. Előkelő és gazdag megrendelők esetében ezek az alkotások valóságos műreamek. Éppen ezért az egyéb festészeti emlékekben szegény kora középkorra vonatkozóan egyben a művészettörténetnek is fontos forrásai. Minthogy az iniciálék és miniatúrák díszítési modora koronként és írásterületenként eltéréseket mutat, ezek megfigyelése szintén támpontot szolgáltat a kódex keletkezéséhez és lokalizálásához, valamint művelődési kapcsolatok feltárásához. A latin művelődési kör középkori könyvdíszítése három fő forrásból táplálkozott: a görög-római kéziratok formakészletéből, az ún. inzuláris, vagyis ír-angolszász és végül a bizánci művészetből.

Iniciálék és keretdíszek

A fejezetek kezdőbetűit már a rámai könyvmásolók is díszítették. Az ilyen betűknek rendkívüli, szokatlan formát adtak, testét színezték vagy mértani és növényi elemekkel díszítették. A Meroving-kori kéziratokban madár és hal alakú, vörösre, sárgára és zöldre színezett motívumokkal emelték ki a kezdőbetűket. Az ír és angolszász kódexek iniciáléiban viszont a betűt különböző szíjak és szalagok fonadékából alakították ki. E fonadék gyakran madár, kutya vagy más állat fejéből indult ki, és oda is tért vissza. Ugyanitt olykor vörös pettyekkel szórták tele díszítésül a betű testét. Az antik díszítőelemek új életre keltése mellett ennek az inzuláris gyakorlatnak jutott nagy szerep abban, hogy a Karoling-korban az európai szárazföldön megújult a könyvdíszítő művészet. A kontinens iniciáléfestésében az ír szalagdíszek előbb spirálokká, majd a XI-XII. században növényi indákká alakultak át, amelyeken már levelek és virágok is vannak. A román kori iniciáléokra éppen ezek az indaszerű, buja díszek a jellemzőek.

A gótikus ízlés előretörésével a XII-XIII. század fordulójától kezdődően ezek az indadíszek egyre inkább természetűek lettek. Ettől fogva vadászó embereket, madarakat, sárkányokat is beleszőttek a növényi díszítésbe. Így ezek az iniciálék valóságos kis zsánerképpé alakultak át. A gótikus iniciálé ábrázolása olykor kapcsolatban állott az illető fejezet tartalmával is, jelölve annak, hogy az iniciálé kezd szövegillusztrációvá fejlődni. Például a Képes Krónika XIV. századi kéziratának művésze a posadai csatáról szóló fejezet iniciáléjában azt ábrázolta, hogy Basarab havasalföldi vajda katonái miként semmisítik meg Károly Róbert király törbe csalt seregét.

A reneszánsz kori iniciálék általában négyzetes keretben készültek, élénken ragyogó színekkel, illetve arannyal, ezüsttel. Ezek is gyakran zsánerképhez hasonlítanak. Ilyenekre bőven találhatók jellegzetes példák a Mátyás király, illetve Vitéz János váradi püspök számára készült olaszországi kódexekben.

Az iniciálék fejlődése a XV. század végére lényegében lezárult, annak ellenére, hogy e díszek előfordulnak még az ősnymtatványokon és a XVI-XVII. századi gondosabb kivitelezésű latin kéziratokban is. Ez azonban már nem eleven díszítési gyakorlat, hanem halott formák lélektelen továbbvitele. Az erdélyi adatok azt mutatják, hogy az újkori iniciálék általában nyomtatott könyvek kezdőbetűinek, fametszeteinek utánzatai. Az ún. „erdélyi virágos reneszánsz” stílus népies ízlésű elemei a latin betűs könyvírás XVII-XVIII. századi termékeiben ugyan szintén kimutathatók, de csak az anyanyelvű (magyar, német) szövegeket tartalmazó

kéziratokban. Úgy tartották, hogy e színes virágokkal díszített iniciálék latin nyelvű könyvek szövegeihez nem illenek.

Az iniciálékból fejlődtek ki a késő középkori díszkéziratokban gyakori keretdíszek. Az iniciálék ugyanis a gótikus korban olykor a lapszélre is átterjeszkedtek, majd fokozatosan valóságos keretté bővültek a szöveg körül. Az iniciálétól teljesen függetlenül keretdísz első példái a XIV-XV. században Franciaországban készültek, kisméretű bibliákban találhatók. Ez a gyakorlat a Luxemburg-ház franciás tájékozódású művelődési politikája következtében korán meghonosodott Csehországban is. Itt a francia hatások olasz befolyásokkal vegyülve egészen különleges könyvdíszítő stílust hoztak létre. Ennek hatásával számolnunk kell a szomszédos országok kódexművészetében is. Ilyen keretdíszek a XV-VXI. század fordulójától fogva még az ősnymtatványokon és a díszokleveleken is megtalálhatók.

A miniatúrák

Miniatúrákkal kezdetben csupán a bibliákat díszítették. A tekintélyesebb egyházi intézmények a XI. században kezdték el egyéb szertartáskönyveiket is így ékesíttetni. A XII-XIII. századtól fogva világi megrendelők, főként uralkodók számára készült egyházi tárgyú kódexekben honosodott meg a miniatúra. Végül a XIII-XIV. század fordulójára óta krónikákat, daloskönyveket, verseket, tehát világi tárgyú kódexeket is díszítettek miniatúrákkal. A Képes Krónika 1358-ban készült kéziratának miniatúrái azt mutatják, hogy a XIV. század közepére Kelet-Közép-Európában is általánossá válhatott ez az igényes díszítési mód.

A kódex tartalma azonban nemcsak azt befolyásolta, hogy díszítésére használtak-e vagy sem miniatúrákat, hanem nagyjából megszabta azt is, hogy milyen miniatúrának kell szerepelnie a könyvben. E képek tehát a kódex műfajának meghatározásához szintén támpontot nyújthatnak. Például a négy evangélium szövegét tartalmazó evangeliariumok elején oszlopokkal négy mezőre tagolva, a négy evangélium ún. konkordanciáit (egyező helyeit) mutató kánonlapok helyezkednek el, gazdagon díszített keretben. A bibliai kéziratokat általában az ún. *maiestas domini* (Krisztust trónon ülve, dicsfényben, az evangélisták jelképeivel körülvéve ábrázoló) kép vezette be pontosan megszabott ábrázolásmóddal. Az evangeliariumokban vagy perikopás könyvekben (az egyházi év sorrendjében összeállított olvasmányok az evangéliumokból s a biblia egyéb könyveiből) az evangélistákat jelképeikkel együtt ábrázoló miniatúrák tagolták a szöveget. E jelképek közül az angyal Mátéra, az ökör Lukácsra, a sas Jánosra, az oroszlán pedig Márk evangélistára utal. Ha viszont egy kódex a keresztre feszítést ábrázoló miniatúrával kezdődik, tudhatjuk, hogy sacramentariummal (szertartási szövegek gyűjteményével) van dolgunk.

A középkori miniatúrafestészet fejlődését a tipikus és a természetes ábrázolási mód küzdelme jellemzi. A korai századok miniatúráiban a vonalakból kialakított síkszerű kép és a tipikus ábrázolási mód tekinthető általánosnak. Ennek ellenére az udvari iskolával (*Schola palatina*) kapcsolatba hozható Karoling-kori kódexekben már megfigyelhető a természet hűségesebb ábrázolására való, egyelőre erőtlenségre törekvés. Amíg a román kori miniatúrisztika, melynek fénykora a XII-XIII. század elsősorban monumentalitásra törekedett, a gótikus könyvfestészet már a valóság minél hívebb visszaadását tekintette feladatának. A XIV. századi kódexekben olykor egészen realisztikus tájképek, jeleneteket ábrázoló miniatúrák találhatók. Ez a realizmus az emberi test ábrázolása mellett pl. a viseletek hűségesebb visszaadásában is megmutatkozik. A reneszánsz miniatúrák már a korabeli festészet összes mesterségbeli vívmányának felhasználásával készültek. Általában rendkívüli gonddal kivitelezett kisméretű festmények ezek, amelyeket oszlopok, antik vázák, amorették foglalnak jellegzetes keretbe. Ilyen minia-

túrákból elsőrangú példányok találhatók a XV-XVI. századforduló humanista főpapjainak vagy Mátyás királynak a kódexeiben. A szöveg illuminálása az ősnymtatványokban is szokásos maradt. A könyvnyomtatás általánossá válása után azonban a fametszet végleg kiszorította a miniatúrát a könyvdíszítés megoldásai közül. Az újkori kéziratokban olykor-olykor előforduló festett képek ugyanis már nem miniatúrák, hanem kézi kivitelezésű könyvillusztrációk. A középkori miniaturisztikai hagyományok csupán a nemeslevelek címerképeiben éltek tovább egészen a XVII. század végéig.

A könyvkötések díszítése

A könyv alakú írásemlékek fontos külső ismertetőjegye a kötés, amennyiben egykorú a szöveggel. A kötés szerepe kezdettől fogva kettős volt. Egyrészt a kézirat épségének védelmét, másrészt viszont a könyv ünnepélyességének, szépségének és fényének fokozását célozta. A középkori kötésnek három fő típusa különböztethető meg: 1/ díszkötések; 2/ bőrrel bevont fatáblás kötések; 3/ egyszerű bőr- vagy pergamenkötések.

A kora középkori díszkötések vagyont érő, pompás műremekek voltak. Az ilyen kötésekben római kori diptychonok elefántesont domborművei, arany- és ezüstlemezek, zománcberakások, drágakövek találhatók pazarló bőségben. A díszkötések tehát elsősorban ötvösmunkának számítanak. Eredetileg csak a bibliához és a templomi szertartáskönyvekhez készítették ilyen remekbe szabott kötések. Már egyszerűsödésnek számított, amikor a XIV. századtól fogva domborművekkel ékesített ezüst- és aranyozott ezüst- (vagy más fém-) lemezekkel borították be a különösen megbecsült kódexek tábláját. E kötéstípusnak Heiligenkreuzból származó szép példányát őrizi a Román Akadémia bukaresti könyvtárának kéziratára. Az ötvösművű kötés a XV. században is szokásban maradt, de kivitelezése egyre szerényebb lett. Az ötvös munkája hovatovább a táblát a kopástól védő sarokveretek és a kapsok díszítésére szorult vissza. Ekkor már a díszkötések is a bőr újszerű megmunkálásával készültek. Jóllehet éppen a felhasznált nemes anyagok csábították a későbbi korok emberét e könyvtáblák eltulajdonítására, a Batthyaneum és a Brukenthal-könyvtár nem egy szép példányt őriz belőlük.

Jóval gyakoribbak voltak a (marha-, borjú-, juh-) bőrrel bevont fatáblákba kötött könyvek. A táblákhoz fa helyett papírost a XVI. század közepe előtt csupán spanyol és olasz földön használtak az arab gyakorlatnak megfelelően. A táblákat aszerint, hogy a bőrt milyen eljárással kívánták díszíteni, vastagabb vagy vékonyabb bőrrel vonták be. Aranyozás esetén barnára vagy vörösre festett borjúbőr, préselés és metszés esetében pedig vastag marha- vagy disznóbőr volt a borítóanyag. A bőrmetszés a XIV-XV. század óta jött szokásba, de elterjedése korlátozott maradt. Ezzel a technikával domborműszerű képet alakítottak ki a bőr felületén. Sokkal kedveltebb volt a bőr vaknyomással való díszítése. Ez a díszítési mód Angliából indult ki a XII. században, a XIII-XIV. században honosodott meg Francia- és Németországban, majd a következő században egész Európában általánossá vált. A díszeket bélyegzővasakkal préselték a bőrbe. Ezek mintái tájékoztathatnak a kötés készítő helye, tehát bizonyos mértékben a kézirat provenienciája felől is. E fatáblás kódexek között gyakoriak voltak az ún. láncos könyvek (*libri catenati*), amelyeket az olvasóállványokhoz rögzítettek, hogy az eltulajdonítástól védjék őket. A Batthyaneum őriz sok ilyen könyvet, főként Henckel János váradi kanonok XVI. század elején keletkezett könyvtárából.

A reneszánsz kor újítása a bőrnek aranynyomással való díszítése. Ez a technika, annak ellenére, hogy olcsóbb volt, egyszerre nyújtotta a fémveretek csillogását és a vaknyomásos díszek esztétikai hatását. Bár e kötéseknel már csak a csatokhoz használtak fémet, az aranynyomás bőkezű használata éppen olyan ünnepélyes hatásúakká tette e táblákat, mint

amilyenek a régi díszkötések voltak. Az aranynyomás széles körű és rendszeres alkalmazását Mátyás király budai könyvkötő műhelyében kezdték el. Az itt kialakított új díszkötéstípust azonban a könyvbarát uralkodóval kapcsolatban álló itáliai scriptoriumok terjesztették el német és olasz földön. Ugyancsak ebben a korban kezdték használni a fatáblák bevonására a bársonyt és a selymet. Az ilyen kötések, miként a Corvina könyvtár darabjai is mutatják, ismét ötvösművű fémveretekkel és csatokkal díszítették.

A XVI. században az antik irodalom vagy az egyház nagyjainak vaknyomásos arcképeivel díszített, németes reneszánsz kötések terjedtek el az erdélyi latin könyvkultúrában. Ezek formakészlete azonban néhány évtized alatt hozzáidomult a helyi ízléshez. Az erdélyi latin írásossággal kapcsolatos könyvkötő művészet legismertebb termékének az ún. legyeződíszes kötések tekinthetők. Ez a rendkívül ünnepélyes kötési mód - holland, német és francia hatás alatt -1670 táján honosodott meg Erdélyben, és a XVIII. század harmadik évtizedéig maradt divatban. Használata ekkor azért szűnt meg, mert a bécsi ízlés térhódítása véget vetett az egész helyi gyakorlatnak. A XVIII. század közepétől fogva az erdélyi latin betűs könyvek kötései általánosságban már az osztrák-német gyakorlat provinciális termékeinek tekinthetők. Ha azonban a könyvkötők valami igazán rendkívülit kívántak nyújtani, akkor továbbra is visszanyúltak az előző századok helyi megoldásaihoz. Ezért találni - igaz, nagyon ritkán - még a XVIII. század végén is ezüstből készített ötvösköteket vagy veretekkel, csatokkal ékesített archaizáló díszkötéseket.

Az eddig megtárgyalt ünnepélyes kötések mellett természetesen a középkor szintén ismerte az egészen szerény megoldásokat. Bizonyos kódexeket egyszerűen bőrrel vagy pergamenlappal borítottak be, mindenféle kemény tábla hozzáadása nélkül. Az ilyen célra használt bőr általában vörösesbarna, a pergamen viszont festetlen, illetve halványvörösre vagy -zöldre színezett. Ez az olcsó megoldás különösen kedvelt lehetett az egyetemi életben és általában az oktatásügyben. Ezért hívták az ilyeneket „diákkötések”-nek (*ligaturae more studentium*). A borítólapra bőrszalagokat erősítettek csat helyett, és ezekkel zárták le a kódexet. Volt olyan változata is ennek a kötésnek, amelynek borítólapjáról bőrszalag lógott le, hogy tulajdonosa a könyvet övére felfüggesztve magával hordhassa.

A könyvek körülvágása a XIV. század előtt teljességgel ismeretlen volt. Bizonyára azért, mert addig a kódexeket kizárólag pergamenre írták, és ebből a drága anyagból előre nagyon gondosan kiszabták az ívfüzeteket. A papír elterjedése és a könyvmásolás üzletszerűvé válása tette szükségessé, hogy a sokszor rendetlenül összeállított ívfüzetek szélét a fűzés után és a táblák felrakása előtt egyenlőre vágják le. Ez a szokás viszont a simára körülvágott könyvélek díszítésének ötletéhez vezetett el. Jóllehet a középkorban többnyire fehérén hagyták a metszést, nem ritka az sem, hogy sárgára vagy sötétzöldre festették. A metszési felület mintákkal való díszítése és aranyozása ismét a reneszánsz könyvművészet újítása. Az aranyozott metszés elterjesztésében szintén fontos szerepet játszott a Corvina könyvtár mellett működő scriptorium. Az ezüstözött metszés meghonosodására Erdélyben a XVII. századtól fogva ismeretesek adatok.

A cím és a tulajdonos jelölése a kötésen

A kódex címét magán a kötésen inkább már csak a tulajdonos tüntette fel, ha ezt könyveinek nagyobb száma megkívánta. A több könyvvel rendelkező gyűjtő általában téglalap alakú hártadarabkát ragasztott a kódex első táblájára, és arra írta fel a rövidített címet. Olykor e címkéket kicsi rézkeretben a könyv táblájához fogott üvegszerűen áttetsző anyaggal is védték a lekopástól. Ezek a címkék szolgáltatták az ötletet a XVI. század elején ahhoz, hogy a címet

aranybetűkkel nyomják bele a kötéstáblát borító bőrbe. A kódex gerincén (néha a metszésén) csak azóta tüntették fel a címet, amióta a könyveket nem lapjára fektetve, hanem felállítva tárolták. A XVI. század második felében jött szokásba, hogy a címet vagy közvetlenül a bőrre, vagy pedig a gerincre felragasztott papírcédulára írják.

A kötés díszeihez számíthatók a *supralibrosok* és *monogramok*, melyek a reneszánsz könyvművészettel és a humanista bibliofiliával kapcsolatosan a XVI. században jöttek szokásba. Erdélyben inkább a tulajdonos nevének és származási helyének kezdőbetűit, valamint a bekötetés évét nyomtatták rá az első könyvtáblára. Ennek ellenére már a XVI. század közepétől fogva címeres supralibrosok is előfordulnak. A jelenleg ismeretes legkorábbi ilyen erdélyi tulajdonosjelzés Brassó város vagy Johannes Honterus brassói iskolája könyvtárának a város címerével díszített supralibrosa 1549-ből. Ezt követi János Zsigmond fejedelem 1553-ból való címeres supralibrosa, majd Albert Huet, a bibliofiliájáról ismeretes szász comes supralibrosa, mely könyvtárának egy 1564-ben kötött darabján látható.

A kutató szempontjából azonban nemcsak a könyv első tulajdonosának és bekötetőjének a megállapítása fontos. Azt is tisztázni kell, hogy a vizsgált kötet sokszázados életútján merre és kiknek a kezén fordult meg. Ezt a tulajdonosok és az olvasók névbejegyzései teszik a paleográfus számára lehetővé. Ilyenfajta adatok a két kötéstábla belső oldalán, a könyv első és utolsó lapján, illetve esetleges címlapján találhatók. A legbiztosabb támpontokat természetesen a névbejegyzések nyújtják. Ezek lehetnek teljesek vagy csak monogramok. Az egykori tulajdonosokra azonban a könyvben található rajzolt vagy festett címerekből, rézmetszetű exlibrisekből, jelmondatokból, régi könyvtári jelzetekből szintén következtetni lehet. Segítségükkel ugyanis megállapítható, hogy a vizsgált darab milyen egyéb kötetekkel alkotott valaha egységet. Azok között pedig akadhatnak olyan biztos provenienciájú könyvek, amelyek a vizsgált darab sorsára szintén fényt derítenek. Románia területéről ismeretes legrégebb exlibris az 1550 körüli évekből való, és Peter Haller szebeni királybíró könyveit díszíti. A színezett fametszet a tulajdonos családi címerét ábrázolja.

Az oklevelek, levelek és ügyiratok külalakja

Az oklevelek, levelek (*missilis*ek), ügyiratok (akták) és általában a gyakorlati írásosság egyéb emlékeinek külalakját régi időkben egyrészt a hagyományos megoldásokhoz való merev ragaszkodás, másrészt a formák rendkívüli változatossága jellemezte. A gyakorlati jogi írásosság ugyanis a mindennapi élet növekvő igényeinek kielégítésére egyre több, formai szempontból is különböző iratféleséget termelt ki. Ennek következtében az újkor elejére a latin írásbeliségnek ezen a mezején már a formák szinte áttekinthetetlen változatossága uralkodott. A köztük való eligazodást mégis megkönnyíti az, hogy az alapformák a középkor folyamán azonosak voltak a latin oklevelezés egész területén. Tehát csupán a helyi változatok nagy száma kelti a szemlélőben az áttekinthetlenség képzetét. Ezek aprólékos vizsgálata azonban nem is a paleográfia, hanem az aktatan feladata, minthogy elsősorban újkori változatokról van szó. A paleográfia beérheti a három legfontosabb iratfajta (oklevél, missilis, ügyirat) külalakjának helyi példák alapján történő bemutatásával. A főbb típusok bemutatása ugyanis egyben elvezet az általános alapformák megismeréséhez is.

Határozott külső formákról az okleveles írásosság területén bárhol is csak a kancelláriák kialakulása és gyakorlatuk megszilárdulása után lehet beszélni. A külalak megállapodása ugyanis addig el sem kezdődhetett, amíg az oklevelet - a középkori általános gyakorlat szerint - maga az érdekelt fél állította ki az éppen elérhető alkalmi írástudóval, és az oklevéladónak csak pecsételéssel véget mutatta be a döntését tartalmazó kész iratot. Az erdélyi latin okleve-

lezésben a XIII. század óta kell számolni kialakult kancelláriákkal és kristályosodó oklevél-formákkal. Ekkor vált általánossá az a szabály, hogy az oklevelet téglalap alakú íróanyagra kell írni úgy, hogy a sorok a hosszanti oldallal párhuzamosan fussanak. Egészen az újkorig ez maradt a latin oklevelek megszokott formája. Szórványosan azonban már a XIV-XV. században, a XVI. század elejétől fogva pedig a hiteleshelyeknél meglehetősen gyakran felbukkantak az ún. fordított alakú levelek (*litterae transversae*) is. Ezek olyan oklevelek, amelyeken a sorokat éppen a rövidebb oldallal párhuzamosan írták. Amíg a privilegiális okleveleknél végig a téglalap forma az általános, a közjegyzői iratokat kezdettől fogva rendszerint fordított alakban szerkesztették meg.

Moldva és Havasalfölde területén a XVI. század második felében kezdődött a latin oklevelezés. A XVI. század előtt kiadott kisszámú oklevél elsősorban nemzetközi megállapodás és erdélyi kereskedőknek adott kiváltságokat tartalmaz; tehát ünnepélyes formában kiállítottak és írásuk a hosszanti oldallal párhuzamosan fut.

Az oklevelek méreteit a korai időben a szöveg terjedelménél és a gyakorlati szempontoknál is inkább az íróanyag drágasága határozta meg. Ezért a hártában szűkölködő korok oklevelei kisméretűek, túlsúfoltak. Erdélyi viszonylatban a legapróbb és legrendetlenebb kiállítású latin hártyaoklevelek a XIII-XIV. század fordulójának zűrzavaros évtizedeiből valók. Ebből az időből nem ritkák a két centiméteres, szabálytalan alakú szeletkékre írt oklevelek sem. A méretek azonban rövidesen újra növekedni kezdtek. A XIV. század harmincas éveitől fogva - Erdélyben - már kivételesnek mondható a mai ív negyedénél kisebb hártadarabra, illetve a nyolcadánál kisebb papirosra írt oklevél. E század végén pedig már egészen nagy méretű darabok is kikerültek elsősorban a nádor és az országbíró kancelláriájából. Az ő ítéletleveleik között nem ritkák az egy négyzetméter is megközelítő nagyságú hártára vagy papírra írt oklevelek. Ekkora méretű hártadarab azonban drága volt, több kisebb lap összevarrásától pedig idegenkedtek, bár nagyon ritkán ezt is megtették. A XV-XVI. századi moldvai és havasalföldi latin oklevelekhez közepes és nagyméretű hártát használtak, ünnepélyes tárgyuknak megfelelően.

A rendkívül hosszú szövegek számára a hártából inkább füzetet formáltak. Ebbe könyvszerűen (*in forma libri seu quaterni*), azaz a lap mindkét oldalára vezették be az oklevél szövegét. A lapokat a függőpecsét közepén áthúzott zsinórával fogták össze. A legkorábbi könyv alakban kiállított erdélyi oklevél - ha ugyan hinni lehet a XIV. századi tartalmi említésnek - III. Béla királynak az aradi káptalan javára tett birtokadománya volt 1177-ből. Ez az oklevélforma azonban csak a XV. század második felétől hódított tért magának. A könyvformát különösképpen az erdélyi fejedelmek kancelláriája kedvelte a XVI. század végén.

Előkelő személyek, városok, testületek legfontosabb okleveleinek transsumptumát, megerősítését, céhek szabályzatait stb. állították így ki. E forma használata a jó minőségű pergamenben szegény XVII. század folyamán fokozatosan háttérbe szorult, de a Habsburg-kormányzat idején újból elterjedt. A bécsi kancellária ugyanis könyv formájú hártyaokleveleket állított ki a cím- és rangadományozásokról, hivatali kinevezésekről, sőt birtokadományokról és egyéb fontosabb uralkodói kegynyilvánításokról.

A pergamennel ellentétben a papírivek összeragasztásától nem idegenkedtek. Így jöttek létre a XVI. század végén a már említett tekercs alakú oklevelek. Ilyeneket azonban Erdélyben, úgy látszik, csak a fejedelmi kancelláriák és a hiteleshelyek állítottak ki. Hosszabb szövegek feljegyzésére ugyanis a papír esetében is a füzet alakú megoldás bizonyult praktikusabbnak és tartósabbnak. Az erdélyi hatóságok jó része így is állította ki már a XVI. század második felétől kezdve az olyan terjedelmesebb iratokat, amilyenek a hatósági eljárásokról szóló jelentések (*relatoriák*) és a vallatólevelek. Későbbben aztán ez a forma lett általánossá a

hivatali írásosságban a terjedelmes szövegek számára. A XVIII. század második felében e füzetek a bírósági gyakorlatban akkora hatalmas kötetekké duzzadtak, hogy terjedelmük már a kezelés rovására ment. Ebben az időben a több száz oldalas, könyv alakú pertestek általánosnak mondhatók, de nem ritkák az 1000-1500 oldalas, szabályszerűen bekötött ún. transmissionalis iratok sem, amelyekben egy-egy per anyagát terjesztették fel a felettes hatósághoz. Természetesen a papírfüzetek lapjainak is mindkét oldalára írtak.

Az oklevelek szövegének elrendezése

Az oklevélszövegek külső elrendezése az íróanyagon szigorúnak mondható szabályok szerint történt. Minthogy az oklevelet zárt egységnek tekintették, az íróanyagnak ugyanarra a darabjára csupán egyetlen oklevélszöveg kerülhetett. E szabálynak csak látszólag mond ellent az, hogy a könyv formájú transsumptumok vagy pertestek olykor több oklevélszöveget is tartalmaztak. Ezeket ugyanis a keretszöveg egyetlen oklevéllé fogta össze. Nem tekinthetők külön okleveleknek azok a megerősítések sem, amelyeket utólag vezettek rá - önálló okleveles formák között - egy korábbi oklevél íróanyagára. Így minősítendőek tehát pl. azok az oklevelek is, amelyekre 1364-1370 között ugyanazt a sablonos szövegezésű megerősítést vezették rá abból az alkalomból, hogy a Károly Róbert és I. Lajos király elveszett pecsétje alatt kelt okleveleket a kancellária ellenőrizte. Egészen kivételesnek számít az olyan oklevél, amelynek íróanyagán azonos tartalmú, de különböző nyelvű és írású két külön szöveg olvasható. Ilyen különlegesség II. Dan havasalföldi fejedelem 1431. évi átíró oklevele, mely a Mircea cel Bătrîn fejedelem által 1413-ban a brassóiaknak adott kereskedelmi kiváltságok latin és ószláv nyelvű szövegét tartalmazza latin és cirill írással.

Általános szabály volt az is, hogy az oklevél szövege - eltekintve a könyv formájú daraboktól - nem terjedhetett át az íróanyag hátlapjára. Oda ugyanis csupán a zárt okleveleknél nélkülözhetetlen címzés és a tartalom rövid megnevezése, illetve az irat kancelláriai kezelésére (pecsételés, registratio) vagy az ügy további menetére vonatkozó utólagos feljegyzések (halasztás, a relatio megfogalmazásához szükséges adatok stb.) kerülhettek. Egészen kivételesnek számít az ettől való eltérés. Éppen ezért a nótáriusnak előre ki kellett számítania, hogy szövege, egyenlő sorközökkel, mekkora darab íróanyagra fér el. Ha az oklevél utolsó sorai zsúfoltabbak a többinél, arra következtethetünk, hogy írójának még nem volt kellő jártassága a kancelláriai munkában, és hibásan becsülte fel szövege terjedelmét.

Az oklevél grafikai összehatása szempontjából nagy jelentősége volt a vonalazásnak és a margónak. Ezek biztosították a külalak ünnepélyességét, megszüntették a sorok kusza zsúfoltságát és a betűk rendetlen dülöngözését. Használatukból éppen ezért a kiállító kancellária szervezettségi fokára lehet következtetni. A nagyobb kancelláriák valósággal előre megtervezték okleveleiket. Ha pergamenre írták, nemcsak egyes sorok helyét jelölték ki vonalazással, hanem a beírandó rész keretét is körös-körül meghúzták. A sorok tehát mind kezdetüknél, mind pedig bevégeződésüknél a szemnek kellemes, egyenes vonalat adtak ki. A szöveget minél szélesebb margóval igyekeztek övezni, szintén az ünnepélyesség fokozása céljából. A vonalazást leggyakrabban hegyes és éles fémдарabbal karcolták bele a hártáába. E vonalak néha még ma is kitapinthatók. A papírost a középkorban általában nem vonalazták meg. Ezért is rendetlenebb, zsúfoltabb a nagyobb méretű papíroklevelek külalakja. Ezeknél kezdetben keskenyebb margót hagytak, mint a hártáaokleveleknél. A kiállítás különbözősége később annak megfelelően fokozatosan csökkent, majd el is tűnt, ahogyan a papír teljes jogú íróanyaggá vált az oklevelezésben.

Az előkészített lapra egyvégtében, megszakítás nélkül írták le az oklevelet. Szövegét tehát nem bontották bekezdésekre. A XIII századra - amikor a latin oklevelezés Erdélyben teljesen kibontakozott - már megszűnt az a szokás, hogy a keltezést külön sorba írják, vagy a tanúk neveit oszlopokban sorakoztassák egymás alá. Még átíráskor sem választották el egymástól a keretoklevelet és magát a transsumptumot. Legfeljebb utaltak a transsumptum kezdetére azzal, hogy legelső betűjét megvastagítva írták. A szöveget csupán a zárt alakú mandatumokban tagolták néha. Ez a szokás hihetőleg a német császári gyakorlatból került át Erdélybe. E tagolás is csak annyiból állott, hogy az oklevéladó nevét, címét a szöveg élére, közepére írták két rövidebb sorba. Ilyen okleveleket ismerünk az erdélyi katolikus püspököktől és vikáriusaiktól a XIV. század végéről és a következő elejéről. Ez a gyakorlat megfigyelhető a missilis alakú vajdai mandatumokban is.

Az oklevelek díszítése

Az íráskép ünnepélyes hatását, zárt egységét sem a szöveg tömbje feletti vagy alatti kancelláriai jegyzet, sem az első sor vagy a kezdőbetű díszítése nem bontotta meg, hanem még jobban hangsúlyozta. Díszesebb oklevelekben az egész első sort vagy annak egy részét a szöveg írásától eltérő jellegű, illetve annak jóval nagyobb betűméretű, meghosszabbított és kicifrázott betűkkel írták. Ez a hosszabbított vagy nagyobbított írás (*scriptura longior*) a német császári és a pápai kancellária gyakorlatának hatása alatt a királyi udvari hivatalok közvetítésével honosodott meg az erdélyi latin oklevelezésben. Később az egész első sor írásának megnyújtása helyett beérték a szókezdő betűk kiemelésével. Megnövelték a kezdőbetűk méreteit, hogy a megnyújtott szárazokon minél több teret nyerjenek a díszítésre.

Az első sor díszítésének legünnepélyesebb módja a XIII században különösen kedvelt *columnatio*, azaz a betűk egymás fölé írása és díszes egybefonása volt. Ennek egyszerűbb változatát újították fel a XVI század végén az erdélyi hiteleshelyek. A korai időkben olykor nemcsak az első, hanem az utolsó sort is díszítették. Ezáltal valóságos keretet adtak az oklevélnek. Ha az utolsó sorban a szöveg nem futott végig, valami egyszerű díszítéssel töltötték ki a be nem írt részt. Az első sor kiemelése a XIV. században már kevésbé volt szokásos, a következőben azonban a díszítés újból divatba jött. Ekkor azonban már szinte kizárólag csak az oklevéladó nevére korlátozódott. Erre a díszítési módra szép példák találhatók Zápolya János erdélyi vajda (1510-1526) oklevelein. A XIV. század az oklevelekben is inkább az iniciálékat kedvelte díszként. Eredetiben azonban ezen a területen nem alkotott, hanem főként a XIII. században kialakult megoldásokat alkalmazta. Ekkor legsikerültebb ilyen alkotásai közé tartoznak az I. Lajos király 1360-1380 közötti ünnepélyes okleveleiben olykor felbukkanó iniciálék, melyek az uralkodó nevének koronával és marginális tollrajzzal ékesített kezdőbetűjét ábrázolják. Nem ritka azonban az olyan oklevél sem ebből az időből, amelybe az iniciálét be sem rajzolták, hanem egyszerűen üresen hagyták az arra szánt helyet.

A XIII század második felében már egész sor díszítési típus élt Erdély latin okleveles gyakorlatában. Ezek - Hajnal István megállapítása szerint - feltűnő egyezéseket mutatnak az egykori franciaországi díszítési eljárásokkal. A megvastagított és határozott metszésű betűtestek tömött, sötét foltjait könnyed csipkék és kanyargó vonalacskák kísérik. Máskor finom levélidomok, legyezőcskék, kalászok stb. övezik. Olykor a kezdősorban egész szavakat is elárasztottak ezekkel a finom vonalakkal. A XIII. század vége felé már emberi és állati alakok is keverednek a díszítések közé.

A szöveg végén alul elhelyezkedő monogram, aláírás, illetve a közjegyzői okleveleken található *signum notariale* egyidejűleg volt a hitelesítés és a díszítés eszköze. Az erdélyi latin oklevelekben a tulajdonképpeni aláírás a XV. század második felében kezdett lassan terjedni az írástudás térhódításának következményeként. A közjegyző aláírás és pecsét helyett külön, egyéni jelvényével (*signum*) erősítette meg az általa kiállított oklevelet. Ezt tollal rajzolta rá az írat alá, mindig a hártjának a hitelesítési záradékkal szembeni felére. Az erdélyi *signumok* rajza általában egyszerű, de így is díszére voltak az okleveleknek.

A díszoklevelek

A XV. század első felében alakult ki az erdélyi latin oklevelezés legdíszesebb terméke, a címeres nemeslevél (*armalis*). Ezekben olykor az egész első sort arany-, vagy legalábbis színezett, illetve díszített betűkkel írták, és néha a margót is tollrajzokkal, színes miniatúrákkal ékesítették. Az armálisok legfőbb díszé azonban a szöveg élére festett színes címerkép volt. Ezek kivitelezési módja világosan tanúskodik a könyvfestészet és az armálisok díszítéseinek szoros rokonságáról. A címeres levelek díszítéseit ugyanis kezdettől fogva a miniatúraművészet alakította. Mégpedig a kódexek korában Mátyás király budai műhelyének olaszos könyvfestészete, később pedig a nyomtatott könyvek fametszetű díszéi.

Az olaszos reneszánsz motívumok a XVI. században is jellemzőek maradtak az erdélyi fejedelmek által kiadott armálisokra, de fokozatosan helyi színezetet nyertek. A Báthoryak udvarának olasz mesterei között akadt festő is, a XVII. század elejétől fogva azonban a címerek megfestése már helyi mesterek feladata lett. Ezeknek a kezén aztán a késő reneszánsz és a népi ízlés ornamentikájának szerencsés egyesítésével új, sajátos díszítőművészet alakult ki. A XVII. században ugyanis az armálisok díszítésén is eluralkodott az „erdélyi virágos reneszánsz” néven ismert stílus, melyet a virágornamentika jellemez. Ettől fogva az oklevél első sorában a szókezdő betűket virágfüzérekből alakították ki, a margót növényi elemekkel és stilizálatlan virágokkal szórták tele, a keretbe foglalt címerképben pedig általában az életből ellesett jeleneteket ábrázoltak. A harc és a munka a fő tárgya ezeknek a kis képeknek, amelyek az erdélyi latin miniatúrisztika utolsó és ebben az időben már egyedüli emlékeinek tekinthetők. E címerképeket a természetes ábrázolási mód, a heraldikai stilizálás hiánya jellemzi. Éppen ezért fontos ikonográfiai forrásai ezek a történelemnek, és egyben jellemző emlékei az erdélyi festészetnek.

A fejedelmi kancellária díszokleveleinek leghíresebb mesterei közül a XVII. század első feléből Gyulaférvári Pál deákot, Nagybányai Csengeri Képiró Istvánt és Enyedi Pálfi Istvánt említhetjük.

E század második felében azonban hirtelen lehanyatlott az erdélyi címeres levelek művészi díszítése. Gyakran már meg sem festették az oklevélre a címert, hanem üresen hagyták a helyét. Az általános hanyatlás mértéke jól megfigyelhető az Apafi fejedelem és felesége részéről gyakran foglalkoztatott Óvári Keszei János deák által kiállított díszokleveleken. A XVII. század utolsó két évtizedének legfelkapottabb erdélyi mestere többnyire könyvillusztrációk után készített aprólékos tollrajzokkal ékesítette az általa kiállított díszokleveleket és kéziratokat. A díszítés túlhalmozása, a fantasztikus állatalakok és figurák kedvelése a mesterkélt német barokk ízlés térhódítását jelzi Keszei és az őt utánzó erdélyi íródeákok díszítőgyakorlatában. Amikor aztán Erdély a Habsburgok uralma alá került, az erdélyi írásművészetben végleg diadalmaskodott a németes barokk ízlés. A XVIII. század elejétől kezdve az erdélyi armálisok és díszoklevelek művészete már kizárólagosan Bécs után igazodott.

A missilisek

A gyakorlati jogi írásosságnak az oklevelekkel sok tekintetben rokon terméke a levél (*epistola*, *missilis*). Levélen olyan iratot értünk, amelyik nem jogbizonyítás szándékával, hanem aktuális tények, események, vélemények, kívánságok közlése végett íródott. A levél tehát az emberek közötti érintkezésnek egyik eszköze. A szóbeliség állapotában élő feudalizmus kori ember azonban általában élőszóval, üzenettel tartotta fenn egyébként is szűk körű kapcsolatait. A missilis levelek számának szaporodása tehát a paleográfus előtt egyben az íráshasználat elmélyülésének ütemét is jelzi.

Az erdélyi latin írásbeliségben a XIV. század óta beszélhetünk ennek az iratfajtának a végleges meghonosodásáról. Míg korábban inkább csak diplomáciai érintkezésben használták a missilist, ettől fogva már a városok, előkelő világiak szintén éltek az általa kínált lehetőségekkel. Levelezés útján fenntartott eleven kapcsolatok kialakulásához azonban nélkülözhetetlen volt - az írástudás kiszélesedésén és az olcsó íróanyagon kívül - az anyanyelv írásos használata is. E feltételek hiánya magyarázza, hogy a XVI. század közepe előtt miért nem tömeges jellegű a levelezés.

Moldvában és Havasalföldén a XV. század második felében honosodott meg a latin nyelvű missilis levél, és nagyobb számban a XVI. századtól maradt fenn. Ezeket a fejedelmek, tisztségviselők, városok intézték különböző ügyekben leginkább Brassó, Szeben és Beszterce tanácsához vagy más külföldi címzetthez.

A feudalizmus idején a leveleket az oklevelekéhez hasonlóan szabályos módon szerkesztették meg és írták. Legkorábbi változataiban a missilis szerkesztési tekintetben a parancslevelekkel (*mandatumokkal*), formai tekintetben pedig a zárt oklevelekkel (*letterae clausae*) állott szoros kapcsolatban. A mandatumoktól - bizonyos esetekben - még a XVII. század végén sem lehetett a missilist világosan elhatárolni. Pl. az erdélyi fejedelmek és tisztségviselőik gyakran missilis formákban adták ki parancsaikat. Ilyen esetekben inkább csak a tartalom meg esetleg a pecsét alapján dönthető el, hogy valódi missilissel, vagy inkább mandatummal van-e dolgunk.

A missilisek külalakja

A missilisekhez egészen a XVI. század közepéig feltűnően kis méretű íróanyagot használtak. A mai ív nyolcadának, esetleg negyedének megfelelő méretű papírnál nagyobb missilis a mondott időpont előtti korból a legnagyobb ritkaságnak számít. 1550 után viszont rövid időn belül az ívnagyság lett általános. Ez is maradt az általános méret egészen a XVIII. század elejéig. Minthogy missilis esetében semmiféle szabály sem tilalmazta a szöveg átvitelét a hátlapra, egy levélhez többnyire csak fél ív papírost használtak fel. Teljes ívet a XVII. század közepe előtt inkább csak előkelő levélírók, és ők is többnyire csupán akkor áldoztak fel, ha ezt a szöveg terjedelme feltétlenül megkívánta. Ettől fogva azonban - a barokk írásdivat hatása alatt - szokásba jött, hogy a tisztelet kifejezéséként még a rövid levelekhez is egész ívet használjanak fel. A XVII-XVIII. század fordulóján kezdett elterjedni - talán éppen a külön boríték divatjával összefüggésben - a kettőbe hajtott fél ív négy oldalára írt missilis. Ettől fogva a hosszabb szövegeket sem egész ívre, hanem inkább kettőbe hajtott több fél ívre írták. A XVIII. századi missilisanyagban már ez a forma az általánosabb, bár az ív alak is megmaradt az ünnepélyesebb alkalmakra.

A moldvai és havasalföldi missiliseket közepes és kisméretű papírra írták, és a szöveget úgy rendezték el, hogy a sorok az íróanyag hosszabbik oldalával párhuzamosan fussanak. A XV. század utolsó negyedétől fogva feltűnedeznek a fordított alakban írt levelek (*litterae*

transvesae), és egy évszázad vége alatt fokozatosan ez válik uralkodó formává. A XVI. század közepén itt is a mai ív nagyság lett a levelek általános mérete.

A levél szövegét az íróanyagon a XVI. század harmincas-negyvenes éve előtt az oklevélnél szokásos módon rendezték el. Tehát az egész levél a megszólítással és üdvözlő formával együtt, egyetlen, bekezdések nélküli írástömböt alkotott. Csupán az aláírás volt kivétel e szabály alól. A XV. század közepétől fogva jött divatba a missilisek aláírása. Az aláírás helye előbb a szöveg alatt bal oldalt volt. Később középre került át, s végül is a jobb oldalon állapodott meg. Az aláírás jó ideig többnyire nem saját kezű volt, hanem a levelet megíró deáktól származik. A moldvai és havasalföldi latin írásosságban a saját kezű aláírás a XVI. század utolsó negyedében honosodott meg. Egyik korai példája a nyugat-európai gyakorlatot személyes tapasztalatból ismerő Petru Cercel havasalföldi fejedelem 1553-ban Szeben tanácsához intézett levelében található. A Kárpátokon túl az is előfordul, főként a XVII-XVIII. században, hogy a fejedelem vagy bojár cirill betűkkel írja alá a latin nyelvű és írású okmányt vagy missilist.

A missilisek zárt írástömbjének fellazítása a megszólítás és az üdvözlés formula külön sorba írásával indult meg a XVI. század közepén, amit fél évszázad múlva követett a szöveg bekezdésekre tagolása. Ez a megoldás azonban nagyobb mértékű alkalmazásra csak a XVIII. század folyamán talált, ismét a barokk írásviat hatása alatt. Ebben a korban a szöveg aprólékos tagolása a széles margó, a levegős sorok stb. már mind ismérvei az elegáns missilisek. Egyébként a szemnek kellemes, tetszetős elrendeződés volt a missilisek egyedüli dísz. A XVI. század közepétől fogva ugyanis a levél az emberek közötti érintkezésnek annyira mindennapi eszközévé vált, hogy különösebb díszítést nem is érezhették szükségnek.

A címzést eleinte az apróra összehajtogatott íróanyag hátának üresen maradt részére írták. Miután a XVII-XVIII. század fordulóján kezdett elterjedni - talán éppen az osztrák írásbeliséggel való elevenebb kapcsolat révén - a külön boríték használata, a címzés átkerült erre. Minthogy szabályszerű boríték készítése időrabló művelet volt, gyakran csak belecsavarták a levelet egy másik, esetleg fél oldalán már korábban beírt papirosba. Mindkét fajta borítékot csupán a zárópecsét viasza tartotta össze. Előre megragasztott borítékokat ugyanis csak a XIX. század óta használtak. A missilist általában gyűrűpecséttel zárták le. Az ettől való eltérés arra figyelmeztet, hogy írója a levél forma ellenére inkább hivatalos iratnak tekintette küldeményét. Például az erdélyi fejedelmek missiliseit általában papírfelzettel védett, hivatalos pecséttel zárta le a kancellária. Előkelőbb levélírók, főbb tisztségviselők, városok a XVI században szintén papírfelzetes és papírszalagocskával befűggesztett pecséttel zárták le missiliseiket. A felbontáskor vigyáztak, hogy a pecsét bizonyítékként sértetlenül megmaradjon a levélen. A levelezés általánossá válása során a XIX. század elejére kialakultak a modern levélformák. S ez egyben a korábbi kötöttségek, szabályok fokozatos felbomlását, egyéni megoldások elterjedését is maga után vonta.

Az ügyiratok (akták)

A XV. század vége óta kifejlődő új ügyintézési formák nemcsak jelentős mértékben megnövelték a latin nyelvű hivatali írásosság méreteit, hanem új iratfajtákat is eredményeztek. Ezeket összefoglalóan aktáknak vagy ügyiratoknak nevezik. Amiként a korábbi századok hivatali írásbeliségének legjellemzőbb terméke az oklevél, az újkorban az akták teszik ki a hivatali levéltári anyag legtekintélyesebb és legfontosabb részét. A két iratféleség között formai tekintetben sok kapcsolat állapítható meg, funkciójukat illetően azonban lényegileg különböznek egymástól. Az akták célja ugyanis nem a jogi bizonyítás vagy jogi cselekmény

lezárása. Inkább hatósági intézkedéseket készítenek elő vagy foganatosítanak. Míg az oklevél önmagában lezárt egész, az akta csak része az ugyanarra az ügyre vonatkozó és egymást kiegészítő, egymást értelmező iratok összességének. Az erdélyi fejedelemség területén a XVI. század második felétől kezdve honosodott meg az új hivatali iratfajta. Az itteni latin hivatali írásosságban az akta mennyiségileg már a XVII. század folyamán fölénybe került az oklevéllel szemben. Különböző fajtáinak végleges formai kikristályosodása azonban csak a XVIII. században, a fejlettebb osztrák adminisztráció hatása alatt ment végbe.

Az ügyiratok szokott formátuma alkalmazásuk kezdete óta az ívméret. Többnyire teljes ívet használtak fel minden irathoz; abban az esetben is, ha a szöveg hossza ezt nem kívánta volna meg. Az üresen maradt fél ív a hivatalos ténykedés ünnepélyességét, illetve a címzett iránti tiszteletadást jelképezte. A fél ívre írt ügydarab inkább a vidéki hatóságok (városok, megyék, székek stb.) egymás közötti kapcsolataiban fordult elő. A központi kormánysszervek (Kancellária, Gubernium, Thesaurarius) gyakorlatában csupán a XIX. század elejétől fogva került sor a fél ív gyakoribb használatára, miután a bürokratizálódó ügyintézés fokozódó papírigénye már szükségessé tette az íróanyag ésszerű felhasználását. Az erdélyi Főkormány-szék - amint láttuk - 1811-ben szabályozta, hogy a hivatalok mit milyen méretű és minőségű papírra írjanak.

A szöveg elrendezése az ügyiraton

A letisztázott szövegnek az íróanyagon való elrendezését elsősorban a kiállító és a címzett személy vagy hatóság közötti rangviszony határozta meg. Minél nagyobb a rangkülönbség a kiállító és a címzett között, annál nagyobb helyet hagytak üresen a megszólítás és a szöveg kezdete, illetve a szöveg vége és az aláírás között. Ezt a teret legfeljebb a hódolat kifejezésére szánt hullámos vonallal (*Devotionsstrich*) hidalták át. A befejező udvariassági formulák részre tagolását és egymástól feltűnően nagy távolságra való írását szintén a tisztelet nyilvánításának tekintették. Ugyancsak a barokk tekintélytisztelet szellemében, ha rangban jóval magasabb hatóság fordult alárendelt hivatalához, a megszólítást és a szöveg kezdetét szinte teljesen egybeírták. Például a kabinetrendeleteket szorosan a lap felső szélén kezdték még abban az esetben is, ha a parancs csupán néhány sorra terjedt.

Kezdetben nem engedték meg az aktákat tisztázó irodai személyzetnek, hogy levegősen írja a szavakat és a sorokat. A barokk írásdivat azonban ebben a tekintetben homlokegyenest ellenkező álláspontra helyezkedett. Minél szélesebb margót és ritka sorokat, világosan áttekinthető, laza betűfűzést kívánt meg a tisztázatok másolótól. Egyes bécsi udvari hatóságoknál pontosan előírták, hogy egy oldalra legfeljebb hány sort lehet írni. A XVIII. század folyamán jött szokásba bizonyos aktafajtáknál a szöveg elrendezése két hasámban. Ilyen kettőbe hajtott (*fraktur*) formában írták a jegyzőkönyveken kívül a jelentéseket, az ügyek véleményezését és persze a válaszok fogalmazványait. Így készültek továbbá a jozefinista közigazgatási reform idején bevezetett feljegyzések (*nota*) is. A *fraktur*-elrendezéssel biztosították, hogy a felettes hatóság mindjárt a jelentés megfelelő része mellé, az üresen hagyott hasámba írassa intézkedéseit, illetve, hogy az előadói jelentésbe vagy a fogalmazványba utólag betoldásokat, változtatásokat lehessen tenni. A szöveg kéthasábos elrendezésekor természetesen margó nincsen, s a sorok egészen a lap széléig futnak. Éppen ezért, ha az ilyen lapokat egybefűzték, a sorvégek olvasása akadályokba ütközhet. Az akták szövegét a lap mindkét oldalára írhatták. Sőt, olykor még az irat felzetét is hasznosították az ún. hátirat (*indorsatio*) céljaira. Ez az iratban foglaltak elintézését tartalmazta.

Az ügyirat díszítései

Minthogy az akták már a tömeges jellegű írásosság termékei, az oklevelekéhez hasonló különösebb díszítésükre nem is gondoltak. A központi kormánysszervek, a bécsi udvari hatóságok azonban feltűnően gondos kiállítással igyekeztek az általánosan megszokottnál ünnepélyesebb külsőt adni kiadványaiknak. Az uralkodó nevében kibocsátott iratok titulatura-sora erősen cikornyázott és nagyobb méretű betűjű. Hasonlóan írták és vonaldíszes keretbe foglalták az akta felzetére kerülő címzést is. Néha az irat felső és alsó margóját cirádákkal, köröcskéekkel töltötték ki. Ugyanezekben az esetekben magát az akta szövegét szintén igyekeztek a mindennapitól eltérő, kalligrafikus formájú betűkkel másoltatni. Egészen különleges fontosságúnak minősített ügyiratokat (pl. császári leiratok) előszeretettel írták a nyomtatott antikvát utánzó, rajzolt betűkkel. Különben a XVIII. század második felében már kezdett szokásba jönni, hogy a hivatalok a leggyakoribb és legjelentéktelenebb ügyekhez nyomtatott űrlapokat használnak. Ezeket a szokott nyomdai cifrákkal, iniciálékkal díszítették.

Az irat díszítésére a kiadványok hitelességét bizonyító aláírást és pecsételést is felhasználták. A kiolvashatatlanságig agyoncirkalmazott saját kezű aláírásokon kívül a XVIII-XIX. század fordulóján már bélyegzővel nyomott aláírások is előfordulnak az aktákon. Említhetjük például Bánffy György erdélyi gubernátor (1787-1822) rézbe metszette névaláírását, hogy a kisebb jelentőségű ügyiratokra (pl. körözhvényekre) a kancellária azzal tegye rá az ő hitelesítő kézjegyet. Az aktákon a hivatalfőnök vagy helyettese aláírása mellett általában szerepel az ügyet ténylegesen intéző tisztviselők ellenjegyzése is. Ugyancsak a XVIII. században a hivatalok csipkeszerűen díszített papírfelzetes pecséttel igyekeztek fokozni kiadványuk ünnepélyességét. Ezeket a megszokottnál általában nagyobb és díszesebb pecséteket a szöveg alá is nyomhatták, leggyakrabban azonban az összehajtogatott irat hátán találhatók zárópecsétként. A vidéki hatóságok tisztviselői inkább saját címeres gyűrűjükkel pecsételték a hivatalos irataikat. Ezt általában közvetlenül, tehát papírfelzet nélkül nyomták vörös vagy fekete viaszba aláírásuk mellé, a szöveg alá.

Helyi hagyományok - osztrák hatások

Az erdélyi latin írású aktaanyag külalak tekintetében - miként említettük - a XVIII. század második fele óta az osztrák bürokrácia megoldásaihoz igazodott. A régebbi, helyi hagyományok ugyan továbbra is hatottak a külföldi formák leegyszerűsítésének az irányában, mégis a latin ügyiratok külalakja ekkor lényegében új formákat öltött mind Erdélyben, mind pedig Bukovinában. E régi helyi formák viszont láthatólag a középkori okleveles gyakorlat hatása alatt alakultak ki.

Jellemző példaként idézhető az erdélyi fejedelmekhez intézett kérvények (*supplicatio*) kiállítási módja. A kérés szövegét kettőbe hajtott negyedív papír első és negyedik oldalára írták. A második és harmadik oldalt viszont üresen hagyták. Ide került a fejedelem (sokszor saját kezűleg írt) döntése nagyon tömör fogalmazásban és a határozat dátuma. Ezzel szemben a XVIII. századtól fogva a kérvényeket az alárendeltebb fórumokon is ív nagyságú papíron, különösen gondos kiállításban, terjengős szövegezésű felzettel kellett beadni. Szintén a középkori írásosság hatásának tekinthető, hogy a fogalmazványokat (*minuta*) a XVI-XVII. században általában diribdarab hulladékpapírokra, régebbi írásoknak, sőt olykor magának a beadványnak a hátára írták. A XVIII. század ebben a tekintetben is új megoldást hozott. Megkívánták, hogy a fogalmazványt kettőbe hajtott ív egyik felére írják, az utólagos módosításokat pedig az üresen hagyott másik hasábra vezessék be. Ezáltal a fogalmazvány áttekinthetőség dolgában a tisztázattal vetekedő értékű irattá vált. Sőt, ami a történelemszt illeti, számára az ilyen

fogalmazványok még a tisztázatnál is fontosabb források. Néha ugyanis a különböző kezekről származó módosításokból megállapíthatja, hogy kik és milyen irányban hatottak közre a döntés végleges megszövegezésében. A fogalmazványt készítője, kiadványozója, letisztázója tartozott aláírni, és jelölni az általa végzett művelet időpontját.

A XVIII. század végén az erdélyi és bukovinai hivatalok aktái már általában a következő iratokból tevődnek össze: 1/ az akta alapjául szolgáló irat (beadvány, átirat stb.) és esetleges mellékletei; 2/ a referens véleményíve (*phylera votorum*), mely kéthasábosan közli az alapirat rövid kivonatát, illetve a tisztviselő javaslatát az elintézésre vonatkozóan; 3/ az elintézés fogalmazványa. Az ügy és az elintézés lényegét a letárgyalás, expedálás stb. időpontjával együtt azon a védőíven (*pallium*) szintén megismételték, amelybe az irattárosnak az elintézés után össze kellett gyűjtenie az ügyre vonatkozó iratokat. Az újabb hivatali írásosságnak ez a többrétegűsége biztosítja a historikus számára a lehetőséget, hogy tudomást szerezzen olyan ügyek lényegéről is, amelyeknek aktáiból csak egyes töredékek maradtak fenn.

Az akták azonban az írásosságnak csupán a hivatali ügyintézésben való diadalmaskodását jelzik. Egyidejűleg ugyanis Erdélyben a mindennapi élet gyakorlati teendőinek intézésében is mind nagyobb szerephez jutott az írás. Erről tanúskodik a nyugták, számlák, elszámolások, árajánlatok, költség-előirányzatok, piaci árlisták, adó- és dézsaszedési jegyzékek, robotlisták, robotjegyek, kifizetési utalványok, legkülönbözőbb természetű táblázatos kimutatások, nyílcédulák, leltárok stb. stb. számának gyors elszaporodása a latin iratörökségben. Ezeknél az iratféleségeknél szintén megállapítható bizonyos szabályos külalak. Mégis, ezek a formák az eddig megismerteknél jóval hajlékonyabbak, egyéni változatokra is lehetőségeket nyújtok. Éppen ezért a paleográfus munkájához jóval kevesebb támaszpontot nyújtanak.

Íráshasználat, írásoktatás, írástudás a középkorban

Az írás a késő antik és a kora középkori társadalomban

Régi koroknak a maitól gyökeresen különböző körülmények között keletkezett írásemlékeit a paleográfus csak létrejöttük és későbbi sorsuk folyamatába állítva értékelheti és értelmezheti helyesen. Ehhez azonban ismernie kell az írástudás és az íráshasználat méreteit és területeit az egyes korok társadalmában, a kódexeket és okleveleket előállító intézmények szervezetét és gyakorlatát, a régi írásemlékek forgalmazásának, valamint megőrzésének útjait-módjait. Jóllehet a latin íráskultúra középkori fejlődése fő mozzanataiban meglepően egységes, az íráshasználat mélysége szinte országonként mutat fel helyi változatokat. Ez teszi szükségessé, hogy a régi íráskultúra általános alakulásának rajzát a helyi sajátságokra rámutató adatokkal kiegészítve tegyük a kutatók számára minél használhatóvá.

Az írástudás és íráshasználat alakulását a rabszolgatartó római társadalomban sajátosan befolyásolta az a közfelfogás, mely az írást fizikai munkának, tehát szabad emberhez méltatlan foglalkozásnak minősítette. Jóllehet az előkelők általában nem voltak írástudatlanok, az írás Rómában sokáig kifejezetten rabszolgák foglalkozásának számított. A szabad római szerepe az írásban a rabszolgának (*sclavi literati*) való diktálásban merült ki. A könyvek utáni kereslet növekedésével és az ügyintézés írásos formáinak terjedésével ugyan kialakult a hivatalos bémásolók rendje, melynek ekkor már szabad tagjai is voltak, az írás azonban ezután is olyan mesterségnek számított, mint bármely más iparág. A Diocletianus császár által 301-ben kiadott árszabályozás már különböző kategóriákat (*scriptor, tabellio, notarius, librarius sive antiquarius*) különböztet meg a hivatásos írástudó rétegen belül. Ezek munkáját soronként (*stichos*) megszabott bérrel fizették. A későbbi fejlődés szempontjából legfontosabb sajátossága a római gyakorlatnak, hogy e hivatásos írástudók világi rendű személyek voltak.

Ez az eleven, de csak az uralkodó rétegekre kiterjedő és a gazdasági-politikai ügyintézés használatába állított írásgyakorlat a római államszervezet szétfűzésével maga is összeomlott. Bizonyos elemei a keresztyén egyház keretei között találtak menedékre, de korántsem olyan egy csapásra és akkora mértékben, miként azt régebben vélték. A hivatásos világi írástudók rendje még az új germán államokban is jó ideig fennmaradt. Például a VI. század közepéről adatok ismeretese egy Viliaric nevű keleti gót könyvmásoló hihetőleg ravennai műhelyéről, illetve arról, hogy Galliában a kereskedők (nyilvánvalóan világi) bérírnokokat (*mercenarios literatos*) alkalmaznak számadásaik és levelezésük intézésére. Itáliában végig megmaradt a világi bérírnokok (nótáriusok) rétege, csak persze erősen lecsökkent létszámmal. Az elerőtlenedő régi, laikus gyakorlat szerepét csak a VI. században kezdte átvenni a latin egyház.

Az írástudás papi monopóliumának kialakulása

A kalligráfusok megritkulásával ugyanis most már maguknak a papoknak kellett gondoskodniuk a liturgiához nélkülözhetetlen könyvekről. 517-ből Veronából ismeretes az első könyvmásoló klerikus. Ez az Ursicinus lector azonban még mindig világi pap. A Keletről Itáliába ugyanezekben az évtizedekben átültetődött szerzetesség sem törekedett jó ideig a régi íráskultúra folytatására. Az első latin szerzetesek, a bencés rend tagjai között eleinte sok volt az írástudatlan. A barátoktól csupán a Karoling-kortól kezdve követelték meg a betűvetésben való jártasságot. Az írást és a művelődési tevékenységet, jellemző módon, kulturált világi személy, Aurelius Cassiodorus szenátor iktatta be az 540 táján általa alapított Vivarium kolostor szerzeteseinek teendői közé. Ettől kezdve váltak fokozatosan a kolostorok a latin

irodalmi áthagyományozás központjaivá. Ezzel párhuzamosan alakult ki az a középkori felfogás is, mely a könyvek másolását keresztyéni kegyes cselekedetnek minősítette. Ennek a felfogásnak a kódexek zárószorai, az ún. kolofonok számtalan változatban hangot is adtak. Az írástudás kora középkori egyházi monopóliumát előkészítő lassú fejlődés azzal vált teljessé, hogy a népvándorlás utáni Európa új politikai központjaiban, fejedelmi udvaraiban tovább vegetáló okleveles írásbeliség az államélet értelmiségi munkaköreit megöröklő világi papok kezébe került át. E folyamat a Karolingokat követő feudális anarchia idején zárult le. Ekkor nyerte el a késő antik kortól fogva az írástudás területén végbement fejlődés kifejezéseként az eredetileg írástudót jelentő *literatus* szó a „klerikus”, az *illiteratus* szó pedig a „laikus” jelentést.

Az írás és a latin nyelv összekapcsolódása

Az írás ebben a művelődési körben ekkor már kizárólag latin nyelven való írást jelentett. A papi írástudó réteg ugyanis - az angolszászok kivételével - mindenfelé elgáncsolta egyes uralkodóknak azt a törekvését, hogy a latin írásrendszert alkalmassá tegyék az anyanyelven való írásra is. Amíg a frankoknál Chilperich király (561-584), majd Nagy Károly császár (768-814) próbálkozásai az anyanyelvű nyelvtan megteremtésére (*inchoavit et grammaticam patrii sermonis*) eredménytelenek maradtak, Nagy Alfréd angolszász király (871-899) udvari iskolájában már nemcsak latinul, hanem angolszász nyelven is olvastak és írtak. A latin művelődési terület többi országaiban azonban a papi közvélemény a vulgáris nyelvek írásos használatát a tanult emberhez méltatlan, lenézendő dolognak minősítette. Az írástudásnak a klerikussághoz és az írásnak az élőbeszédtől még Galliában, sőt Itáliában is egyre erősebben különböző latin nyelvhez való kapcsolása a kialakuló feudális műveltség kettősségéhez vezetett. A papság latin nyelvű, egyházas tartalmú írott kultúrájával szemben a világi vezető réteg műveltsége a szóbeli formák között rekedt meg.

A papi írásmonopólium tehát egy időre jelentős mértékben leszűkítette az írás használatának területét, s megakadályozta, hogy a betű a kora középkori társadalmakban nagyobb szerephez juthasson. Ugyancsak ennek az írásmonopóliumnak tulajdonítható, hogy a szóbeli műveltség-javak nem kerülhettek korán, tehát torzítatlan formában feljegyzésre, s ezáltal minden nép művelődése sajátos, ősi elemekkel lett szegényebb. Tévedés lenne ugyanis a kora középkor írásos papi műveltségét minden további nélkül magasabb rendűnek minősíteni a világi rétegek szóbeli műveltségénél. Például a feudális világ előkelői a kora középkorban joggal érezhették a maguk illiteratus, azaz szóbeli, de sokszínű műveltségét egyenrangúnak az egyháziak szűk keretek között mozgó, vértelen litteratus, azaz írásos műveltségével. Ezért nem is igyekeztek megszerezni maguknak az életformájuktól egyébként is idegen írástudást. Az előkelők között eleinte csupán a nőket tanították meg az olvasás alapelemeire olyan mértékben, hogy az imákat és a zsoltárokat kibetűzhessék. Az írást még a művelődés kérdései iránt legfogékonyabb világiak is sokáig a papok dolgának tekintették. A verselő lovagok büszkén hangoztatták, hogy ők nem tudnak és nem is akarnak írni, mert ők költők, nem pedig tintás ujjú, másolható klerikusok. Ismeretesek könyveket gyűjtő, a tudományokban járatos nagyurak, akik azonban írástudatlanok voltak. Az ilyeneknek a latin szövegeket klerikusok tolmácsolta nyersfordításban anyanyelvükön. Az írástudás és az íráshasználat mindaddig egyetlen lényeges lépést sem tehetett előbbre a középkori Európában, amíg a laikus világgal nem került szorosabb érintkezésbe, amíg a feudalizmus világi vezető rétege számára is nem kínált előnyöket.

Az írástudás terjedésének kezdetei a laikus társadalom körében

Ilyen irányú kedvező fordulatra - a művelődés általános megújulásán kívül - az írásos jogbizonyítás terjedése, illetve a világi papság írástudásának ezzel párhuzamos fellendülése teremtette meg a lehetőségeket. A XI-XII. század fordulójára ugyanis - az egyháziak példája nyomán - már a világi vezető réteg is felismerte, hogy az írás, az oklevelek segítségével tartósan biztosíthatja magának az anyagi és társadalmi előnyöket, amelyeket a többi rétegek rovására kivívott magának. Szintén az íráshasználat kezdődő megújulásának jeleként könnyvelhető el a bérírnokok működésére vonatkozó adatok újbóli megszorodása a XI. századtól kezdődően. Persze ennek az írásos munkából foglalkozásszerűen élő hivatásos írástudó rétegnek a tagjai ekkor még szintén a klerikusok köréből verbuválódtak. De a XII. századtól fogva már olyan megnyilatkozások is elhangzottak, amelyek arról tanúskodnak, hogy a társadalom a világi vezető réteg tagjaitól szintén kezdte igényelni az írás ismeretét. Ennek a véleménynek ad hangot az a Franciaországban és Angliában ekkor már általánosan használt szólásmondás, hogy az írástudatlan király nem egyéb koronás számárnál (*rex illiteratus asinus coronatus*). A előkelők írástudatlanságát ostromozó egyik XII. századi angol szerző, Walter Map a tanultságot már a hatalmasok kardjának nevezi (*artes enim gladii sunt potentum*), és követeli, hogy ne restelljék gyermekeiket az írásra megtaníttatni. A feudális vezető réteg tagjai azonban ekkor még nem ismerték fel az írástudás, s általában a tanulás fontosságát, s nem is mutakoztak hajlandóknak régi életformájukon, hagyományos szóbeli műveltségükön változtatni. Legfeljebb nótáriust tartottak maguknak.

A kor általuk figyelmen kívül hagyott igényeinek kielégítésére az alacsonyabb a társadalmi rétegek feltörekvő elemei vállalkoztak. Ezek ugyanis felismerték, hogy az írás és a tanulás segítségével előnyösebb helyzetet biztosíthatnak a feudális világban mind maguk, mind pedig rokonságuk számára. Ettől fogva lett az írástudás a társadalmi emelkedés egyik biztosítója a feudalizmus körülményei között. Az előbb említett Walter Map már észlelte a jelenséget, hogy amíg a szabadok nem tanulják a „szabad művészeteket”, addig a nemtelenek, szolgák és parasztok igyekeznek gyermekeikkel az írást elsajátíttatni. Ezt azonban nem annyira azért teszik, hogy ezáltal tökéletesebbek legyenek, hanem mert ennek segítségével megjavíthatják anyagi helyzetüket.

Az oklevelezés és az írástudás terjedése

A középkori társadalomnak az írás szerepéről vallott korábbi véleményét illetően tehát a XII. század fordulatot hozott. A társadalmi emelkedés iránti igény a legfőbb motorja annak a korábbi századokhoz viszonyítva lázasnak nevezhető írástanulásnak, mely a XII. századdal kezdődően a késő középkorban a latin írásterületen mindenfelé jelentkezett. A XII-XIII. század fordulóján már eléggé általános lehetett az a vélemény, hogy az írástudás, az „informatio alphabeti” olyan ismeret, mely áruba bocsátható, amelyből meg lehet élni. A közvélemény változását az is előmozdította, hogy a korszak új szerzetesrendje, a cisztercita, nem engedte meg scriptorium szervezését a kolostorokban. A könyvmásolás tehát átkerülhetett előbb a világi papok, majd a hivatásos világi másolók kezébe.

Meg lehetett élni a könyvek másolásából is, az igazi értelmiségi karriert azonban az oklevélírásban való jártasság biztosította. Az oklevélszerkesztéshez értő klerikusok ugyanis a feudális udvarokban mint írástudók, politikai tanácsadók a hatalom birtokosaival kerültek bizalmas kapcsolatba, amit aztán alaposan kihasználhattak saját érvényesülésük útjának egyengetésére. Az oklevelezés fellendülése a XII. század folyamán lehetőséget nyitott arra, hogy a világi társadalomnak egyre szélesebb rétegei felfigyeljenek az írás jelentőségére. Az

oklevelek megszerkesztői ugyan - Itália és az Ibériai-félsziget kivételével - a XII-XIII. században is változatlanul papok voltak, de az írásos tevékenység eme ágának magának a célja és tárgya már világi. A feudális uralkodó rétegnek az oklevelezéshez fűződő érdekei lendítették fel az írásosságnak ezt az ágát, és állították előtérbe az íráshasználat, az írástudás és írásoktatás területén az oklevelezést végző világi papokat. Az oklevelezésnek a középkori írásbeliségen belül elfoglalt fontos helye és a XIII. század folyamán bekövetkezett ugrásszerű fellendülése jól érzékeltethető pl. a német nyelvterülettől fennmaradt középkori oklevelek számának alakulásával. Harald Steinacker becslése szerint német földön az 1200 előtti időből összesen kb. 8000 db oklevél maradt fenn. A XIII. században az oklevelek száma egyszeriben 70 ezerre szökött fel. A XIV-XV. század oklevélterméséből viszont kb. egymillió darab került el az enyészetre.

Iskolai írásoktatás és az egyetemek

A káptalani, kolostori vagy éppen plébániai iskolákban folyó írásoktatás eredetileg az egyházi szertartásokkal kapcsolatos szerény olvasási igényeket, valamint a papi könyvmásoló tevékenység szükségleteit kívánta kielégíteni. A betűk, az olvasás, az írás oktatása a latin nyelv alapelemeivel együtt a *trivium* elnevezésű tagozat első fokozatának, a *grammaticának* a keretei között történt. A betűkkel legelemibb fokon az olvasás tanítása során ismerkedett meg a tanuló. Miután az egyes betűk alakját külön-külön emlékezetébe véste, a zsoltárok szövegén próbálkozott egész szavak kiolvasásával. Az olvasástól teljesen független volt az írás oktatása. Ennek első állomása az egyes betűk írásához szükséges kézmozdulatok begyakorlása volt a viasztáblán. Ezután előrajzolt minták után egész szavakat, majd összefüggő szövegeket másoltak.

A XII-XIII. század az egyetemekkel újszerű és nagyszabású intézményeket hozott létre az írásos képzettség számára. Ezek nem csupán a középkori írásos kultúra csúcsát alkotó tudományoknak, hanem egyben az egész művelődés alapjául szolgáló írástudás terjesztésének is fontos központjaivá váltak. A középkori egyetem egész oktatási módja, a felolvasás (*praelectio*) ugyanis az írásra alapozódott, és ezért gondoskodnia kellett arról, hogy hallgatóinak írástudása megfelelő legyen. Az írástanításnak a középkori egyetemek oktatási rendjébe való beiktatását az indokolta, hogy a diákok között 8-9 éves gyermekek és az írástudás elemi fokán álló idősebbek is akadtak. Például a heidelbergi egyetem diákjai között még 1466-ban is egyesek nem tudtak megfelelően írni. Az egyetemi írásoktatás az ún. művészeti (*artes*) fakultáson folyt, és alapvető módszere a diktálás volt. A lektor tollba olvasta (*legere ad pennam*) a tananyagot, melyet a hallgatóság szóról szóra igyekezett lejegyezni magának. Ezt azzal is elősegítette, hogy a kezdők számára lassan, szavanként (*tractim, nominatim*) olvasta az előadást. Az egyetemi jegyzetkészítés *reportatumnak*, *resumptionnak* nevezett és szintén diktáláson alapuló egyéb módjai is bőségesen szolgáltattak alkalmat a hallgatók íráskészségének állandó gyakorlatokkal való kifejtésére.

Minthogy azonban a középkori ember számára - miként már láttuk - a betűvetés sokáig a latinul való írással azonosult, a kéznek az írásra való beiskolázása a latinul fogalmazás oktatásával kellett párosuljon már a grammatica fokozaton is. Az elegáns, világos és pontos fogalmazás elsajátítása azonban valójában a „szabad művészetek” második fokozatán, a szónoklattan (rhetorika) tananyagaként történt. A középkori egyetemeken az egész *artes* fakultás oktatásának voltaképpen ez a sajátos írásos retorika alkotta a lényegét, minthogy ez tette a papi írástudást a közéletben is használhatóvá. A levél és az oklevél fogalmazásának (*dictamen*) elméleti szabályait a XII-XIII. század fordulójától kezdve feltűnő *ars dictandi* elnevezésű tankönyvek foglalták össze. Ezeket hozzájuk csatlakozó mintaszöveggyűjtemény

(*formularium, epistolarium*) egészítette ki. Az oklevélszerkesztés (*ars notariandi*) azonban bizonyos fokú jártasságot kívánt legalábbis a jogi szaknyelvben. Ezt az udvari-világi szolgálatra készülő klerikusok, érdekes módon, még az itáliai egyetemeken sem a jogi fakultáson, hanem a retorikai oktatást kiegészítő, de az *artes* fakultás tulajdonképpeni tananyagában már nem szereplő gyakorlati nótáriusképzés keretei között sajátíthatták el. A világiak érdekeihez igazodó, újszerű klerikusképzésnek a központja a „szabad művészetek” székhelyének számító párizsi egyetem volt. Ide özönlöttek még Európa keleti feléből is a latin egyháznak azok a papjai, akik írástudásuk révén kívántak a közéletben érvényesülni. Erdélyi klerikusok párizsi tanulására a XII. század végétől fogva maradtak fenn adatok.

Változások az oklevélíró klerikusok tevékenységében

Az elegáns levél és oklevél megszerkesztésében és írásában járatos klerikusok mint udvari papok bizton számíthattak a feudális világban való érvényesülésre. Az egyetemet látogató világi papok nagy többsége ezért is hagyta abba tanulmányait az *artes* fakultás elvégzése után. A „szabad művészetek”-nek ezek a *magisterei* aztán az egyetemi gyakorlatban megújult és egységesült új, gyors könyv- és oklevélírást nemcsak saját tevékenységük során terjesztették, hanem tapasztalataikat saját hazájuk írásoktatásában szintén érvényesítették. Az előadási jog (*licentia docendi*) birtokában ugyanis ezek az oklevelező magisterek lettek a XII-XIII. század folyamán az írásoktatás gyakorlati irányban való továbbfejlesztői.

Szerepük különösképpen nagy volt a közép- és kelet-európai területeken, ahol a latin írásoktatás éppen e külföldön tanult világi papok működése nyomán lendült fel. Nekik köszönhető, hogy pl. az erdélyi káptalani iskolákban szintén meghonosodott az írásoktatásnak elsősorban az oklevelezés érdekeivel számoló módja. Ez annál nagyobb jelentőségű volt, mert a klerikusok közül csak számszerűen kis töredéknek volt módja költséges külföldi egyetemi tanulmányokra. Az erdélyi latin írásoktatásnak az oklevelezés és a jogi írásbeliség szolgálatába állítását - az egyre elevenebben jelentkező társadalmi igényeken kívül - jelentősen megkönnyítette az is, hogy a káptalani iskolának az élén ugyanaz az olvasó (*lector*) kanonok állott, aki a hiteleshelyi oklevelezést is vezette. Ez viszont már a XIII. század második felétől kezdve többnyire jogi képzettséggel is rendelkező, egyetemet végzett klerikus volt. 1309-ben a budai zsinat határozata előírta, hogy a káptalani iskolákban csak magisterek, azaz egyetemet végzett személyek taníthassanak. A káptalani iskola és a hiteleshely szoros és szerves összeköttetésére utalnak azok az adatok, amelyek a tapasztaltabb diákoknak, az ún. *scolaris*oknak a hiteleshelyi tevékenységbe való bevonásáról, oklevelek megszerkesztésében, másolásában való foglalkoztatásáról szólnak.

Az erdélyi latin művelődésben tehát az oklevélszerkesztéshez értő világi papok alkották az első népesebb írástudó réteget, mely már a laikus társadalom szolgálatában tevékenykedett. Bár a feudális államgépezet egyre növekvő írásigényével párhuzamosan gyors ütemben gyarapodott ez az oklevelezésből, írástudásából élő klerikusság, számának, társadalmi és művelődési súlyának megnövekedése mégsem a papi írásmonopólium megerősödése, hanem egyre inkább ennek aláaknázása irányában hatott. A világi munkakör ugyanis a klerikusok egyre jelentősebb részét nemcsak életszemléletében, hanem személyében is elvilágiasította. Nem egy közülük megnősült, családot alapított, és végleg búcsút mondott a papi rendnek. Mások viszont jövedelmező egyházi beneficiumhoz jutva legalább külsőleg fenntartották papi jellegüket, noha egész életüket közigazgatási vagy politikai kérdések írásos intézésével töltötték el valamelyik feudális udvarban. Az életkörülmények döntötték el, hogy az oklevelezéshez értő ilyen írástudó végül is klerikus maradt-e, vagy pedig foglalkozása révén világivá vedlett át.

Éppen ez az átmeneti jelleg adja meg a klerikusréteg jelentőségét az erdélyi latin írástörténet szempontjából. Ennek keretei között keresendő ugyanis a világi írástudó réteg alapját alkotó, ún. deákság csírája. Az írástudók körében megindult erjedési folyamatot jól érzékelteti a *literatus* elnevezés új jelentésének feltűnése a XIV. század közepén. Míg korábban az írástudó és a klerikus fogalma teljesen egybeesett, ettől kezdve *literatus* a címe azoknak az írástudóknak, akik (legalábbis abban az időben) nem felszentelt papok. Iskolázásuk alapján a deákok is léphetnének papi pályára, ők azonban világiakként próbálnak boldogulni írástudásuk révén. Erre ugyanis a XIV. század második felétől kezdődően a társadalom írás utáni igénye egyre több személy számára módot nyújtott.

Az írástudás elvilágiasodását előmozdította az államhatalom központosítása is. Amilyen mértékben a királyság a XII-XV. században kiépítette saját kormányzati szervezetét, és létrehívta a tőle függő, állandóan gyarapodó létszámú hivatalnokságot, mely a közigazgatás, igazságszolgáltatás, pénzügyek stb. területén írás segítségével intézte az ügyeket, olyan ütemben terjedt szét a világi írásosság az élet egyre szélesebb területein.

A XIV-XV. század fordulóján tehát Kelet-Közép-Európában is napirendre került a világi írástudóréteg kialakulása. Ez a latin klérus kebelében lezajló folyamat azonban csupán az egyik ága volt az írás kibontakozó laicizálódásának. A másik magán a világi társadalmon belül indult meg, részint a városi élet fejlődése, részint pedig a misztikus, illetve az eretnek-mozgalmak hatására.

A városok szerepe az írástudás terjedésében

A kereskedelem fellendülése a XI-XII. század fordulójától kezdve a városias település- és életformák térhódításához vezetett Európának ama részein is, ahol az urbanizmus antik előzményei a kora középkorban elenyésztek, vagy eredetileg is hiányoztak. Az Alpoktól északra eső országokban ekkor alakultak ki a kereskedelem és az ipar új gócai: a feudális agrárkörnyezetüktől fokozatosan elkülönülő városok. A különböző kiváltságok, majd pedig erős falak által is körülbástyázott városokban a szabadabb, igényesebb élet és a termelés újszerű formái alakulhattak ki. Olyan új formák, amelyek között az írásra egyre nagyobb szerep várt. A távoli vidékekkel üzleti összeköttetésben álló kereskedő, de még a közelebbi vásárokat járó iparos sem nélkülözhetette a betű- és számvetés elemeit. A gazdag kereskedők eleinte klerikust tartottak titkárként maguk mellett, akivel - feudális környezetük hagyományos módszere szerint - intéztették üzleti levelezésüket és számadásaikat. Ugyanezzel a klerikussal taníttatták saját gyermekeiket is.

Amikor azonban az írás iránti igény a patriciátus körén fokozatosan túlterjedt, és a polgárság középrétegeiben szintén egyre erősebben jelentkezett, szükség lett a városlakók sajátos igényeivel számoló, újszerű iskolatípus kialakítására. Így jöttek létre az ún. városi iskolák. A városi iskoláktól azonban a praktikus kereskedő-iparos szülők csak annyi írástudást igényeltek, amennyi elengedhetetlen volt ahhoz, hogy gyermekeik jól megállhassák a helyüket a család hagyományos munkaterületén. Ezért a városlakók iskolái - eltérően a káptalani iskoláktól - általában nem akartak eleve hivatásos írástudókat nevelni. Jó ideig tehát nem annyira minőségi, mint inkább mennyiségi tekintetben végeztek jelentős munkát az írástudás terjesztésében. A városi iskolák tevékenysége révén tehát az írásismeret egyre szélesebb világi rétegek birtokába került; olyan személyekébe, akiknek az írástudás nem a megélhetésük alapja, hanem gyakorlati hivatásuk elősegítője volt csupán. Bár a városi iskolákban többnyire a város nótáriusa, tehát világi személy tanított, az egyház ellenőrzése - a plébános felügyelete révén - itt is érvényesült. Jó ideig ezekben szintén latinul tanítottak, minthogy az ügyintézés nyelve

a városokban is sokáig a latin maradt. Itáliában a XIII. század, Németországban a XIV. század végéig, Erdélyben pedig a XVI. század közepéig használták a városok a latint írásnyelvként.

Az anyanyelvű írásosság kezdetei

A fejlődés azonban a városokban fokozatosan az írás és a latin nyelv sok évszázados középkori egységének felbontása irányában haladt. A széles városi rétegek számára egyre kényelmetlenebbé és feleslegesebbé vált az írás műveletének a latin nyelvhez való kötése. Felületes latintudásuk ugyanis állandó gátolója volt annak, hogy az írás előnyeit gyakorlati tevékenységük egyre szélesebb területein hasznosíthassák. A megoldást a beszélt nyelv írásos használata kínálta. Az anyanyelvű szövegeket az a polgár is olvashatta és megérthette, akinek az ismeretei az írás alapelemein nem terjedtek túl. Ilyen hevenyészett feljegyzések papírra vetése neki sem okozhatott olyan leküzdhetetlen nehézségeket, mint a latinul fogalmazás. Elsősorban az anyanyelven való írás tanítására alakultak azok az egyházi felsőbbség részéről rossz szemmel nézett magániskolák, amelyek a XV. században szaporodtak el a német városokban. Az írástudás kiterjedése számára a beszélt nyelv írásos használatba vétele nyitotta meg az utat. Ez a folyamat a brit szigeteken a IX. század elején már az oklevelezésben is jelentős előrehaladást ért el, az európai szárazföldön azonban csak a XII. században kezdődött, és - jellemző módon - éppen az iparilag és kereskedelem tekintetében fejlett területeken. Románia területén a beszélt nyelvek írásos használata a XIV-XV. század fordulójától kezdődően számítható. A nyugat-európai városokban folyó iskolázás méreteit és fejlődési irányát jól érzékelteti Giovanni Villani krónikás 1336-1338-ból való közlése, amely szerint Firenze közel 100 ezer lakójának 8-10 ezer gyermeke járt iskolába, de ezek közül grammatikát, azaz latint csupán kb. 500-an tanultak.

A középkor sajátos viszonyaiból következik, hogy a feudális egyház ellenében kibontakozó mozgalmak egyrészt szintén a papok írásmonopóliumát aknázták alá, másrészt pedig a laikus írástudás és az anyanyelven való írás kiterjedését segítették elő. Az egyéni vallásos élmény fontosságát valló misztikus mozgalmak éppen úgy, mint a hivatalos egyházzal szembeforduló eretnokségek a XII. századtól fogva a kegyes olvasmányokra, a Biblia közvetítő nélküli tanulmányozására helyezték a hangsúlyt. A többségükben iskolázatlan, írástudatlan, egyszerű tömegek körében azonban legfeljebb az anyanyelven írott szövegek felolvasása számíthatott sikerre. Anyanyelven írott kegyes olvasmányok, fordítások tehát szükségletté váltak, mégpedig éppen a világi társadalom széles népi tömegei között. Ezeket ugyanis a feudális egyház szellemi táplálék nélkül hagyta. Az anyanyelv használatáról ilyen körülmények között az a hivatalos egyházi irodalom sem mondhatott le, amelyet a XIII. századtól fogva éppen az eretnekíratok ellensúlyozására teremtettek meg elsősorban a kolduló rendek. Az írástudás és a kegyes szövegek olvasása utáni vágy (*ars scribendi ac ardor legendi sacros codices*) éppen azoknak a széles társadalmi rétegeknek a szemében öregbítette állandóan az írott szó fontosságát, amelyeknek - akár eretnekek voltak, akár nem - kizárólagos szellemi táplálékát a vallásos olvasmányok jelentették. Az eretnokségek és misztikus mozgalmak tehát a maguk anyanyelvű írásosságával főként a plebejus-paraszti rétegekben végeztek előkészítő munkát az íráshasználat kiterjesztése érdekében.

Az írástudás terjedése

A városokban folyó növekvő méretű és a népi elemek körében is egyre inkább tért nyerő írástudás hovatovább magával hozta azt a követelményt, hogy a feudális vezető réteg tagjai szintén tanuljanak meg írni. A XIV. század végén Európa nyugatán a közvélemény már nagy hiányosságnak minősítette, ha valamelyik előkelőség nem ismerte az írást (*magnus est*

defectus in principe et magnate nescire litteras). Néhány évtizeddel később pedig általánossá váltak a „tintas ujjú”, azaz saját kezűleg író kereskedők, polgárok, sőt nemesek is. A XV. század második felétől kezdődően bizonyos mértékű írástudás már hozzátartozott a nyugat-európai társadalmak tehetősebb rétegeinek műveltségéhez. A papír olcsóbbodása, illetve a könyvnyomtatás terjedése szintén az íráshasználat körét bővítette. Az írás megszűnt ünnepléses művelet lenni, és kereskedők, iparosok, gazdálkodó nemesek és tisztviselők mindennapi segítőtársává alakult át. Ez természetesen a formák hanyagabbá válását és az anyanyelv egyre terjedő írásos használatát eredményezte.

A kalligrafikus formákról azonban a világiak íráshasználata sem mondhatott le. Elsősorban a hivatalokban nem. Ennek érdekében a XVI. század elejétől kezdődően egész íráselméleti irodalom jött létre, mely a „mesterírások” fa- vagy rézmetszetű mintalapjait is tartalmazta. Ezek a mintalapok aztán jelentős mértékben befolyásolták az újabb századokban mind az írásktatást, mind pedig a kalligráfiát. A nagyméretű használat által egyre kötetlenebbé tett, eleven kurzív formák mellett azonban a feszes és mesterkelt írássok hovatovább speciális területekre (pl. díszoklevelek) szorultak vissza. A XVI századtól fogva az írástudás Európa központi területein többé már nem rendkívüli dolog, hanem mindennapi készség és szükséglet a világi társadalom körében is. S ezzel megnyílt az út arra, hogy az írás a társadalmi érintkezésnek és a gondolatközlésnek szinte az élőszóval egyenrangú eszközévé fejlődhessek az újkor következő századaiban.

Az írástudás laicizálódása az erdélyi városokban

Az írástudás laicizálódása Románia területén is az előbbi tényezők hatására és a fentebbi módon ment végbe. Csupán az időpontok és a méretek tekintetében figyelhetők meg lényeges eltolódások. Erdélyben a XIV. század elejétől kezdődően vett nagyobb lendületet a városi fejlődés, és jöttek létre az előfeltételek a polgárság írástudásához. Városi iskolák hihetőleg a XIV. század közepétől fogva létesültek mindenekelőtt az ipar és a kereskedelem gócpontjaivá fejlődő olyan nagyobb településeken, mint Brassó, Beszterce, Szeged, Kolozsvár, Nagyvárad stb. A városi plébániák mellett természetesen már ezelőtt is működtek iskolák. A helyi népesség sajátos érdekeivel számoló iskolákról, a városok világi vezetőinek az oktatás kérdéseivel való foglalkozásáról azonban csupán a század második felétől kezdődően ismeretesek adatok. A legkorábbi ilyen közvetlen értesítés, mely kifejezetten a világi városi lakosság érdekeit szolgáló iskolázásra vonatkozik, 1387-ből Nagyváradról való. Az erdélyi városok iskoláiban is világiak, többnyire a nótáriusok oktatták a tehetősebb családok gyermekeit az írás, olvasás és számolás elemeire, minthogy ezek az ismeretek már nélkülözhetetlenek voltak megélhetésükhöz.

A városi iskolák mellett Erdélyben is lényeges szerep tulajdonítható az írástudás terjesztésében és laicizálódásában a misztikus és az eretnekmozgalmaknak. Ezek a feudális egyház belső, illetve külső ellenzékeiként a XIII. század eleje óta jelentkeztek Erdélyben. A laikus vallásosság és eretnekség nyugati formáinak korai elterjedése minden bizonnyal a Rajna-vidéki szász és a flandriai (vallón) telepesek nagy számával és régi összeköttetésekkel magyarázható. Az egyházi keretek között megmaradó laikus vallásos mozgalmak közül elsősorban a beginizmusnak volt írástörténeti szerepe. Beginaközösségekről a nagyobb városokból (Szeged, Brassó, Marosvásárhely, Kolozsvár) 1234-től kezdődően maradtak fenn adatok, jelölve annak, hogy e mozgalom elsősorban a városi népesség körében terjedt el. Ez a katar eretnekséggel sok tekintetben rokon vallásos nőmozgalom az anyanyelvű írásosság előkészítésében végzett úttörő munkát. A tanulatlan beginák vallásos igényeit ugyanis csak anyanyelvű misztikus olvasmányokkal lehetett kielégíteni. Ezek fordítói és másolói ugyan

általában nem maguk a beginák, hanem nekik dolgozó szerzetesek voltak, mégis, a beginák állandó igényükkel, megrendeléseikkel serkentői lettek az anyanyelven való, tehát széles világi körök számára szintén könnyebben hozzáférhető írásnak.

A XV. század első felében hasonló volt a szerepe, de már nem csupán Erdélyben, hanem a moldvai katolikus lakosság körében is, a huszitizmusnak. Ennek az eretnekségnek a programjában szintén szerepelt az a követelmény, hogy hívei minden közvetítő nélkül, maguk, egyénileg tanulmányozzák a Bibliát és a vallásos irodalmat. Ennek érdekében tehát az írás ismeretét kellett szorgalmaznia. Ez az írástudás viszont, minthogy a huszitizmus főként a parasztság, mezővárosi lakosság és a városi szegénység soraiban hódított tért, eleve nem lehetett más, csakis anyanyelvű. A huszita propaganda latin betűs emlékei azok a magyar nyelvű bibliafordítások, amelyeknek egyik másolata 1466-ban a moldvai Tatroș városában készült.

Jóllehet a huszitizmus hatására is a XV. század második felétől kezdődően a mezővárosi és a falusi lakosság szintén kezdett ismerkedni az írás jelentőségével, az írástudás a XVI század derekáig csupán a polgárság középrétegéig hatolt le a társadalomban. Írásismeret és számolni tudás a XVI. század elejére Erdélyben már meglehetősen hozzákapcsolódott a polgárember fogalmához. Például 1521-ből való adat szerint a Beszterce vidéki szász falvak gerébjei közül azok, akik nem értettek az íráshoz és számoláshoz, a besztercei bírótól kérték, hogy egy-két polgárt küldjön ki év végi számadásaik elkészítésére. Az írástudás városi terjedésének ütemére jellemző, hogy a XVI. század közepén olykor már valóságos írásművészek is akadtak a tollforgató polgárok között. Ilyen volt pl. Szegedi György kolozsvári szabómester, egy ideig a város nótáriusa, aki egyaránt írt - és hozzá bármelyik kancelláriai alkalmazottal versenyző eleganciával - latinul, magyarul és németül. Bár az ilyen eset kivételesnek tekinthető, magát az írástudást a reformáció szinte általánossá tette a városi lakosság körében. Johannes Honterus 1547. évi reformációs rendtartása előírta, hogy a szász gyermekeket ne csak olvasni, hanem írni is megtanítsák, latinul és anyanyelvükön egyaránt. Az anyanyelvű írástudás elengedhetetlen előfeltétele volt a reformációs propaganda sikerének. Ez annyira általánossá is vált a városi lakosság körében, hogy a XVII-XVIII. században már a plebejus rendű polgár sem lehetett meg nélküle.

Íráshasználat Moldva és Havasalfölde városaiban

A XV-XVI. század folyamán a moldvai és havasalföldi városokban szintén terjedőben volt az írástudás. A városok tanácsai és a városiak egyre gyakrabban használták a cirill-szláv és a latin írást, illetve az anyanyelvű (román, magyar, szász) feljegyzéseket, főként kereskedelmi ügyekben. Jellemző a moldvai városiak latin írástudására, hogy 1493-ban egy sireti kereskedő saját írásával (*suo grosso proprio*) erősíti meg a leMBERGI tanács színe előtt tett tanúságtételét. A moldvai polgárok latin írástudásának bizonyosságaként az is felemlíthető, hogy közülük egyesek a nyugat európai egyetemeket látogatták, ahol pedig a latin volt az előadások nyelve és a használt írás.

A nemesség írástudása

Ugyancsak a XVI. század első felében történt meg a döntő fordulat a nemesség íráshasználatában. Amíg a XV. század közepén pl. Erdély vajdája, Hunyadi János sem tudott írni, száz esztendővel később az egyszerű nemesek körében is gyakorinak mondható a betűk ismerete és használata. Az írástudás ekkor már a legkisebb, vidéki hivatal viseléséhez is nélkülözhetetlen előfeltétel volt, minthogy az írásosság az ügyintézésben diadalmaskodott. A politikai vezető

réteg tagjainak ettől fogva legalább a hazai kollégiumokat el kellett végezniök, kiemelkedőbb udvari-hivatali karrierhez pedig a külföldi akadémiák látogatása is egyre kívánatosabb lett. A végbement jelentős fordulatot jól példázza, hogy a kolozsmonostori bencés apátság 1451-ben Indali Gergely nevű nemest foglalkoztatta könyvmásolóként, és saját könyvtára részére is vele íratta le többek között a Szent Jób könyvének kommentárjait tartalmazó kódexet. A szintén írástudásból élő ródi köznemes, Cseh István pedig 1507-ben kelt saját kezű végrendeletében lelkére köti családja tagjainak, és erre a célra hagyja vagyona legnagyobb részét, hogy kiskorú fiát „taníttassák és az iskolát el ne hagyassák véle”.

A nők írástudása

Külön kérdés a nők írástudása a középkorban. Ennek bölcsője szintén a szerzetesi élet volt. A nők többnyire csak a kolostorok falai között, apácaként tanulták meg az írást. Bár Európa nyugatán a korábbi időből is maradtak szórványos adatok írogató apácákról, női könyvmásolóról (*scriptrix sororum*) általában csak a XV. század óta hallani. A magyar írástörténetnek első ismert női könyvmásolója Ráskai Lea volt, aki a pesti Nyulak-szigetén levő domonkos rendi apácakolostor lakójaként 1510 és 1522 között több magyar nyelvű vallásos tárgyú kódex leírásával tett tanúságot íráskultúrájáról. A női írástudás és írásos tevékenység nagymértékben függött az illető személy társadalmi helyzetétől és műveltségétől. Miként Ráskai Lea példája is mutatja, a nők közül csak az előkelő származású, módosabb rétegek tagjainak lehetett igénye, lehetősége és szüksége az írás személyes gyakorlására. De az írástudás a XVIII. század előtt még ezen a szinten sem állhatott magas fokon. A művelődés kérdései iránti fogékonyságáról ismert Lorántffy Zsuzsanna erdélyi fejedelemasszonynak is gondot okozott férje egyébként valóban nehezen olvasható írásának kibetűzése. II. Rákóczi Györgyné Báthory Zsófiáról pedig saját fejedelmi apósa állapította meg, hogy gyengén tudott írni. Női írástudásról tehát ezeken a történeti tájakon a XVIII. század előtt csak a politikai vezető réteghez tartozók körében lehetett szó. Ezekben a körökben azonban a XVI. század közepe óta, mióta az anyanyelvi írásosság kibontakozott, egyre inkább megkövetelték az írás-olvasás bizonyos fokú ismeretét. Bár olykor latinul is író előkelő asszonyokról szintén hallani, ezek kivételeknek számítottak. A női írástudás a feudalizmus idején lényegében megmaradt anyanyelvűnek, mely a XVIII. század végétől kezdődően a legelőkelőbbek körében a német, majd francia nyelvű írás használatával egészült ki.

Íráshasználat a mezővárosi lakosság körében

Az írástudásnak a városokban és a kiváltságos osztályok körében fentebb vázolt térhódítása azonban ekkor még semmiképpen sem jelentette az írásbeliség döntő diadalát a szóbeliség felett Erdélyben. Az írástudó nemesek és polgárok csoportja ugyanis, állandó gyarapodása ellenére, eltörpül a változatlanul írástudatlanságban élő széles tömegekkel szemben. Az írástörténet szempontjából tehát döntő jelentőségű kérdés a mezővárosi lakosság és a parasztság írástudásának, az ún. népi írásbeliségnek az alakulása a középkortól kezdődően. Mindaz ugyanis, amit fentebb a városiak középkor végi írástudásáról megállapítottunk, természetesen csupán a polgárosodás gócpontjainak számító nagyobb, igazi városok népességére tekinthető érvényesnek. A mezővárosok félig paraszti életmódot folytató lakosságát ugyanis az élet gyakorlati szükségei még sokáig nem szorították rá az elemi írástudás elsajátítására. A mezővárosi írástudók kis létszámával magyarázható az is, hogy az írás az ottani ügyintézésben jó ideig a nagyobb városokét legalább megközelítő szerephez sem juthatott. A városok fokozatosan gyakoribbá váló oklevelezése, az itteni iskolákra vonatkozó adatok szaporodása

azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy az íráskultúra a XV. század folyamán ezekben az erősen agrár jellegű településekben is szilárdan megvetette a lábát, és szakadatlanul fejlődött az írástudás laikussá és az írásnyelv vulgárisává válása felé. A mezővárosok lakóit bizonyos körülmények fokozatosan ránevelték az írás fontosságának felismerésére. E települések ugyanis - viszonylagos jómódjuk ellenére - feudális függőségben, biztonságot nyújtó privilégiumok nélkül éltek. A nyomasztó helyzetből csak az egyén törhetett ki, mégpedig legkönnyebben a tanulás a művelődés révén. A mezővárosok társadalmában a tényleges és a jogi helyzet különbözősége nyomán kialakult belső feszültségek teszik érthetővé hogy az itteni feltörekvő elemek alkották a huszitizmustól kezdődően Dózsa György paraszthadán át a XVII. századi puritánusokig a haladó társadalmi és művelődési mozgalmak egyik fontos bázisát. Az itteni népesség íráshasználatának bővülését nagyon meggyorsította a reformáció iskolapolitikája. Minthogy a mezővárosok Erdélyben a reformációnak is fontos támaszpontjai lettek, az itteni iskolák közül nem egy ekkor fejlődött félig-meddig középiskolává valamelyik kollégium partikulájaként. Működésük nyomán az írástudás és íráshasználat a mezővárosok lakossága körében a XVIII. század közepére akkora előhaladást tett, hogy ekkor már ezeket a településeket is az írásbeliség által meghódított területekhez lehet számítani. A mezővárosi népesség írástudása és íráshasználata azonban - későbbi eredetének megfelelően - már szinte kizárólagosan anyanyelvű volt.

A paraszti íráshasználat kezdetei

Az ország lakosságának zömét kitevő parasztság körében a jobbágyság nyomasztó viszonyai között az írástudás és íráshasználat a feudalizmus egész időszakában rendkívüli dolog maradt. Adataink azonban azt mutatják, hogy az előkészítő munka ebben a vonatkozásban is viszonylag korán megindult. A falvakon a XIV. század harmincas éveitől kezdve emlegetnek egyre gyakrabban *scolaris*okat és *scolasticus*okat. Ezek a falusi iskolázásra utaló adatok azonban nem hozhatók közvetlen kapcsolatba az elemi fokú írásoktatással. A *scolasticus*ok ugyanis elsősorban a pap segítőitársai voltak a szertartásokban, s a plébániák mellett működő iskolák különben is csupán egyházi énekekre és vallási alapfogalmakra oktatták a gyermekeket. Ennek ellenére a későbbi fejlődés szempontjából nem tekinthetjük jelentéktelen ténynek, hogy a XV. század végére olykor már a kisebb katolikus plébániák is alakultak ilyen iskolák. A község által eltartott és társadalmi szerepét tekintve világinak vehető deák vagy pappá nem szentelt írástudó pusztá jelenléte lehetőséget nyújthatott a többre igyekvő falusiaknak, hogy a betűvetés és a latin nyelv bizonyos alapelemeit úgy-ahogy elsajátíthassák.

A XV-XVI. század fordulóján már meglepően sok falusi *litteratus* szerepel az erdélyi oklevelekben, olykor a jobbágyok között is. Bár a falusi iskola az írásoktatásban csak a nép nyelvén történő írás elterjedése (a XVI. század második fele) után játszhatott némi szerepet, mégis, ezeknek az iskoláknak, illetve még pontosabban, a falvakra kikerült írástudóknak lehet tulajdonítani, hogy az íráskultúra befogadására a falusi társadalom körében fokozatosan szintén előkészült a talaj. Erre különösen kedvezőek lehettek az előfeltételek a székely és szász szabadparasztok falvaiban. E feltételezés nélkül teljesen megmagyarázhatatlan maradna, hogy a XVI. század közepére honnan támadt, szinte máról holnapra, a vidéket valósággal ellepő ún. parasztdeákok népes rétege, mely a szabadparaszti közösségek, a jobbágyfalvak és a feudális nagybirtok ügyintézésének legegyszerűbb írásos feladatait (kérvények, levelek, nyugták, elszámolások stb.) látta el. Ezek a már csak vulgáris nyelvű betűvetéshez értő *litteratus*ok nagy többségükben a falusi írásoktatás neveltjeinek látszanak.

A reformáció művelődéspolitikája tehát a falusi iskolákban is szorgalmazta az írás elemeinek oktatását. A XVI. század végén már olyan falusi-udvari iskola is előfordul Kézdiszentléleken, amelyben nemcsak a latin, hanem a görög írás-olvasás elemei szintén szerepeltek a kívánalmak között. Ez azonban természetesen kivételnek tekinthető. A falusi iskolák általában csak a legjobb és a legtörekvőbb, továbbtanulásra készülő gyermekeket ha megtanították az írás alap-elemeire. A XVII. századi puritánus reformerek lesújtó kritikája az erdélyi parasztság művelődési viszonyairól mindenestre arra figyelmeztet, hogy a reformáció kétségtelen eredményeit a falusi írástudás terjesztésében nem szabad túlértékelni.

Ezt bizonyítják a vidéki iskolázás múltjának és a paraszti írástudás mértékének tisztázására indított újabb kutatások eredményei is. Úgy látszik, a földrajzi és gazdasági tényezőknek különös szerepe volt abban, hogy miként alakult egyes vidékek parasztságának íráskultúrája. Az iskolahálózat ott sűrűbb és az írástudás ott emelkedik, ahol - a főbb közlekedési utak mentén - a parasztság bekapcsolódott az árutermelésbe, piacokra járt, kereskedett. Nyugat-Európában a XVIII. század végén a parasztságnak átlagban mintegy 10%-a tudott olvasni. Nagyjából ugyanebben az időben a Dunántúlon a mezővárosi vezető réteg tagjainak kb. 25-30%-a, falusi tisztségviselőknek pedig a legfeljebb 6-8%-a ismerte a betűvetést. Az erdélyi helyzet ennél inkább rosszabb volt, mint kedvezőbb. Például 1763-ban a szász evangélikus egyház által fenntartott 236 triviális iskolában minden egyes gyermeket megtanították az olvasásra, sokakat az írásra is, a számolásra azonban már jóval kevesebbeket, a zenére pedig csak néhány kivételes tehetségű ifjút oktattak.

Az írás vidéki térhódítása azonban az említettek ellenére a XVIII. században feltartóztathatatlanul haladt előre. Ebben az időszakban az írásos ügyintézés már a falut is elérte. Sértetlenül fennmaradt falusi levéltárak anyaga mutatja, hogy az írás a községek belső ügyvitelében szintén növekvő szerephez jutott. A falvak írásos teendőit ugyan többnyire a jegyzők vagy falun élő más iskolázott személyek (papok, tanítók) végezték, de írástudó és az írást használó parasztok még a jobbágyfalvakban is akadtak. Az írás a XVIII. század végére fokozatosan tényezővé vált az erdélyi parasztság életében is.

Írástudás a középkor végén

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy az írástudás, pontosabban az írás bizonyos fokú ismerete és használata Erdélyben a XVIII. század végéig meglehetősen széles körben elterjedt. Többé nem volt a papság vagy általában a műveltebbek monopóliuma. Az írások paleográfiai minőségének, színvonalának rendkívüli változatossága elárulja, hogy ezek már nem egy szűk elitől, hanem népes és társadalmilag nagyon különböző rétegektől származnak. Az írás behatolt minden szinten az erdélyi világi társadalomba, és döntő tényezővé vált az élet fontos területein, még ha nem is tudott teljesen véget vetni a szóbeliség uralmának. Az írásosság a legmagasabb kormányhivataloktól kezdve a vidéki fórumokig elválaszthatatlanná lett a hivatali ügyintézésből. A hivatalok írásban használt nyelve a XVIII. század közepe óta ugyan ismét a latin lett, a latin betűs írásbeliség egésze azonban lényegében anyanyelvűvé vált. A latin betűk és a beszélt nyelv ekkor már több évszázados közössége lehetővé tette, hogy az írás az egyén legbizalmasabb megnyilvánulásaiban is nélkülözhetetlenné váljék. Naplószerű feljegyzések, tömeges méretű levelezésanyag bizonyítja ezt. A kereskedő, iparos üzleti ügyeit, a nemes birtokainak gazdálkodását az írás segítségével igyekezett minél jobban intézni. Nem egy primitív kiállítású kérvény, elszámolás, rövid feljegyzés tanúskodik arról is, hogy olykor az eke szarvához szokott kezek szintén forgatták a tollat. A latin írásosság a XVIII. század végére Erdélyben eljutott oda, hogy jól kiépített állásaiból megindíthassa végső győzelmet ígérő támadását a szóbeliség utolsó sáncai ellen.

A középkori írásosság intézményei: scriptoriumok, kancelláriák

A fentiekben láthattuk, a kora középkori íráshasználatot a későbbi korokétól alapvetően megkülönbözteti az, hogy legnagyobb részében nem egyéni, hanem intézményesített jellegű. Ha a korszak végére - szinte országoként változó időponttól kezdődően - tért is hódítottak az írásos gondolatközlés modern, azaz spontán egyéni formái, a középkor egészére az intézményes keretek között folyó, ún. kancelláriai írásos tevékenység maradt jellemző. A magánírásságnak a maihoz hasonló körülmények között keletkezett gyér számú emlékeitől eltekintve, a középkori írásos termékek zöme ugyanis másolóműhelyek (*scriptoriumok*), illetve hivatalok tevékenységének eredménye. Ezért kell a továbbiakban foglalkoznunk előbb a könyvszerző, majd pedig az okleveles-jogi írásemlékeket előállító scriptoriumokkal, illetve kancelláriákkal.

A kolostori könyvmásolás

A könyvmásolás középkori egyházi szervezetének kialakulása természetes következménye volt annak, hogy a latin írástudás visszaszorult a papság körébe. Az elmélkedő életmódra kötelezett szerzeteseket ugyan már Jeromos egyházatyja (kb. 331-420) biztatta könyvek másolására, mégis, a rendszeres kolostori írótevékenység a nyugati szerzetesség körében csupán a VI. század második felétől kezdődően, Cassiodorus szenátor Vivariumának (540) mintájára terjedt el. Ettől fogva a jelentősebb kolostorokban alakult scriptoriumok fokozatosan önálló könyvmásoló műhelyekké fejlődtek. A szerzetesek maguk állították elő a kódexekhez szükséges pergament, festékeket, maguk gondoskodtak a lemásolt szövegek miniatűrakkal való díszítéséről, végül a kész kéziratok bekötéséről. E sokrétű munka irányítása, szükséges nyersanyagokkal való ellátása a könyvtáros (*armarius*) feladata volt, akit éppen ezért mentesítettek is szerzetesi kötelezettségei alól.

A scriptorium valóságos szíve és agya volt a kolostornak. Amint ez a Sankt Gallen-i kolostor kora középkori alaprajzából kitűnik, az íróműhely általában a templom mellett, a könyvtár közvetlen közelében helyezkedett el. Egyes barátok azonban természetesen saját cellájukban is másolgathattak. A szerzetesek eleinte csupán saját kolostoruk könyvtárának gazdagítása végett másoltak könyveket, minthogy általánossá vált a felfogás, hogy könyvtár nélkül egyetlen kolostor sem végezheti munkáját (*claustrum sine armario est quasi castrum sine armamentario*). Később a nagyobb, jól szervezett kolostori scriptoriumok más egyházak részére is vállaltak másolást. Ha ugyanazt a művet több példányban vagy sürgősen akarták lemásoltatni, a mintapéldányt ívfüzetekre bontották, és egyszerre több szerzetest állítottak munkába. Ezzel magyarázható, hogy néha ugyanazon kódexen belül az egyes ívfüzetek írása különböző kéztől származik, az ívfüzetek végén üres hely marad, vagy pedig az ívfüzet utolsó lapjain zsúfoltabbak és apróbbak a betűk aszerint, hogy a másoló írása a mintapéldány írásához viszonyítva kevesebb vagy pedig több helyet igényelte. A kolostori scriptoriumok gyakorlatában csupán a késő középkorban kezdett meggyökeresedni az a módszer, hogy egyszerre több írónak diktálják a másolandó szöveget.

E scriptoriumok eredetileg inkább csak szertartáskönyvek másolásával foglalkoztak. A kolostorok azonban már a kora középkorban az egyházi tudományosságnak és a papi utánpótlás nevelésének szintén központjává fejlődtek. Ez a nevelő munka viszont - az ókortól örökölt tananyagának megfelelően - nem nélkülözhetette a profán irodalom bizonyos termékeit sem. Így váltak a kolostori másolóműhelyek már a Meroving királyok idején a klasszikus latin irodalom és tudomány áthagyományozóivá is. Megjegyzendő, hogy kivételes esetekben apácakolostorok szintén foglalkoztak kódexek másolásával.

A középkori latin kódexörökség jelentős hányada a kolostori scriptoriumok termékének tekinthető. Téves azonban az a közhiedelem, hogy a kolostorok a középkor egész folyamán változatlanul a könyvmásolás legfontosabb műhelyei maradtak. A XIII. század végére a kolostori másolóműhelyek szerepe lehanyatlott, a szerzetesek között ismét sok volt az írástudatlan. Azokban a kolostorokban pedig, amelyekben továbbra is folyt a másolás, többnyire nem rendtagok, hanem fizetett, hivatásos írnokok végezték e munkát. A szerzetesek zöme számára a kalamárisnál fontosabb lett a borospohár - amint ezt a kortárs Richard de Bury püspök (mh. 1345) rosszallóan feljegyezte. A régi hagyományokat még leginkább a karthauziak őrizték meg, akik, némaságra kárhóztatva, tudományos tanulmányokkal és másolással foglalták el magukat. A szerzetesi írásosság egészen új változatát alakították ki a XIII. század elején alapított ún. kolduló rendek. A domonkosok és a ferencesek már nem kalligrafikus másolatok előállítására törekedtek, hanem saját skolasztikus kompilációikkal, prédikációikkal, elmélkedéseikkel töltötték meg igénytelen kiállítású és zsúfolt írású kódexeiket.

A XV. század közepétől fogva a bázeli zsinatot (1431-1449) követő reformok ugyan újabb fellendülést hoztak a kolostori könyvmásolás területén, akkorra azonban e scriptoriumok jelentősége már eltörpült mind a világi másolóműhelyek, mind pedig a kibontakozó könyvnyomtatás mellett. A kézzel való könyvmásolás csupán a liturgikus könyvek területén maradt meg a szerzetesség körében a nyomtatás elterjedése után is. Főként azokban az országokban, ahol a latin egyház nem élvezett uralkodó helyzetet - mint pl. Románia Kárpátokon túli részében. Az ilyen területeken még a XVIII. század elején is készültek kézzel írt nagyméretű graduálék. Ennek magyarázata részint abban keresendő, hogy az itteni katolikus gyülekezetek nem jutottak kellő mennyiségben külföldön nyomtatott szertartáskönyvekhez, illetve ezek megvásárlásához hiányoztak az anyagi erőforrásaik. Ilyen XVII-XVIII. századi írott graduálékat mind Moldvából, mind pedig Erdélyből többet is ismerünk a katolikus és unitárius vallási kisebbség köréből.

A „pennás testvérek” másolóműhelyei

A kolostori könyvmásolásnak különleges, átmeneti jellegű ágát alkotja a „közös életet élő testvérek” (*fratres communis vitae*) tevékenysége. Ennek a középkori misztikus mozgalmakból kiágazott szervezetnek az első rendházát Geert Groote nevű holland könyvbarát hívta életre 1386-ban Deventerben. Groote erre a rendházra hagyta könyvtárát, és alapítványt létesített olyan klerikusok számára, akik „ne szóval, hanem írással”, azaz könyvek másolása által prédikáljanak (*fratres non verbo, sed scripto praedicantes*). A közösség tagjai az egyházatyák műveinek és főként kegyes írásoknak anyanyelvre fordítását, másolását, terjesztését tekintették feladatuknak. E könyvek másolását üzletszerűen végezték. Rendeléseket vettek fel, és munkájukat a kivitelezés módjának megfelelően szabott tarifa szerint díjaztatták. Rendházaik a másolásból befolyó összegekből tartották fenn magukat. Ezek a kalapjuk mellé tűzött írótolról „pennás testvérek”-nek (*broeders van de penne*) is nevezett klerikusok szigorú szervezettségben és statútumaikban lerögzített szabályok szerint végezték nagyméretű másolótevékenységüket. Scriptoriumaik élén a *librarius* állott, a másolók mellett külön díszítő (*rubricator*) és könyvkötő (*ligator*) is működött. Különösen vigyáztak arra, hogy az általuk másolt kódexek írása olvasható, szövege helyes legyen inkább, mint fényűző kivitelezésű (*servire debet liber utilitati legentis, non ad curiositatem intuentis*). Nyilvánvaló, hogy e „testvérek” ebben a tekintetben már a XV. századra megnövekedett olvasóközönség, megrendelőik új igényéhez igazodtak. A kolostori könyvmásolás tehát a középkor végére a „pennás testvérek” közösségei révén jelentős részben szintén üzletszerű kereskedelmi vállalkozássá alakult át.

Egyetemi másolóműhelyek

Abban az ütemben, ahogyan a XII. századtól kezdődően a szellemi élet alkotó központjai a nagy múltú kolostorokból a kialakuló egyetemekre tevődtek át, az itt folyó tudományos és nevelőmunka igényei lettek a könyvmásoló ipar fejlődésének legfőbb meghatározói. Ennek megfelelően a XIII. század közepére az egyetemek mellett újszerű és már nem kizárólagosan egyházi célokat szolgáló másolóműhelyek létesültek. Az egyetemeken folyó munka - tekintve a diákok nagy számát - középkori fogalmak szerint egyszeriben óriásira duzzasztotta a könyvek iránti igényt. Minél inkább nőtt a magasabb műveltséggel rendelkezők száma, annál több példányban kellett előállítani ugyanazt a könyvet. Ilyen nagy méretű és állandóan növekvő igényt a kolostori scriptoriumok már semmiképpen sem elégíthettek volna ki. Az alkotó tudós és a kész művet sokszorosító másoló tevékenységét, mely a kolostori scriptoriumokban korábban egybefonódott, határozottan szét kellett választani. A könyvek sokszorosítását szerzetesek helyett hivatásos bérírnokokra és kereskedőkre bízta, akik kereskedelmi szempontokhoz igazodva, iparszerűen szervezték meg ezt a fontos tevékenységet.

Az egyetemeknek azonban biztosítaniuk kellett, hogy az oktatást segítő másolatok teljesen pontosak és azonos szövegűek legyenek. Ezért hivatalos ellenőrzés alá vonták a falaik között kifejlődő másolóipart. Az ellenőrzést gyakorló egyetemi bizottság tagjait *peciari*nek hívták, minthogy az ő feladatuk volt a *peciának* nevezett, *biniókra* (4 lap, 8 oldal, 16 hasáb) felbontott mintapéldányok (*exemplar*) ellenőrzése. A peciák alkották az egész egyetemi másolótevékenység alapját. Ezeket a hivatalosnak tekintett, jóváhagyott szövegeket a másolóközpont (*statio*) vezetője (*stationarius*) saját költségére erős hártýára leíratta, hogy az *exemplar* kibírja a sok másolást. Nemcsak a szöveg megrövidítése vagy bővítése volt tilos, de még a peciák számát sem változtathatta meg a stationarius. Az ő keze alatt az egyetem által ilyenekül elismert gyakorlott, hivatalos másolók működtek. Nevüket a statión ki is kellett függeszteni. E másolókat az egyetem esküvel kötelezte, hogy csak a hivatalos exemplart sokszorosítják, és pedig a legkisebb változtatás nélkül. A statión található exemplarok és ezek másolási díja felől újabb kifüggesztett lista tájékoztatta az érdeklődőket.

Minthogy az exemplar nem volt bekötve, a stationarius egyszerre több írnokot is foglalkoztathatott ugyanannak a könyvnek a másoltatásánál. Az írnokokat a lemásolt peciák száma szerint fizette. Az írnok a munka kezdetekor óvadékot adott a stationariusnak, és újabb peciát lemásolás végett mindig csak az előbbinek a sértetlen visszaszolgáltatása után kapott. Általában egy hét volt egy pecia kölcsönzésének határideje. A másolat külső kiállítását illetően az írnok kezét már nem kötötték az egyetem előbb említett szigorú előírásai. Ezért a formátumtól, a betűnagyságtól függően a másolat ívfüzetei terjedelemben eltérhettek a pecia terjedelmétől. Ilyen esetben azonban a másolónak a megfelelő helyen, a lap szélén halványan jeleznie kellett a peciaváltást (pl. így: pe. XXII). Az elkészült másolat pontosságát a stationarius az exemplar szövege alapján ellenőrizte.

A stationarius eredetileg nem árult kész kódexeket. Ilyet esetleg bizonyos díj ellenében kölcsönadott az érdeklődő diáknak; általában azonban csak elkészítette a megrendelt példányokat.

A fentebb ismertetett másoltatási rendszer főként a XIII-XIV. században virágzott, és legtisztább változataiban a bolognai, párizsi, oxfordi, nápolyi egyetemen volt feltalálható. A németországi egyetemeken általánosabb volt az a szokás, hogy maguk a diákok másolják le maguknak, a magisterek és baccalaureusok diktálása után, a szükséges szövegeket.

Világi könyvmásoló ipar

A *stationariatus* maga is már lényegében világi másolószervezetnek tekinthető. A keretei között dolgozó bérírnokok többsége laikus életpályát futott be, és a pennájából élt egész életén keresztül. A XV. század elejétől fogva azonban az egyetemi műhelyeken kívül is egyre többen foglalkoztak könyvek iparszerű másolásával. Világi papok, iskolamesterek, sőt diákok is másoltak pénzért kódexeket. Például a gyalui plébános 1452-ben Miklós scolarisszal alkudott meg egy breviárium másolása felől. Diebolt Lauber hagenai iskolamesternek pedig 1425-1467 között valóságos másolóműhelye volt. Több mint negyven, főként német nyelvű szépirodalmi munka másolatát lehetett nála megrendelni. Műhelyében egyszerre több írnok, öt *miniator*, külön *rubricator* és könyvkötő dolgozott. A könyvmásolás jövedelmező volta hozta magával, hogy ezek a világi írnokok néha messze földre elvándoroltak, különféle egyházi és világi megrendelőknek dolgozva. Például Erdélyben Németországból idekerült másolók is működtek. Ilyennek tekinthető az a Regensburgból való Henrik Halgebachsen, aki nagysinki tanítóskodása idején 1430-ban egy misekönyvet (*missale*) másolt le. Persze ezeknek az alkalmi kódexmásolóknak a munkája nemegyszer az átlagos színvonal alatt maradt. Akadtak azonban köztük is igazi kalligráfusok, akiket jellegzetes másolópulpitisukról (*cathedra*) „katedra-írnok”-oknak, majd pedig a középkor végén *modistáknak* neveztek. Ezek bérmunkaként végezték a zömében írástudatlan társadalom felmerülő írásos teendőit: leveleket írtak, okleveleket szerkesztettek, könyveket másoltak, írni tanítottak - elsősorban a városokban. Bártfán 1466-ban, Eperjesen pedig 1480 és 1504 között emlegetnek katedra-írnokokat. Ilyen világi bérírnokok az erdélyi városokban szintén dolgoztak a XIV. század óta. Például Szebenben 1372-ben említik Péter cathedralis scriptort, mégpedig tekintélyes polgárként. Külföldön a katedra-írnokok keze alól elsősorban a polgári megrendelők ízlésének jobban megfelelő anyanyelvű kódexek kerültek ki. Erdélyben főként a késő középkori, helyi eredetű szertartáskönyveket kell az ő tevékenységükkel kapcsolatba hozni. Elsősorban a tetszetős kiállításra törekedtek, és nem sok gondot fordítottak a szöveg helyességére.

A reneszánsz másolóműhelyek

E magánosan működő, többnyire laikus írástudóknál jóval nagyobb a jelentősége a középkori könyvtermelés szempontjából, mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben, azoknak a XV. század óta kialakult világi műhelyeknek, amelyek iparszerűen előállított másolataikkal megteremtették magát a könyvkereskedelmet. A humanizmus újabb lendületet adott a könyvgyűjtésnek, a reneszánsz pompaszeretet pedig minden eddiginél magasabb művészi fokra emelte a kéziratok díszítését. A fedelmi gyűjtők és a hatalmasságok számára készített kódex valóságos műtárgy lett, melynek előállítására nemzetközi összeköttetésekkel rendelkező műhelyek kitűnő iparművészek népes gárdáját mozgósították. Ezek közül a legjelentősebbek a humanizmus és reneszánsz őshazájában: Itáliában működtek, de Németalföldön, Franciaországban és Dél-Németországban is számottevő világi könyvmásoló ipar alakult ki. Itáliában Firenze és Velence tekinthető a reneszánsz könyvszorosítás legfőbb központjának. Az előbbi városban működött a humanista filológusnak számító Vespasiano da Bisticci műhelye, mely pl. Cosimo de Medici számára 22 hónap alatt 50 másolóval 200 fényűző kötetet állított elő. Urbino bibliofil uralkodója, Federico da Montefeltro pedig állandóan 30-40 másolót foglalkoztatott megrendeléseivel.

Ezeknek az itáliai nagy reneszánsz másolóműhelyeknek egyik megbecsült rendelője volt Hunyadi Mátyás király is. 1490-ben bekövetkezett hirtelen halálakor csupán két firenzei műhelyben 150 kötet volt készülóban a budai Corvina könyvtár részére. Különben az olyan nagy gyűjtők, mint Mátyás király, könyvtáruk gyarapítására külön másolóműhelyt is szer-

veztek, ahol a leírt szövegeket a tulajdonos sajátos ízlésének megfelelően miniálták és kötötték be. Oláh Miklós esztergomi érsek jegyezte fel, hogy a Corvina mellett működő budai scriptoriumban a nagy király idején állítólag 30 másoló, miniátor és könyvkötő dolgozott.

A könyvmásolás tehát a XIV-XV. század folyamán legnagyobb részben világi iparaggá, maga a kódex pedig kereskedelmi árucikké vált. A könyvtermelés mennyiségi növekedésével és a kiállítás művészi színvonalának emelkedésével azonban nem tartott lépést a másolatok pontossága. A humanisták tele voltak panasszal, hogy bár elszaporodtak a bérírnokok, mégis megritkultak a képzett és lelkiismeretes másolók; felületes műveltségű s legfeljebb ügyes mesteremberek kezére került a kéziratok sokszorosítása. Például Francesco Petrarca (1304-1374 szerint, ha valaki valamennyire megtanulta a betűvetést, máris felcsapott könyvet másolni. A latin írásosságban a könyvek kézírással való intézményes sokszorosítása a XVI. század közepén lényegében megszűnt, noha - amint láttuk - kivételes esetekben később is állítottak elő kézírásos könyveket.

A középkori kancellária

Amíg a kódexek ünnepélyes külalakja messziről hirdeti, hogy előállításuk különleges munkaszervezetet igényelt, a középkori latin írásosság zömét kitevő oklevelek szerény, sőt olykor hevenyészett formái első pillantásra keveset árulnak el arról, hogy szintén intézményes keretek között jöttek létre. Az oklevelek kiállításával foglalkozó írásszervezetet kancelláriának nevezzük. Ennek az elnevezésnek a tartalma azonban az oklevéltan és a paleográfia használatában némileg eltér az újabb időkben általánossá vált jelentésétől. Kancellária alatt ugyanis a középkor viszonyai között legtöbb esetben nem lehet olyan bürokratikus megszervezett, népes személyzettel ellátott hivatalt érteni, mint amilyenek az újabb századok hivatalainak fogalmazói és kiadványozó irodái voltak. A középkori kancelláriák szervezettség és rendszeresség tekintetében ugyan messze elmaradtak emezektől, tényleges jelentőségük azonban a keretek szerénysége ellenére is hasonlíthatatlanul nagyobb volt. A többnyire írástudatlan politikai-közületi vezetők mellett a kancelláriák alkalmazottai ugyanis nemcsak egyszerű írásba foglalói voltak uraik szóbeli döntéseinek, hanem olykor magukra a döntésekre is befolyásuk lehetett. Ezek az írástudók - láttuk - a középkor java részében elsősorban a feudális udvarok klerikusai közül kerültek ki. Ilyen keretek között adva is voltak a lehetőségek arra, hogy az írásos tevékenység fokozódásával az oklevelezés szervezett formákat öltson, hogy kancellária alakuljon ki. Azt, hogy hol beszélhetünk kancelláriáról és hol nem, minden esetben nem a szervezet méretei, hanem az oklevelezés szervezettségének foka alapján kell eldönteni. Az írásosság térhódítása, azaz a XII-XIII. század óta ugyanis a kiváltságos osztályok minden tekintélyesebb tagja számára szükségletté vált, hogy legyen keze ügyében állandó vagy ideiglenes jellegű alkalmazottként valaki, aki képes neki a kapott írásokat anyanyelvén tolmácsolni és a választ latinul megírni. Az ilyen szerény méretű íráshasználat természetesen elégtelen volt ahhoz, hogy szilárd szervezetet, kancelláriát hívjon életre. Megállapítható azonban, hogy még ez az alkalmilag, rendkívüli esetekben folytatott oklevelezés is kancelláriai formákhoz igazodott. Az okleveles írásbeliség hordozóinak legfőbb gyakorlati iskolái ugyanis éppen a kancelláriák voltak. Ezek egységesítő hatása a magánoklevelezés területén szintén érvényesült. A kancelláriák működésének, sajátságainak ismerete tehát elengedhetetlen az okleveles írásosság tanulmányozásához.

A különböző országok középkori latin oklevelezésében megfigyelhető közös vonások kialakulását jelentős mértékben előmozdította a pápai és a császári kancellária gyakorlatának mindenfelé általánosan érvényesülő hatása. Mindkét kancellária a késő római előzmények felhasználásával válhatott a középkori latin oklevelezés legfejlettebb központjává. Megjegy-

zendő azonban, hogy a latin feudalizmus világi csúcsszervének, a német-római császárságnak a kancelláriájában az egész személyzet - az írástudás területén a Karolingok idején végbement változásoknak megfelelően - szintén a papság tagjai közül került ki. E két fórum egymással sokszor rokon megoldásai szolgáltak mintául az egyes országok királyi kancelláriáinak megszervezéséhez. Emezek gyakorlata viszont az illető ország egyéb oklevéladóinak tevékenységében játszott irányító szerepet.

A kancelláriák személyzete

Az alkalmazottak létszáma, az oklevelezés méretei vagy rendszeressége tekintetében nagy különbségek mutatkoztak az egyes kancelláriák között, a bennük folyó írásos tevékenység megszervezésének elvei, munkamódszerei azonban azonos alapokon nyugodtak. Amíg a pápai kancellária összes alkalmazottainak létszáma a XIV-XV. század folyamán már 100-150 fő között mozgott, a császári oklevelezést 5-10 állandó alkalmazott, az egyes királyi kancelláriákét pedig 8-10 személy intézte. Hasonlóképpen a pápai kancellária már a XIII. századtól fogva pontos és aprólékos előírások alapján, világosan elhatárolt ügykörök szerint, szinte azt mondhatnók, hogy bürokratikus módon intézte az írásos teendőket. A kancelláriák zömében viszont még későbbben is egyszerű formulariumok, de még inkább a gyakorlat és a helyi szabályok szóbeli áthagyományozása biztosította az oklevelezés egyöntetűségét.

Általános szervezési megoldásnak mondható, hogy az uralkodói kancelláriák élén formálisan főpapi (érseki, püspöki, préposti) rangban lévő kancellár, illetve alkancellár áll. Ő azonban az uralkodó bizalmas munkatársa a politikai-diplomáciai kérdésekben, és az oklevelezés tényleges irányítója a *protonotarius*. Ennek közvetlen vezetése és ellenőrzése alatt dolgozott a kancellária méretétől függően népesebb vagy csak néhány főt számláló egész személyzet. Ez a személyzet az uralkodói kancelláriákban már különböző tisztviselő-kategóriákra (*referens, secretarius, notarius, grossator*) osztott lehetett, az esetek zömében azonban alig állott többől, mint néhány nótáriusból. A kisebb kancelláriákban az oklevél fogalmazását, megszerkesztését maga a protonotarius végezte egy-két gyakorlottabb jegyző segítségével. A többiek feladata a végleges szöveg letisztázása volt. A kész oklevél ellenőrzése szintén a protonotariusra tartozott. Fontos mozzanatnak tekinthető, hogy amíg az uralkodói kancelláriák személyzetén belül szinte az egész középkor folyamán a klerikus elemek maradtak túlsúlyban, az oklevelezés egyéb, szerényebb munkahelyeit már a XIV. századtól kezdődően világi személyek vették birtokukba. A világi írástudók előretörése főként az igazságszolgáltatással kapcsolatos írásosság vonalán szembeötlő. A kancellária alkalmazottait az intézményvezetőihez régebben többnyire hűbéri jellegű kapcsolat fűzte, s ezért azok távozása a személyzet kicserélődését is maga után vonhatta. Az oklevelezést ténylegesen végző személyzet csak hosszú fejlődés eredményeként szabadult ki a XV-XVI. század fordulóján e feudális kötöttségekből, és kötődött - mint szakértő - állandó jelleggel munkaköréhez. Ez a mozzanat jelzi a középkori kancelláriának újkori hivatalná alakulásához vezető folyamat megindulását, és a hivatalnokság kialakulásának kezdetét.

Erdélyi kancelláriák

A középkori latin oklevelezés romániai kancelláriái szintén ilyen szerény méretű intézmények voltak. A helyi eredetű latin oklevelek túlnyomó többségét kibocsátó hiteleshelyeken általában egy-kettő, az erdélyi vajdák kancelláriájában legfeljebb három-négy, a moldovai fejedelmek kancelláriájának lati írást használó részlegén pedig kb. egy-két nótárius dolgozhatott állandó alkalmazottként. Sürgős munka esetén, pl. Erdélyben a vajdai közgyűlés alkalmával vagy bírói

székek idején, több ilyen okot is foglalkoztattak ideiglenesen. Ezek a kisegítők azonban természetesen nem számíthatók hozzá a vajdai kancellária személyzetéhez. A hiteleshelyek jegyzői olykor szintén igénybe vették a káptalan vagy konvent egyes tagjainak, illetve a káptalani iskola ügyesebb tanulóinak segítségét az oklevelek tisztázásához. Abból tellett, hogy ugyanannak a kancelláriának az egy időben kibocsátott okleveleit több kéz írta, hiba volna a kancelláriai személyzet nagy létszámára következtetni. A megyéknél, sőt a XV. századig a városokban is gyakoribb megoldás, hogy alkalmi íródeákkal (kéznél lévő pappal, közjegyzővel, vándordeákkal) állíttatják ki okleveleiket, semmint hogy állandó nótáriust fogadjanak, és szervezett kancelláriát tartsanak fenn. A kancelláriai személyzet létszámának megnövekedésére csupán a XVI. század közepén, az erdélyi fejedelmi adminisztráció kiépítésekor került sor. Ettől fogva kb. 20-25-re tehető, külön-külön, mind a kormányzati ügyekkel foglalkozó nagyobb (*cancellaria maior*), mind pedig az igazságszolgáltatással kapcsolatos írásos munkákat végző kisebb kancellária (*cancellaria minor*) állandó személyzetének létszáma. Ha ezekhez hozzávesszük a pénzügyi-gazdasági-katonai igazgatás írásos teendőit ellátó egyéb alkalmazottakat is, akkor már egészen népes csoportnak minősíthetjük az erdélyi fejedelmi udvar hivatalnokságát. Ezek munkaviszonyait és - módszereit azonban továbbra is a középkori kancelláriák megoldásai jellemezték. Jóllehet a kancellária vezetőjének és beosztottjainak viszonyára a familiárisi kapcsolatok a XVI. század első felétől fogva már nem jellemzők, és az alkalmazottak mint szakértők a kancellár, ítélmester, sőt fejedelem személyének változásától függetlenül hivatalban maradnak, a reformáció győzelme után pedig a világi értelmiség teljesen magának szerzi meg a hivatali apparátust, ennek ellenére modern értelemben vett hivatalnokságról, bürokratikus ügyintézésről a XVIII. század előtt még Erdélyben sem beszélhetünk. Csupán ekkor nyert e tartomány ügyintézése is a Habsburg-birodalom egyéb területeihez hasonló, korszerűbb szervezetet. Ez az új hivatalszervezet adta meg a végső lökést mind az írásos ügyintézés, mind pedig az azt hordozó bürokrácia általánossá válásához.

A kancelláriák szerepe az erdélyi művelődésben

Fentebb körvonalazott szerény méreteik ellenére is jelentős szerep jutott e kancelláriáknak a latin írásság történetében. Nemcsak azért, mert ezek voltak a gyakorlati íráshasználat első központjai, hanem azért is, mert az egyháztól elkülönülő világi művelődésnek és a laikus értelmiségnek szintén ezek az első tűzhelyei. Már előbb láthattuk, hogy a politikai-kormányzati-diplomáciai-igazságszolgáltatási ügyekkel való foglalkozás még a kancelláriák klerikus tagjainak életszemléletét és egész műveltségét is erősen laicizálta. Az írás (*littera*) és az irodalom (*litteratura*) között az írásbeliség kezdeti fokain kimutatható szoros kapcsolatból következik, hogy a világi célú íráshasználatnak ezek az első központjai, a kancelláriák egyben az írásos feudális művelődés világi ágának is a melegágyaivá lettek. Nagyon jellemző, hogy amíg a kancelláriák klerikus tagjaitól nem ismeretesek teológiai vagy vallásos tárgyú munkák, a történetírás, a jogtudomány, az államelmélet, politikai irodalom, sőt a világi széppróza és líra máig fennmaradt zsongéinak szerzői többnyire kancelláriai írástudók voltak. A történelem, jogtudomány és a politikai irodalom iránti érdeklődés végig jellemzője maradt a feudalizmus kori kancelláriai személyzetnek. Anonymus, Küküllői János, Thuróczi János éppen úgy kancelláriai tisztviselők voltak, mint az önálló erdélyi fejedelemség történetírói: Szamosközi István, Gyulafy Lestár, Bojti Veress Gáspár, Georg Krauss, Szalárdi János, Bethlen János és Farkas.

Különösen jelentős volt a kancelláriák szerepe az európai polgárság haladó művelődési áramlatának, a humanizmusnak a közvetítésében. Jóllehet Erdélyben a feudalizmus szolgálatában álló kancelláriai alkalmazottak kezén a humanizmusnak éppen e leghaladóbb, polgári elemei

jórészt elsikkadtak, mégis az új, világias művelődést az okleveles írásbeliség területén dolgozók ültették át a XV-XVI. század folyamán. A kancelláriai személyzetnek a hatalom birtokosaival való közvetlen kapcsolata nagymértékben előmozdította, hogy a köreiben kialakult világias légkör és szemlélet kedvező irányba befolyásolhassa magának a művelődési politikának és általában a kulturális életnek az alakulását. A kancelláriák - láttuk - nagyon szerény méretű, de a feudalizmus sajátos körülményei között egyetlen szervezett keretei voltak a művelődés területén meginduló világiasodásnak. Éppen ezért játszhattak e kicsi gócok élesztő, erjesztő szerepet a világi művelődés történetében.

A kancelláriák kínálták az első biztosabb megélhetési lehetőségeket a formálódó világi írástudóréteg számára. Az írástudás többféle értelmiségi jellegű pályát tett lehetővé, de a kancelláriák körül mégis elsősorban a gyakorlati jogászi rend formálódott ki. A feudális értelmiségnek a papság mellett legjelentősebb létszámú csoportját éppen a gyakorlati jogászság alkotta. A XV. századtól kezdve - amint ezt Friedrich Engels is megfigyelte - a latin papságot „a könyvnyomtatás és a kiterjedt kereskedelem szükségletei nemcsak az írás-olvasás, hanem a magasabb műveltség monopóliumától is megfosztották. A munkamegosztás intellektuális téren is bekövetkezett. A jogászok újonnan felbukkant rendje a legbefolyásosabb hivatalok egész sorából szorította ki az egyháziakat.” A gyakorlati jogászkodás és a kancelláriai szolgálat jelentette azt a területet, ahol a szellemi képességek a feudalizmus körülményei között legkönnyebben érvényesülhettek. Ezért válhattak a kancelláriák a világi értelmiség fontos nevelőiskolává. Az ezekből kikerülő, egymást váltó nemzedékek voltak az erdélyi régi latin írásos emléksanyag zömét kitevő okleveles írásosság, a XVIII. századtól fogva pedig a bürokratizálódó hivatali írásbeliség hordozói. A kancelláriák tehát a modern hivatali írásosság első megalapítóiként játszottak fontos szerepet a romániai latin írásbeliség történetében is.

A régi írásemlékek áthagyományozódása: könyvkereskedelem, könyvtárak és levéltárak

Az írásemlékek utóélete

„Habent sua fata libelli” (a könyveknek megvan a maguk sorsa) tartotta a római közmondás. Valóban, a scriptoriumok és kancelláriák tevékenysége során írásban tárgyasult gondolatok útja és utóélete már az írásba foglalástól kezdve a létrehozók szándékától függetlenül alakult. Hová vetődött el egy írásemlék, hol milyen hatást váltottak ki a benne foglalt gondolatok, évszázadokon át tartott-e utóélete, vagy pedig rövidesen elpusztult, mindez számtalan tényezőtől függött. A régi írásemlékek utóéletének alakulása éppen annyira egyéni lehet, mint az emberek életútja. Azonban ennek ellenére bizonyos szabályosság is megállapítható a régi korok írásemlékeinek áthagyományozásában és vándorútjában. Ezek ismerete a tudományos kutatót eligazíthatja abban a tekintetben, hogy egy-egy forráscsoport szétszóródott darabjait hol keresse.

Könyvtárak és levéltárak szétszóródása

E látványos pusztítások, ideológiai küzdelmek, társadalmi harcok, gazdasági mozzanatok stb. minden időben döntő módon befolyásolták a könyvek és iratok sorsát. Néhány közismert példára való utalás mentesíthet a számtalan ilyen lehetőség részletesebb ismertetésétől. Az ókori alexandriai könyvtár pusztulásától kezdve a második világháború könyv- és levéltárpusztításáig végeláthatatlan sorban idézhetők az esetek annak illusztrálására, hogy a háborús cselekmények miként semmisítették meg, szórták szét vagy sodorták messzi földre egyes könyv és levéltárak anyagát. Például a gyulafehérvári Batthyaneum nemzetközileg sokra értékelt könyvtári ritkaságát, az ún. *Codex Aureus* kéziratot a Karoling korban a lorschei (Németország) kolostor számára készítették. Ennek könyvtárát viszont Frigyes pfalzi választófejedelem 1155-ben saját heidelbergi könyvtárába kebelezte be. A harmincéves háború során azonban Tilly csapatai 1622-ben elfoglalták és kifosztották Heidelberget, megdézsmálva a fejedelmi könyvtárat is. Ezen az értékes kódexen - úgy látszik - három zsákmányoló katona osztozott meg. Egyiknek juthatott az elefántcsontból készült drága kötéstábla, a másik kettőnek pedig a könyv egy-egy fele. Az egyik kötéstábla hosszas hányódás után végül is Londonban, a másik pedig Rómában talált menedéket. A szöveg egyik fele viszont már a XVII. század közepén a Vatikáni Könyvtárba került, míg másik felét a XVIII. század folyamán Migazzi Kristóf bécsi hercegérsek vásárolta meg, hihetőleg valamelyik felosztott kolostor könyvtárából. Tőle jutott a kódex 1782-ben Batthyány Ignác erdélyi püspök gyulafehérvári könyvtárába.

A középkortól elválaszthatatlan vallásos küzdelmek, a reformáció és az ellenreformáció kíméletlen eszközökkel folytatott hatalmi vetélkedése éppen olyan nagy mozgást idézett elő a régebbi korok írott emlékanyagában, mint a különböző időben fogantatosított szekularizációk. Erdélyben a reformáció a XVI. század folyamán a katolikus egyházi intézményekkel együtt szinte teljesen megsemmisítette a korábbi könyvtárfejlődés eredményeit. Mária Teréziának és II. József császárnak a szerzetesrendek többségét eltörlő rendeletei (1773, 1787) következményeként pedig elárverezték a megszüntetett kolostorok könyvtárait. Ezek szétszóródó anyaga viszont lendületet adott a világi magángyűjtemények és a közkönyvtárak kifejlődésének. Gazdasági megrázkódtatások vagy gyökeres társadalmi átalakulások idején az elszegényedő régi tulajdonosok nem tudták biztosítani gyűjteményeik fennmaradását, és kénytelenek voltak tehetetlenül szemlélni könyv- és levéltáruk széthullását. Még jobbik eset, ha a számukra már terhet jelentő könyv- és iratanyagot elajándékozzák vagy áruba bocsátották, mert ezekre kü-

lönben nemcsak a szétszóródás, hanem a teljes megsemmisülés veszedelme is ott leselkedett. Például ez lett a sorsa a feudalizmus politikai bukása után, a XIX. század második felében a tőkés gazdálkodásra áttérni képtelen, elszegényedett nemesi családok birtokában lévő sok könyvtárnak és levéltárnak.

A könyv- és iratanyag sorsát alakító erőket kutatva, első pillantásra a fentebb felsoroltak és az ezekhez hasonló egyéb tényezők látszanak döntő fontosságúaknak. Pedig az írásemlékek sorsát, vándorlását, mozgását illetően mégsem a fenti rendkívüli esetek, hanem a mindennapi gyakorlat szabályosságai nyújtják a tudományos kutatás számára a több tanulságot. A könyvekbe foglalt művelődési javak terjedése és vándorlása ugyanis elsősorban a könyvkereskedelem segítségével ment végbe, az okleveles emlékek normális életútját viszont különböző levéltári jogszabályok határozták meg.

A könyvkereskedelem kezdetei

A könyv ugyan ősi idők óta megbecsült és keresett értéknek számított, melyet adtak-vettek, valódi értelemben vett könyvkereskedelemről azonban csak a nyomtatás feltalálása óta lehet beszélni. Azelőtt a kézírásos könyv előállítását és értékesítése annyira szorosan összefonódott egymással, hogy a középkori könyvkereskedelem története a másolóműhelyek tevékenységétől különválasztva nem is tárgyalható. Mégis, a könyvek bizonyos, szervezett keretek közötti terjesztésének előzményei egészen az ókorig visszavezethetők.

Az i. e. IV. századtól kezdődően vándorló könyvárusokról fennmaradt szórványos adatok, valamint a hellenisztikus kor nagy könyvtáralapításai (Alexandria, Pergamon) bizonyítják, hogy a görög művelődés már kitermelte a szellemi javakkal való kereskedés elevennek mondható formáit. Ezeket a kezdeményezéseket aztán igazán nagyra a rómaiak fejlesztették. Az egész hatalmas birodalomra kiterjedő, viszonylag fejlett római könyvkereskedelem azonban szintén áldozatul esett a népvándorlás következményeinek. Azáltal ugyanis, hogy a könyvmásolás beszorult a kolostorok falai közé, a könyvkereskedelem eddigi formái veszendőbe mentek, s helyettük újból kezdetlegesebb megoldások terjedtek el.

Minthogy a kolostori scriptoriumok eleinte csupán saját rendházuk szükségletére, s később is inkább csak megrendelésre dolgoztak, a kora középkorban újabb könyveknek megszerzésének szinte egyetlen módja a kívánt kötetek lemásoltatása maradt. Például a váradhegyfoki konvent franciaországi anyakolostorából, Premontreből kölcsönözte 1234-ben a különböző szertartás-könyvek másolásához szükséges mintapéldányokat. A kora középkorban azonban a könyv értéktárgynak számított, s ezért egyik kolostor a másiknak sem kölcsönözte oda szívesen kódexét lemásolás végett. Hasonló értékű könyv vagy más megfelelő zálog letétbe helyezése volt a feltétele annak, hogy egyáltalában sor kerülhessen a másolásra kiszemelt kötet kölcsönzésére. Könyveik nagyobb mennyiségben ekkor még kizárólag csak az egyházaknak voltak. Ezek viszont féltékenyen őrizték anyagukat. Így a kora középkorban nem lévén sem kínálat, sem kereslet, nem is alakulhatott ki könyvpiac. Erre csupán az egyetemek létrejötte után nyílt újra alkalom.

Könyvkereskedelem a középkori egyetemeken

Az egyetemeken kibontakozó újszerű szellemi tevékenység a XII. század folyamán megteremtette a könyvek utáni tömeges jellegű igényt. Az ennek kielégítésére jelentkező könyvkereskedelem azonban éppen olyan hivatalos ellenőrzés és megkötések alatt állott, mint maga a sokszorosítóipar. Az egyetemekkel kapcsolatban álló személyek eladásra szánt könyveit a bizományosnak kellett átadni, aki az ár 1,5-2,5 %-a fejében igyekezett értékesíteni azokat. Az

egyetemről távozó diákok tankönyveiket nem vihették ki a városból, nehogy jegyzeteik más rivális városok vagy egyetemek kezére kerülve (*ad studium alterius civitatis vel terrae*), azok esetleg magukhoz csábíthassák a diákokat.

Az erdélyi latin írásbeliség szempontjából is annyira fontos párizsi egyetemen. 1316-ban a másolóműhelyt és a kölcsönzést vezető *stationariustól* már világosan megkülönböztették a kéziratok eladásával foglalkozó és *librariinek* nevezett bizományosokat. Ezek működését az egyetem vezetősége a XIV. század folyamán négy megbízottja (*principales librarii*) útján ellenőrizte. E megbízottak legalább kétévenként számba vették a bizományosoknál található kéziratok könyveket, megállapították azok eladási árát, ezt és az eladó nevét látható helyre beírták a könyvbe. Az ő feladatuk volt annak az egyetemi rendelkezésnek érvényt szerezni, hogy a tankönyveket nem szabad elrejtetni, használatlanul hagyni, hanem eladás útján a diákok rendelkezésére kell bocsátani. Az egyetem 1323. évi statútumából az is kitűnik, hogy Párizsban az egyetem felesketett librariusain kívül is voltak könyvárusok. Ezek azonban - szigorú bírság terhe alatt - nem árulhattak csak egészen olcsó munkákat, s ezeket sem fedett bódében, hanem szabad ég alatt, azaz földre terített ponyván. Már a középkorban szokásba jött, hogy a könyvárus iróanyaggal is kereskedjék.

A nemzetközi könyvkereskedelem kialakulása

A XV. század több országban elhozta a könyviparral kapcsolatban álló különböző elemek társulatba (*gilde*) való szervezkedését. Például Londonban a stationariusok, Brüggeben és Gentben a könyvkereskedők, másolók és miniátorok 1454-ben, illetve 1463-ban alakították meg a maguk társulatát. Mindezek ellenére az egyetemeken kívüli könyvkereskedelem még a XV. század közepén is meglehetősen szerény méretű volt. A kézzel írott könyv olyan luxuscikknek számított, hogy nagyobb magángyűjtemény létrehozásáról még a tudósok sem álmodozhattak. Erre csupán az egyházi és világi feudalizmus hatalmasságai gondolhattak, amióta a humanista érdeklődés valóságos divattá tette a kéziratok gyűjtését.

Várad és Gyulafehérvár humanista püspökei, gazdag prépostok, apáink a legjobb külföldi scriptoriumokból szerezték be könyvtáruk fényűzően kiállított hártakódexeit. Éppen a nagy reneszánsz kori könyvtárak történetével bizonyítható, hogy Európának a XV. század közepén még nem voltak könyvpiacai, és az akkori könyvkereskedelemre gyors és nagyobb méretű beszerzések esetén nem is lehetett számítani. (Cosimo de Medici és Mátyás király fentebb idézett könyvrendelése mindennél jobban mutatják, hogy a legtehetősebb vásárló sem a könyvkereskedelem, hanem a másoltatás útján remélhetett magának gyorsan számottevő könyvtárat gyűjteni.

Az írástudás fellendülése nyomán a XV. század közepére társadalmi szükségletté vált az olcsó és minél nagyobb példányszámú könyv. Ennek a szükségletnek a kielégítését a könyvnyomtatás feltalálása és a papír szinte kizárólagos használata lehetővé is tette. Egyszeriben akkora tömegben kellett a könyveket az olvasókhoz eljuttatni, hogy ez külön kereskedelmi szervezet kiépítése nélkül többé lehetetlen volt. Hozzávetőleges számítás szerint az európai nyomdák 1450-1500 között évente kb. 30 ezer példányban állítottak elő könyveket. Emlékezzünk vissza, hogy e század közepén Cosimo de Medici sokat emlegetett csúcsteljesítményeként két év alatt másoltatott le 200 kötetet. A nyomtatott könyv ára a kézzel írotténak kb. ötöd-nyolcad részére esett le, s így egyszeriben viszonylag széles rétegek léphettek a könyvvásárlók sorába. Ezzel az európai könyvtermelésben a XV. század második felében döntő fordulat következett be. A kínálat és a kereslet hirtelen megnövekedése szükségessé tette a munkamegosztást a könyvtermelés területén. Kezdetét vette a könyvkiadó, a nyomdász és a könyvkereskedő

munkakörének világos elkülönülése. Az így kialakuló egységes könyvkereskedelem - éppen a tudományos irodalom latin nyelvűsége következtében - felölelte egész Európát.

A nagyobb kiadók bizománysokat (*Buchführer*) küldtek még a távoli kelet-közép-európai országokba is, akiknél újdonságaikat be lehetett szerezni. Ezek eleinte járták áruikkal a nagyobb városokat, majd pedig megtelepedtek a legjelentősebb gazdasági gócpontokban. Ilyen külföldi bizománysok erdélyi szerepléséről a XVI. század első éveitől kezdődően ismeretesebb adatok. Például 1506-1524 között a források többször említik a Szebenben lakó „Johannes bibliopolá”-t. E megbízott lehetett a szakmában járatos vagy pedig a könyvek iránt érdeklődő helyi, értelmiségi személy (pap, orvos, könyvkötő stb.) is. Például 1550-1600 között az ismert wittenbergi kiadó, Christoph Schramm kolozsvári bizománysa a város első nyomdása: Hoffgreff György volt.

A kereskedelmi élet központjaiban elhelyezkedő főmegbízottak mellett a XVI. századi könyvkereskedelem vándorárosokat is foglalkoztatott. Ezek a vásárokat járták, sőt házaltak, elsősorban a reformáció idején közkeletűségnek örvendő röplapokkal, vitairatokkal, népszerű irodalmi termékekkel. Egyidejűleg azonban megbízójuk egyéb, fontosabb és drágább kiadványai számára szintén igyekeztek vevőt találni; akár úgy is, hogy kötelezvény ellenében hitelben adták el ezeket a könyveket. A Schramm cég ilyen vándorárusa lehetett az a Matthäus Szener, akit a rablók 1568-ban Segesvár közelében megöltek. Szener erdélyi utazásai alkalmával különféle klasszikus irodalmi szövegeket, valamint egyházi és világi tárgyú tudományos műveket adott el hitelben klerikus és laikus személyeknek. Különben a XVI. század közepére már Kelet-Közép-Európában is kialakult olyan helyi könyves réteg, mely a virágzó nemzetközi könyvkereskedelmet fokozottabb mértékben igyekezett a maga javára kamatoztatni. A helyiek érdekeit szolgálta Erdélyben János Zsigmond fejedelem 1563. évi rendelete, mely a külföldieket eltiltotta a könyvekkel való kereskedéstől. Erre Schesspurger, másként Schuth János és Falk Ambrus kolozsvári kereskedő, illetve Calixtus Honterus brassói nyomdász, a reformátor fia kapott az ország egész területére kizárólagos jogot.

Ez a mozgékony kereskedelmi szervezet kapcsolta be a latin írásterület legtávolabbi országait is az európai művelődés javainak körforgásába, biztosítva ezzel a szellemi élet újdonságainak gyors szétterjedését. Meglepő, hogy milyen hamar eljutottak Erdélybe, pl. a lutheri reformáció vagy az angol forradalom vitairatai. Megjelenésük után néhány hónapra már az erdélyiek is olvashatták az új tételeket. A XVIII. század elejéig egységes európai könyvkereskedelemnek a Majna menti Frankfurt lett az első központja. A XV-XVI. század fordulójától kezdve az itt tartott vásárokon ment végbe a különböző országok kiadványainak cseréje. E vásárok nyomtatott katalógusai pedig egyben tájékoztatást nyújtottak szinte a teljes európai könyvkiadás újdonságai felől. Frankfurt mellett a XV-XVI. század végétől kezdődően Kelet-Közép-Európa számára különösen jelentős volt a lipcsei könyvpiac, majd pedig a XVIII. századtól fogva Bécs, mely a francia könyvtermelésnek is fő közvetítője lett Erdély felé. Meg kell említeni, hogy, főként a XVII. század háborús évtizedeiben, az erősen lehanyatlott könyvkereskedelemmel szinte egyenrangú szerephez jutottak a művelődési javak közvetítésében a külföldön tanuló diákok könyvvásárlásai. Például Erdélybe ezen az úton jutottak el nagy tömegben az angliai, hollandiai és franciaországi kiadványok, azokban az évtizedekben is, amikor a török háborúk és az általános bizonytalanság következtében a külföldi könyvkereskedők már nem merészkedtek el ide az áruikkal. Több adat szól arról is, hogy Moldvát és Havasalföldét külföldi latin könyvanyaggal szintén elsősorban az erdélyi és lengyelországi kereskedők látták el.

A könyvnyomtatás és a könyvkereskedelem kifejlődése révén nagyméretűvé és gyorsá vált a művelődési javak cseréje. A nyomtatott írás erjesztő szerepének a fékezése érdekében vezették be a fennálló rendet védő erők az eddigi és a tridenti zsinat által megszigorított egyházi

könyvcenzúra mellé a hatékonyabb fejedelmi sajtóellenőrzést is. Erdélyben Báthory István 1571-ben tiltotta meg a nyomdászoknak, hogy előzetes fejedelmi engedély nélkül bármit is kiadjanak, Magyarországon pedig Rudolf kötötte 1579-ben előzetes királyi engedélyhez a nyomdák létesítését és könyvek kiadását. E fokozódó sajtóellenőrzés konzerválólag hatott a kéziratosságra. Egyes irodalmi műfajok (pl. a lírai költészet) termékei vagy bizonyos írásművek nem számíthattak nyomdafestékre. Ezeket aztán továbbra is kéziratos könyvek formájában terjesztették. E késői kéziratoknak azonban az írásformái, illusztrációs megoldásai, árusítása már a nyomtatott könyvekéi után igazodtak. Ez is mutatja, hogy a feudalizmus kori könyv-írásbeliség kéziratos és nyomtatott ága szétválaszthatatlan egymástól.

A középkori levéltárszemlélet

Még a kéziratos könyvekénél is korlátozottabb volt a levéltári anyag mozgása a feudalizmus egész idején. A kódexektől eltérően a levéltárakban őrzött okleveles emlékek fontosságát nem saját anyagi értékük, hanem tartalmuk jogi vonatkozásai adták meg. E sokszor dísztelen kiállítású iratok ugyanis nemegyszer hatalmas uradalmak birtoklásához szolgáltatták a jogalapot. Ezért azonosult a burok és az ahhoz való jogot igazoló oklevél annyira, hogy pl. az erdélyi középkori latinságban mindkettőt *iurának* (birtok, joglevél) is nevezték. A feudalizmus uralkodó osztályának és kiváltságolt rétegeinek mindennél fontosabb érdekei fűződtek okleveleikhez. A társadalom széles tömegeivel szemben ugyanis kiemelkedő jogi és anyagi helyzetük igazolásaként csupán ezekre az iratokra hivatkozhattak. A középkori ember a polcokra való láncolással már a könyvet is igyekezett elválaszthatatlanul magához és utódaihoz kötni. Még inkább törekedett arra, hogy „örök időkre” szóló kiváltságainak igazoló iratai az, illetéktelenek tekintetétől is elzárva, minden körülmények között fennmaradjanak, és egyedül neki, illetve utódainak álljanak rendelkezésére. Ezért tartotta lassan gyarapodó levéltári anyagát, jogvédelmének ezeket az írásos fegyvereit (*instrumenta litteralia*) értéktárgyaival és fegyvereivel együtt úgy, hogy a tűztől, víztől, betöréstől, háborús veszedelmektől lehetőleg mentesített legyen. A középkor embere bolthajtásos, vasajtós, ablaktalan kincstárakban, várakban, erős falakkal körülvett városokban, templomok sekrestyéjében, kolostorokban elhelyezett nehéz vasládákban őrizve vélte iratait a legnagyobb biztonságban. Ez utóbbi helyeken azért, mert a középkori társadalom szemében az egyházi épületek sérthetetlenek voltak.

Azonban az a nagy elővigyázat sem óvhatta meg minden esetben a levéltárakat az olyanféle rendkívüli viszontagságoktól, mint amilyeneket a könyvtárakkal kapcsolatosan már láttunk. Az oklevelek bizonyító ereje, jogi fontossága hozta magával, hogy létüket ne csupán az általános háborús pusztítások veszélyeztessék. A feudalizmus idején nem volt ritka dolog, hogy egyenesen a perbeli ellenfél iratainak elpusztítására vagy esetleg megkaparintására szervezenek előre megfontolt erőszakos akciót. Például Vilmos erdélyi püspök 1220 körül úgy akart véget vetni a kolozsmonostori apátság és a püspökség között évtizedek óta húzódó pernek, hogy fegyveres csapattal megrohanta a monostort, és annak pápai, valamint királyi kiváltságleveleit elpusztíttatta. Hasonlóképpen jártak el 1277-ben a Szeben vidéki szászok is, amikor a gyulafehérvári püspökség dézsmakövetelését azzal igyekeztek véglegesen elhárítani fejük felől, hogy a káptalani levéltárat elpusztították, és magát az őrzőhelyül szolgáló székesegyházat is felgyújtották. 1356-ban viszont Geubul fia Jakab comes perbeli ellenfelei támadták meg a szászbudai (Segesvár szék) templomot, hogy elrabolják ott őrzött okleveleit.

A levéltárak szétszóródása

Persze még nagyobb mértékben tizedelték a levéltárakat, az országot gyakran sújtó háborús viszontagságok. Ezek elől mindenki legféltettebb értékei között igyekezett iratait is menekíteni. Az olykor százados vándorútra kelt levéltárak aztán gyakran széthullottak, vagy keltezési helyüktől olyan messze elsodródtak, hogy ott ma már senki sem keresné őket. Románia területén főként a török hódítás előli menekítések okoztak nagy mozgást a levéltári anyagban. A Bánságból és a Partiumból a XVI-XVII-XVIII. század folyamán a menekülő lakossággal együtt a levéltári anyag állandóan áramlott a szoros értelemben vett Erdélybe. Például az aradi és a csanádi káptalan a XVI. századi hiteleshelyi levéltárának legfontosabb állagait előbb Váradra, majd pedig onnan Gyulafehérvárra menekítették már a XVI. században. E levéltár egyes részei azonban később innen is továbbsodródtak. Bizonyos töredékei a bécsi császári levéltárba, majd onnan a XVIII. század végén Budára, a Magyar Kamara levéltárába kerültek. Ezzel egyesítették a levéltárnak azt a töredékét is, amelyik a XIX. század végén csere útján közvetlenül került vissza Münchenből Budapestre. Végül a Németországban maradt iratokat a második világháború után Münchenből Nürnbergbe és Merseburgba szállították át.

Amióta a humanizmus a művelt életforma ismérvei, közé iktatta a régi korok emlékeinek megbecsülését, új veszedelemként leselkedett a levéltárak épségére a régiséggyűjtők érdeklődése. Ezek szemében a régiség, az irat kibocsátójának, aláírójának személye, illetve az iratban található történelmi vonatkozások szabták meg az egyes darabok értékét. Ekkor kezdődött az ilyen jellegű iratok könyvtárakba gyűjtése érdekességgént. A XVI. század közepére nyúlnak vissza a külföldi nagy könyvtárak és múzeumok oklevélgyűjteményeinek a legrégibbjei. Persze ez az „antiquarius” érdeklődés nemegyszer a levéltárak megcsonkításához is vezetett. A régi történetírás beállítottságának megfelelően éppen a politikai történeti vonatkozású levéltári darabok számíthattak leginkább a gyűjtők érdeklődésére. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a feudalizmus korának felfogása szerint bizonyos iratoknak levéltári őrizetből könyvtári kezelésbe való áttétele azok tudományos fontosságának hangsúlyozását jelentette. Például Nicolae Mavrokordat havasalföldi uralkodó (1715-1730), a nagy könyvgyűjtő a fejedelmi levéltár történeti érdekűnek vélt egyes fontosabb darabjait könyvtárába helyeztette át.

Erdélyi viszonylatban a XVI. század végétől fogva rendelkezünk adatokkal arra vonatkozóan, hogy a „régiség” az iratok további sorsának alakulását befolyásoló kritériummá vált. Ez a szempont vezette Szamosközi István levéltárost (mh. 1612), amikor a gyulafehérvári fejedelmi levéltárban összegyűjtötte és a pusztulással szemben védeni próbálta az Erdély történetének megírásához nélkülözhetetlen iratokat. Bethlen Farkas kancellárt (1639-1679) viszont történetírói érdeklődése arra készítette, hogy a fejedelmi levéltárnak a készülő könyvéhez szükséges anyagát egyszerűen magához vegye. Forgách Simon kuruc generális is Kolozsvár elfoglalása (1705) után „erdélyi antikitásokról tudakozódván” Kemény János fejedelem ilyenekben gazdag családi levéltárát magával vitte Magyarországra, majd pedig emigrációja idején Lengyelországba is. A terézianus és jozefinista korszak kíméletlen levéltár-selejtezései során megsemmisítésre ítélt iratok egy része viszont azért menekült meg az enyészettől, mert élelmes régiségkereskedők, ezektől pedig gyűjtők megvásárolták őket. A régi iratok azonban csak a feudalizmus politikai bukása (1848) után váltak valójában kereskedelmi árucikké. A jogi jelentőségüket veszített magánlevéltárak anyagával a tulajdonosok egy része többé nem törődött, megfelelő fenntartására pénze sem volt már. Az ilyen porosodva pusztuló levéltárak aztán szabad prédáivá váltak a különböző érdekű dézsmálásoknak. A legjobb eset az volt, amikor lelkiismeretes kutatók a tudományos szempontból általuk becsesnek ítélt iratokat azért vették magukhoz, hogy valamelyik közgyűjteményben elhelyezve biztosítsák fennmaradásukat. Többnyire azonban élelmes gyűjtők és antiquariusok fosztogatták e levéltárakat. A kereskedelmi értékesítésre kerülő levéltárak darabjai azonban csak ritkán kerültek egyetlen

gyűjteménybe. Többnyire szétszóródtak a nemzetközi könyvpiac aukcióin a szélrózsa minden irányában. A külföldi gyűjteményekben a legváratlanabb helyeken felbukkanó erdélyi provenienciájú szórványos darabok zöme 1848-tól kezdődően ezen az után sodródott a messzebe. A tőkés régiségkereskedelem által szétszórta levéltárak legalább részleges egybegyűjtésére napjaink rohamosan fejlődő iratreprodukciós technikája kínál új lehetőségeket.

A középkori levéltárvédelem szempontjai

A levéltári anyag sorsában is a háborús pusztítások és a társadalmi-gazdasági fejlődés fordulópontjai jelzik a legkönnyebben észlelhető változásokat. Az okleveles írásosság emlékeinek a fennmaradását és vándorlását azonban még az előbb említett szembeötlő külső körülményeknél is jobban befolyásolták azok az alig észlelhető, de mégis naponként ható változások, amelyek az egyes korok emberének a levéltárakról, ezek szerepéről és védelméről vallott felfogásában végbementek.

A XIV. század előtt Erdélyben divatozó, de Európa más részeiben szintén meglehetősen általánosnak mondható felfogás csupán a birtok- és jogleveleket tekintette levéltári, tehát megőrzésre érdemes anyagnak. Ez magyarázza, hogy a legrégebbi levéltárakból miért hiányzik szinte teljesen a középkori gyakorlati írásbeliség minden egyéb más emléke. Például a missiliseket, anyagi vonatkozású vagy más, múltó fontosságú feljegyzéseket, fogalmazványokat egyszerűen pusztulni hagyták. Ilyen iratféleségek még a városi levéltárakban is csupán a XV. század végétől fogva számíthattak rendszeresebb megőrzésre.

Jelentős következményekkel járt a latin betűs levéltári anyag fennmaradását és későbbi sorsát illetően a feudális levéltárszemléletnek az a tétele is, hogy a tisztségviselő személy hivatalos tevékenységének írásos emlékei nem a hivatalt, hanem az illető személyt illetik. Ez az Erdélyben a XVIII. század közepéig általánosan érvényesülő elv hozta magával egyrészt a hivatali levéltárak viszonylag késői kialakulását, másrészt pedig az ilyen természetű iratanyag nagymértékű pusztulását, illetve szétszóródását. A középkori erdélyi vajdák, alvajdák, tisztségviselők kormányzati működésének legközvetlenebb okleveles emlékeit tehát azoknak a családoknak a levéltárában kell keresni, amelyeknek tagjai egykor ezt a tisztséget viselték. Ha a tisztségviselő öngazolás céljából élete végéig meg is őrizte saját hivatali ténykedésének írásos emlékeit, utódai előbb-utóbb legnagyobbbrészt kiselejtezték a jogi szempontból a család számára értéktelen, elavult hivatali iratokat. Inkább csak a családi hiúságot legyezgető dísznek (*pro decore familiae*) vagy pedig kuriózumnak tekinthető egyes hivatalos iratok számíthattak tartósabb megőrzésre. A hűbéri jellegű személyi kapcsolatokra felépülő középkori kormány-szervezet idején azonban messze földről is kerültek Erdélybe vajdák, alvajdák, tisztségviselők. Ezek itteni hivatali működésének emlékei tehát, említett töredékes formájukban is, Erdélytől távol maradtak fenn. Például nem ritka dolog, hogy magyarországi, szlovákiai és jugoszláviai levéltárakból középkori erdélyi tisztségviselők működésére vonatkozó iratok kerülnek elő.

Amíg a hivatali ténykedés során termelődött iratanyagot a fejedelmektől kezdve le egészen a vidéki tisztségviselőig az illető személy magántulajdonának tekintették, a jogi vonatkozású iratanyag az azt létrehozó közösség (család, szervezet) együttes tulajdonának számított. A városi levéltár az azt gyarapító polgárságé volt. A levéltárat létrehozó közösségnek az iratokhoz való együttes és egyenlő jogát különösképpen jól kidomborították a családi levéltárakkal kapcsolatos feudális jogszabályok. Ezek szerint a levéltár eleinte az egész nemzetségnek volt közös és osztatlan tulajdona. Amikor az egy nemzetségből származó betleni és virágosberki nemesek 1364-ben közös vagyonukat felosztották egymás között, összes birtoklevelüket továbbra is köztulajdonnak hagyták. Amikor pedig a XIV. század végére az uralkodó osztály

nemzeti szervezete felbomlott Erdélyben, a levéltár az egyes családok tagjainak lett közös tulajdonává. A levéltárat mindig a legidősebb férfi családtag kezelte, de annak szabad használatát, súlyos büntetés terhe alatt, köteles volt biztosítani az egész atyafiság számára. A családoknak a levéltárukhoz való elidegeníthetetlen közös joga nyert kifejezést azokban az országgyűlési végzésekben, amelyek a XVII. század folyamán Erdélyt sújtó nagy háborús pusztítások után köteleztek mindenkit a zavarok idején hozzájuk került oklevelek beszolgáltatására. A hiteleshelyekre így összegyűjtött levéltártöredékeket aztán az országgyűlés döntése alapján visszaadták jogos tulajdonosaiknak. Ugyancsak ezt a jogot tartotta tiszteletben Apafi Mihály fejedelem is, amikor az 1674-ben hűtlenség vádjával kivégeztetett Bánffy Dénes birtokleveleit visszaadatta a család legidősebb tagjának. Egész sor törvényes rendelkezés kötelezte az özvegyet is arra, hogy elhalt férje birtokleveleit mindjárt a haláleset után adja át ura családjának.

Mindezek a rendelkezések az okleveles bizonyító anyag együtt maradását igyekeztek előmozdítani. A birtok és a birtokjogot igazoló iratanyag fentebb említett azonosítása azonban azt is magával hozta, hogy az oklevelek szintén követték a birtokot az esetleges új tulajdonosokhoz. Főként az összeházasodások során szakadtak ki terjedelmes levéltárrészek eredeti kereteik közül, és kerültek át más családok levéltárába. Esetek idézhetők arra vonatkozóan is, hogy kihalt családok egész levéltára átkerült a birtokaikat öröklő famíliák tulajdonába. A hatósági levéltárak területén hasonló mozgásokat és összeolvadásokat eredményeztek az ügyintézés különféle átszervezései. Ezek során ugyanis az egyes ügyköröket vagy az egész hatáskört öröklő új hivatal a régebbi levéltári anyagot is átvette elődjétől. A sokrétűen összetett latin betűs levéltári anyagban való eligazodáshoz tehát a történetkutatóknak járatosnak kell lenniük mind az intézmény- és hivataltörténetben, mind pedig a genealógiában. Ezek szolgáltatják ugyanis a kulcsot annak megfejtéséhez, hogy bizonyos levéltári anyagokat végzetük hova sodorhatott el, és hogy jelenleg melyik levéltár részeként hol található.

Az írásbeli áthagyományozás intézményei: könyvtárak és levéltárak

A középkori írásos művelődésjavak áthagyományozásában a scriptoriumokéhoz és a kancelláriákéhoz hasonló fontos szerep jutott a könyvtáraknak és levéltáraknak. Ezek az intézmények voltak ugyanis hivatva annak megőrzésére, amit a másolóműhelyek a könyv-írásbeliség, illetve a kancelláriák az okleveles írásosság területén korábban létrehoztak. A könyvtárak és levéltárak mindenhol az írásos művelődés bizonyos fejlettségi fokán jelentkeztek, és sorsuk az írásbeliség fejlődésével legszorosabb összefüggésben alakult. A könyv- és levéltárügy állása tehát egyben valóságos tükörképként mutatja annak az írásos kultúrának a színvonalát, amelynek emlékeit őrzi. Éppen ezért a paleográfus nem mondhat le a tanulságokról, amelyekkel a könyvtárak, és levéltárak története szolgálhat mind az írásbeliség általános színvonala felől, mind pedig az egyes, konkrét írásemlékek tudományos felhasználását illetően. Minél fejlettebb és rendezettebb volt valahol a könyvtár-, illetve a levéltárügy, annál nagyobb méretű és annál messzebbre visszanyúló ott az írásos áthagyományozás a korábbi időkből a későbbiekre.

A könyvtár- és levéltárügy története tehát egyben magának az írásos áthagyományozásnak a története. A korábbi gyűjtemények felbomlásának és újak születésének szakadatlan láncolatát nyomozva, a paleográfus számára maga az átörökítési folyamat válik megismerhetővé. Ennek ellenére a könyvtár és levéltárügy történetének öncélú művelése nem a paleográfia, hanem a bibliológia és az archivisztika feladata. Az írástörténet a könyvtár és levéltárügy általános fejlődésének vonatkozásában beérheti magának az áthagyományozás menetének, illetve az ő sajátos szempontjaiból legfontosabb gyűjteményeknek a bemutatásával. Részletesebb adatokat

csupán annak az országnak a vonatkozásában kell nyújtania, amelynek területén vizsgálja a latin írás történetét.

Kolostori könyvtárak a korai középkorban

Az antik világ eleven írásbeliségének összeomlásával az általa létrehívott fejlett könyv- és levéltári szervezet szintén megsemmisült. A töredékes régebbi emlékek, valamint a szerény méretű újabb írásos produkció megőrzésére egyedül azok a kezdetleges lehetőségek maradtak, amelyeket az írástudás monopóliumát kezében tartó egyház biztosított. A kolostorok és a székesegyházak könyveiket és okleveleiket sekrestyéjükben, kincstárukban raktározták el legfőltetebb anyagi értékeikkel együtt. Ezzel eleget tettek a megtartás legfontosabb követelményének. Az irományok használatának biztosítása azonban már csak nagyon kis mértékben foglalkoztatta a papságot. A középkori latin írásbeliség XIII. század előtti egész szakaszára ezek a kolostori és káptalani könyv- és oklevélraktárak maradtak jellemzőek. Fontosságuk abban rejlik, hogy az ókori irodalom és tudomány jelentős töredékeit átmentették a középkor egyházas művelődésébe. Ezek a gyűjtemények a máig nyúló latin művelődési áthagyományozás legtávolabbi közvetlen kiindulási pontjai.

Közülük mindenekelőtt azokat a könyvtárakat kell megemlítenünk, amelyek a közvetlen kapcsolatot alkotják az ókor és a középkor művelődése között. Cassiodorus szenátor Vivariumának (510), a bencések anyamonostorának, Monte Cassinónak (529), valamint a veronai káptalannak (IV-VI század) és Izidor sevillai püspöknek (600-636) a könyvtára jelentik ma számunkra e kapcsolatok legkézzelfoghatóbb bizonyítékait. Az antik műveltségörökség és a klasszikus írásformák közvetítésében fontos szerep jutott a VII. század elején kibontakozó ír, majd pedig a VIII. század végén jelentkező angolszász misszió által alapított kolostorok scriptoriumainak és könyvtárainak. Az ír misszionáriusok 590 körül francia földön Luxeuilben, Felső-Itália területén pedig Bobbióban (612) alapították első apátságukat. Luxeuilből rajzottak ki Corbie (VII. század közepe) és a svájci Sankt Gallen (VII. század eleje), majd pedig Corbie-ből a szászországi Korvey (822) első szerzetesei. Mindezekben a kolostorokban, lakóiknak szorgalmas másolótevékenysége folytán, rövidesen számottevő könyvgyűjtemény alakult. Bobbióban a X-XI. század fordulóján 666 kötetes könyvtár volt, mely - minden valószínűség szerint - magába foglalta a pusztulásnak indult Vivarium kéziratkincseinek is egy részét. Bobbio maga viszont a XIII. századtól kezdve a XIX. századig tartó felbomlása során, egyebek mellett, 1606-ban a milánói Ambrosiana, 1618-ban a Vaticana könyvtárat, 1820-ban pedig a torinói Nemzeti Könyvtárat gazdagította a latin írás nagy értékű korai emlékeivel.

Az angolszász misszió hatása alatt létesült kolostori könyvtárak közé sorolható a tours-i, a fuldai (770 körül), a reichenau, lorschei gyűjteményen kívül Nagy Károly császár (768-814) palotakönyvtára is. E frank uralkodó és közvetlen utódai idején kibontakozott ún. Karoling-renaisszánsz kitűnő tudósai éppen e kolostori könyvtárak anyagára támaszkodva gyűjthették össze tervszerűen az egész addigi írásos hagyomány anyagát, és végezheték el annak első filológiai kritikai ellenőrzését. Az akkor legjobbnak talált szövegekről készített másolatok lettek minden későbbi továbbhagyományozás biztos kiindulópontjai.

Az antik örökség és a keresztyén művelődés korai eredményeinek egységbe olvasztása lett az alapja a középkor sajátos tudományos rendszerének, a skolasztikának. Ennek fokozatosan gyarapodó irodalma gazdagította a X-XII. századtól kezdődően a könyvtárak anyagát. A skolasztikus tudomány melegágya azonban, miként ezt a neve is elárulja, az iskola, az oktatótevékenység volt. Ez, valamint a városok gyors fejlődése eredményezte, hogy a XI-XII. század

fordulójára a nagy múltú vidéki apátságok átengedték a művelődési vezető szerepet a nagyobb központokban épült rendházaknak. Ettől fogta ezek lettek a könyvtárfejlődésnek és az irodalmi áthagyományozásnak az eleven központjai. Jellemző példaként említhetjük a párizsi Szent Viktor-kolostor iskoláját és könyvtárát, mely egyik csírája lett a későbbi Sorbonne egyetemnek.

A középkori egyetemek könyvtárai

A XIII. századtól kezdődően közel kétszáz esztendőn át a latin nyelvű művelődési élet alkotóműhelyei az egyetemek voltak. Ezek falai között ment végbe a skolasztika rendszerének teljes felépítése, valamint a görög és az arab-zsidó hatások beolvasztása a latin művelődésbe. Érthető tehát, hogy az áthagyományozás szempontjából az egyetemek körül létesült kollégiumok könyvtárai a leglényegesebbek. Ezek prototípusának a Robert de Sorbonne által 1250-ben alapított párizsi kollégium könyvtára tekinthető. Itt az alapító szerény könyvgyűjteménye - tudósok és diákok adományából - negyven esztendő alatt 1017, 1338-ig pedig 1722 kötetre szaporodott. E korábban elképzelhetetlenül gyors gyarapodást az a szokás is elősegítette, hogy a szerzők szívesen helyezték el műveik eredeti kéziratát az egyetemekenél, melyeket a legfelsőbb tudományos fórumnak tekintettek. Az egyetemekkel kapcsolatos könyvtárak már különös gondot fordítottak arra, hogy anyaguk tanulmányozását lehetővé tegyék. Az illető kollégium lakói és az egyetem tagjai szabadon, idegenek bizonyos feltételek mellett használhatták az olvasópultokhoz leláncolt kódexeket. A XIV. századtól kezdve azok a kolostori és székesegyházi könyvtárak, amelyeket tovább fejlesztettek, beszerzésükben és berendezésükben szintén az egyetemi gyűjteményekhez igazodtak. A tanulmányozás érdekeit szolgálták azok a központi nyilvántartások is, amelyek egy-egy vidék kolostori könyvtárainak anyaga felől nyújtottak egységes tájékoztatást a XIII. század óta.

Világi magánkönyvtárak

Másik lényeges mozzanata e korszak könyvtárfejlődésének az, hogy az írásos áthagyományozásban növekvő mértékben kezdenek helyet kapni a világi művelődés addig szóbelileg átörökített javai. A városok előretörésével jelentkező új műveltségigények és a művelődés elvilágiasodásának felgyorsulása nyomán az uralkodók és a feudális világ előkelőségei, valamint a tehetős polgári-értelmiségi elemek kezén a XIII. század második felétől kezdődően megszülettek az első nem egyházi könyvtárak. Ezek anyagának zömét szintén a skolasztikus tudomány, a teológia hagyományos művei alkotják, mellettük azonban egyre növekvő számmal szerepelnek a történeti, katonai, földrajzi műveken kívül a szórakoztató irodalom s főként a lovagi költészet termékeit tartalmazó kódexek is. A középkori nyugati uralkodók közül II. Frigyes császár (1215-1250) volt az első, aki számottevő könyvtárral rendelkezett, a bibliofília azonban legkorábban a francia királyok körében állandósult IX. Lajostól (1226-1270) kezdődően. Még inkább a világi művelődési javak és az anyanyelvű irodalom gyűjtőhelyeinek számítottak. A polgári-értelmiségi könyvtárlajdonosok egyre jelentősebb gyűjteményei. Például Hugo von Frimberg költő 1300 körül, már 978 kötet könyvvel dicsekedhetett, Amplonius Ratinek erfurti orvos (1363-1435) hagyatékában pedig 978 kötet kézirat volt.

A latin írásos áthagyományozás eddigi egyházas jellege felett a laikus érdeklődést a humanizmus, a feltörő polgárság ideológiája segítette győzelemre. Az ókori irodalom és tudomány alkotásai, illetve az ezek szellemében, az emberi élet gazdagítása érdekében készült új művek lettek a korszerű könyvtári gyűjtés tárgyai. Francesco Petrarca (1304-1374) kezdeményezésére már a XIV. században megindult az ókori írói alkotások újbóli felkutatása, pontos szövegük

helyreállítása és tanulmányozása, de most már a fokozatosan laicizálódó világnézet szolgálatában. A tudós humanista gyűjtők közül a Karoling-kori hagyatékban a továbbmentésében különösképpen kiemelkedő volt a reneszánsz írásformák úttörőjének, Nicolo Niccolinak (1364-1437), valamint az ő utasításai nyomán a német és francia kolostorokban is kutató Francesco Poggio Bracciolininak (1380-1459) a tevékenysége. Niccoli befolyására került sor Cosimo de Medici firenzei könyvtáralapítására (1444), melyet aztán egymással versenyezve követtek Urbino, Nápoly, Pádua és Ferrara uralkodói is. E kor fejedelmi létesítményi között első helyen áll a római pápák könyvtára. Ezt - a korábbi idők és az avignoni korszak (1309-1376) gyűjtésének elkallódása után - V. Miklós pápa (1447-1455) alapította újra a humanizmus szellemében, és IV. Sixtus (1471-1484) fejlesztette az akkori Itália legnagyobb, több mint 3500 kötetet számláló könyvtárává. Az itáliai reneszánsz könyvtárak latin klasszikus anyaga már kiegészült az ókori görög művelődésnek Konstantinápoly elfoglalása (1453) után Nyugatra sodródott, addig ott ismeretlen emlékeivel. Ebben a tekintetben különösen fontos gyűjtemény a velencei Marciana könyvtár, amelyet a görög származású Bessarion bíboros 1408-ban alapított.

A XV. század végétől fogva a többi latin kultúrájú ország könyvtári gyűjtése is az itáliai minták után igazodott. Elsősorban Franciaországban és Németországban, Angliában, de Kelet-Közép-Európában is hasonló összetételű, jelentős könyvtárak keletkeztek. Ez utóbbiak közül messze kiemelkedik anyaga gazdagságával és kéziratai művészi színvonalával Mátyás király nagy hírű budai gyűjteménye, a Corvina könyvtár. A humanisták tervszerű és lelkes munkája éppen azelőtt gyűjtötte össze világi jellegű tudós könyvtárakba a középkori európai művelődés klasszikus előzményeit, hogy a reformáció az ezeket addig őrző egyházi gyűjteményeket megsemmisítette vagy szétszórta volna. A reformációval kapcsolatos szekularizációk során Angliában, Németországban, de még Franciaországban is az egyházi könyvtárak anyaga megtizedelődött. Mindez azonban - a humanisták jóvoltából - már alig érintette az írásos örökségnek a további művelődési fejlődést illetően leglényegesebb részeit. Igaz, a humanista könyvtárak csak mellékesen gyűjtötték a középkor sajátos egyházi irodalmát és tudományoságát. A skolasztika és a kegyességi irodalom termékeinek azonban a korábbi tömeges másolatás folytán akkora volt a példányszáma, hogy fontosabb alkotásai a nagy pusztítások ellenére is fennmaradtak. Ezek részére a XVI. század közepétől fogva nagy számmal alakult iskolai, városi és magángyűjtemények, a mai könyvtárak közvetlen elődei nyújtottak menedéket. A könyvtárak születése és pusztulása természetesen egészen a legutóbbi időkig tovább tartott, az újabb szekularizációk, forradalmak nyomán jelentős új kéziratgyűjtemények jöttek létre. Ezek ismertetésétől azonban az írástörténet eltekinthet, minthogy a XVI. század közepétől fogva az áthagyományozásnak többé már nem a kéziratos, hanem a nyomtatott könyv a fő eszköze.

Az egyházi levéltárak keletkezése

Minthogy a nyomtatás feltalálása előtt a társadalmak csak a gyakorlati íráshasználat viszonylag fejlett fokán érzékelték a könyv- és az okleveles írásbeliség közötti különbségeket, a jogi vonatkozású feljegyzések megőrzése is eleinte a könyvtárakra, illetve a kincstárakra hárult. Így volt ez az ókor kultúrállamaiban és a kora középkor latin műveltségű országaiban egészen a XII-XIII. századig. Csak az írásos bizonyítási mód térhódításával és az okleveles iratanyag nagyméretű megszorodásával merült fel, az írásbeliség különböző fórumain más-más időpontban, a külön levéltárak létesítésének gondolata. A könyvtáraktól eltérően a levéltárak száma már a XIV-XV. században akkora, és fejlődésük az egyes kategóriákon belül az egész

latin művelődési körben annyira egyöntetű volt, hogy az írástörténet - nemzetközi viszonylatban - beérheti a típusok és létrejöttük felvázolásával.

A középkori latin íráskultúra egész jellegéből természetes módon következett, hogy a jogi vonatkozású feljegyzések, az oklevelek fontosságát az egyház intézményei ismerjék fel legkorábban, és ugyancsak ők gondoskodjanak elsőnek azok megőrzéséről. A latin egyház iratmegőrzésével kapcsolatosan a XV. századig visszanyúló legkorábbi adatok a pápai kúriára vonatkoznak. Ennek az anyagi értékekkel és könyvekkel együttes iratörzésnek a tökéletlenségei felől mi sem tanúskodik jobban, mint hogy magának a pápai levéltárnak is a XIII. század előtti anyaga szinte teljesen nyom nélkül elkallódhatott. A legrégebbi francia, olasz és német kolostorok, káptalanok levéltárának részint eredetiben, részint pedig korai másolatban fennmaradt anyaga általában a VIII-IX. századig nyúlik vissza. Az egyházi levéltárak azonban nem csupán saját birtokaikra és kiváltságaikra vonatkozó feljegyzéseiket őrizték, hanem fejedelmek és egyéb világi személyek, sőt közületek okleveleit is átvették megőrzés végett. Ezért találhatók a világi társadalomra vonatkozó legkorábbi okleveles adatok is az egyházi levéltárakban.

A világi levéltárak kezdetei

Bár már a frank királyoknál is kialakult bizonyos iratmegőrzési gyakorlat, Nagy Károly császárnak pedig Aachenben udvari levéltára (*archivum palatii*) is volt, az állandó királyi levéltárak létesítéséről azonban Franciaországban II. Fülöp Ágost (1180-1223), a szicíliai-nápolyi királyságban II. Frigyes (1196-1250) és főként az Anjouk, a német-római császárságban Luxemburgi Zsigmond (1410-1437), a Habsburg-birodalomban pedig csak I. Miksa (1459-1519) uralma idejétől fogva lehet beszélni. A középkori uralkodók előszeretettel hurcolták magukkal utazásaikra levéltárukat. Ha aztán az iratok nagy tömege ezt már nehézkessé tette, a régebbi anyagot tartalmazó ládáikat hátrahagyták különböző váraikban, lényegében sorsukra bízva azokat. Mindezzel nagymértékben maguk lettek levéltári anyaguk sírásói.

A világi levéltárak kezdetei mégis korábbra tehetők, mintsem ez a királyi levéltárakról közölt adatokból kitűnik. Itáliában egyes előkelő nemzetségek családi levéltárai a X. századig, a közjegyzői levéltárak pedig a XII-XIII. századig nyúlnak vissza. A városok, nem számítva a kivételeseknek tekinthető egyes itáliai és franciaországi eseteket, általában a XI-XII. századtól fogva kezdték irataikat megőrizni. Ahhoz azonban, hogy akár a fejedelmi kormányzati szervek, akár a vidéki feudális ügyintézés hatóságai hivatalos működésük írásos lecsapódását rendszeresen megőrizték, a gyakorlati íráshasználat késő középkori megnövekedett méreteire volt szükség. Az ügyintézés iratanyagából legkorábban a könyv alakú darabok (jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, különböző nyilvántartások, összeírások stb.) számíthattak levéltári megőrzésre. A XV-XVI. század fordulójától kezdődően azonban már az adminisztrációs iratanyag legnagyobb részére is kiterjesztették a levéltári védelmet.

A középkori levéltárak növekedési üteme

A kisebb és nagyobb köz- és magánlevéltárak ezreiben őrzött hatalmas középkori okleveles és ügyiratanyag méreteiről lehetetlen akár megközelítően is poncos számszerű képet adni. A latin betűs középkori iratörökség arányai felől mégis fogalmat alkothatunk magunknak a gyarapodás üteméből. Dél- és Nyugat-Európa gyorsabb és Kelet-Közép-Európa lassúbb fejlődése között az átlagot képviselő Németországból vesszük az alábbi néhány statisztikai adatot. A würzburgi érsekség, káptalan és kolostorok meglehetősen épen fennmaradt levéltárai a VIII.

századból 1, a IX. századból 18, a X. századból 28, a XI. századból 48, a XII. századból 312, a XIII. századból 1511, a XIV. századból 5111, a XV. századból 8139 oklevelet őriztek meg. Az ügyviteli iratanyag korai gyarapodásának ütemét viszont a bajorországi levéltárak könyv alakú középkori iratainak (*Amtsbücher*) számával érzékeltethetjük. Amíg a XIV. századból 435, a XV. századból már 2533, a XVI. századból pedig 6646 folio és quarto méretű könyv alakú irat maradt fenn e levéltárakban. A latin írásterület különböző levéltártípusai tehát a XIII-XIV. század fordulójától kezdődően a mindennapi élet legapróbb mozzanataira is kiterjedő, sokrétű, gazdag iratörökséget hagyományoztak át napjaink történetkutatására.

A külföldi kéziratárakban és levéltárakban való tájékozódás segédeszközei

A középkori latin irathagyatéket őrző könyvtárak és levéltárak anyagában ma már különféle szempontú segédeszközök könnyítik meg a kutatók tájékozódását. Ludwig Traube és Paul Lehmann a kapitális és unciális írású kéziratok összesítő jegyzékét (*Die lateinischen Handschriften in alter Capitalis und in Uncialis. Vorlesungen und Abhandlungen von L. Traube. München 1909. I. 157-263*), Elias Avery Lowe és Bernhard Bischoff pedig a X. század előtt írt összes latin kódexemlék corpusát állította, illetve állítja össze (*Codices Latini Antiquiores. Oxford 1934-*). Az egyes kéziratgyűjtemények örvendetesen szaporodó katalógusai felől az első biztos tájékoztatás szintén Traube összeállításából nyerhető (i. m. 112-120). A régebbi irodalomban való eligazodáshoz használható segítséget nyújtanak még Wilhelm Weinberger *Catalogus catalogorum* (Prag-Wien-Leipzig 1902) és *Beiträge zur Handschriftenkunde* (Sitzungsberichte d. k. Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse, Bd. 159, 161 Wien 1909-19) című munkái. Az újabban közzétett katalógusok felől részint a kodikológiai-könyvtártudományi összefoglalásokból (pl. Milkau *Handbuch*-jának 1952-1961 között megjelent újabb kiadásából), részint pedig a szakfolyóiratok (elsősorban a *Scriptorium*) hasábjairól, illetve Paul Oskar Kristeller összeállításából (*Latin Manuscript Books before 1600. A List of the Printed Catalogues and Unpublished Inventories of Extant Collections. New York 1960*) nyerhető felvilágosítás. Főleg a Franciaországban és Itáliában őrzött kéziratok könyvanyag felől állnak rendelkezésre hatalmas katalógussorozatok (*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques en France. Paris 1886- és Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia, Forlì 1891-*).

A latin paleográfia tanulmányozásához alapul szolgáló nagy külföldi gyűjtemények közül, ha nem is a kéziratok régisége, de száma tekintetében a müncheni Állami Könyvtárnak (*Staatsbibliothek*) az 1802-1803-ban szekularizált bajorországi kolostorok anyagából keletkezett kéziratára áll az első helyen a maga több mint 24 ezer kötetével. Ezt követi a párizsi Nemzeti Könyvtár (*Bibliothèque Nationale*) kb. 21 ezer kötet kéziratok latin könyvvel. Harmadik helyen a Vatikáni Könyvtár áll kb. 20 ezer latin kódexszel. A londoni British Museum, az oxfordi Bodleian Library, a brüsszeli, bécsi, madridi, milánói, firenzei könyvtárakon kívül a leningrádi Állami Közkönyvtár is hatalmas tömegben őriz középkori latin kódexeket. A középkori erdélyi könyvtárakból külföldre sodródott latin kódexekből - az említett nagy könyvtárakon kívül - főként Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria gyűjteményei őriznek többet.

Románia területére vonatkozó anyagot őrző külföldi levéltárak

A fontosabb levéltárak felől nemzetközi vonatkozásban a *Minerva* címkönyvből (1892-), a *Comité International des Sciences Historiques* által összeállított útmutatókból (Nabholz, H.-Kläui, P.: *Internationaler Archivführer. Zürich-Leipzig 1936*), illetve az egyes országok hasonló áttekintéseiből tájékozódhatni. Az egyes levéltárak anyagáról viszont a különböző

szintű levéltári leltárak, konspektusok, regesztagyűjtemények stb. nyújtanak közelebbi információkat. Ezek közül kiemelkedő a franciák *Inventaires sommaires des archives départementales, comunales et hospitalieres* című, 1854-ben indult leltársorozata, melyből eddig kb. 500 kötet látott napvilágot. Az újabb leltárkiadványokról jó tájékoztatást nyújt Aurelian Sacerdoțeanu *Arhivistica de peste hotare după al doilea război mondial* (RevArh 1958, 2. sz. 117-159) című beszámolója.

A romániai latin paleográfia művelése szempontjából nem annyira a páratlan anyagbőségükről híres angol, francia, spanyol, német levéltárak a különösen fontosak, hanem azok, amelyek itteni provenienciájú vagy itteni vonatkozású iratokban gazdagok, illetve amelyek a romániai latin írásfejlődést befolyásoló kelet-közép-európai területek és szervezetek iratörökségét őrzik. Ilyenek elsősorban a szomszédos latin kultúrájú államok, valamint az egykori német-római császárság, illetve a pápai kúria levéltárai. Lengyelországban Krakkó, Csehszlovákiában a szlovákiai hiteleshelyek (főként Lelesz), városok (Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes) levéltárai, valamint a magánlevéltárak egész sora, Magyarországon a Magyar Országos Levéltár erdélyi provenienciájú egységei, Ausztriában a bécsi Staatsarchivnak, Hofkammerarchivnak és Kriegsarchivnak az erdélyi állagai, Itáliában több város (főként Velence) levéltára mellett a Vatikán levéltárának legkülönbözőbb fondjai őriznek a XII. századtól fogva romániai provenienciájú vagy vonatkozású oklevél- és iratanyagot. A legrégebbi (1542 előtti) romániai latin paleográfiai anyag zömét az említett külföldi levéltárak, elsősorban a Magyar Országos Levéltár és a Vatikáni Levéltár őrzik. Ennek az anyagnak a belföldön őrizettel egyenlő mértékű ismerete egyik előfeltétele a romániai latin írástörténet korszerű művelésének. Mindezeknek a levéltáraknak az anyaga felől a kutató különféle útmutatók és leltárak segítségével tájékozódhat. A Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézete célul tűzte ki maga elé a külföldön őrzött, 1542 előtti erdélyi vonatkozású latin okleveles anyag mikrofilmen való összegyűjtését.

A latin írásos anyagot őrző romániai könyvtárak és levéltárak

Románia területén kifejezetten latin írásos termékeket őrző könyv- és levéltárak a középkor folyamán elsősorban Erdélyben alakultak, mivel ott a latin egyház és a latin íráskultúra hivatalos és uralkodó jellegű volt. A latin írásos áthagyományozás útja tehát Romániában főként erdélyi adatok és példák segítségével vázolható fel. Főként, de nem kizárólagosan, mert a latin egyház Erdélyben való meggyökeresedése után szórványosan Moldvában és Havasalföldön is létrehozta a maga szerényebb méretű és jelentőségű könyvtárait és levéltárait.

A latin írás, könyv és oklevél a középkorban Erdélyben szintén az egyháziak dolgaként jelent meg. A XI. század első feléből való törvények előírták, hogy a püspök köteles az újonnan szerveződő egyházközségeket a szükséges könyvekkel ellátni. Ezekből a praktikus egyházi célokat szolgáló korai szertartási könyvektől azonban a fejlődés hosszú idő után is csak kivételes esetekben jutott el a plébániai könyvtár kialakulásáig. Változatosabb összetételű, nagyobb könyvgyűjtemények az egyházi tudományosság központjainak számító kolostorok, majd pedig az oktatás helyi központjává fejlődő káptalanok mellett alakultak.

Kolostori könyvtárak

Az első kolostori könyvtárak a bencések rendházaiban létesültek. Közülük legjelentősebb a XI. században alapított kolozsmonostori apátságé lehetett. Ez a könyvtár azonban 1220 körül a belső harcokban elpusztult, és állománya még 1430 körül is csupán 54 kódexet számlált. Igaz viszont, hogy ekkor már a közkedvelt *Gesta Romanorum*on kívül olyan becses asztro-

nómiai munka is akadt benne, amelyet a királyi udvar orvosa érdemesnek tartott Budára kikölcsönözni. Az általában erősen konzervatív bencés könyvanyaghoz viszonyítva a XIII. század elejétől fogva új szint jelentettek a premontrei és cisztercita kolostorok könyvtárai. Ezek a szerzetesrendek ugyanis szoros és állandó kapcsolatot tartottak fenn franciaországi anyakolostorukkal. Onnan kapták, amint előbb már láttuk, a másolandó könyvek mintapéldányait. Közülük legjelentősebb könyvgyűjteménnyel az első itteni premontrei kolostor, a váradhegyfoki apátság rendelkezhetett.

A XIII. századtól kezdődően gyors ütemben szaporodó domonkos és ferences kolostorok könyvtárai a skolasztikus teológia és a misztikus mozgalmak irodalmának anyagában voltak gazdagok. Különösen a domonkosok fordítottak nagy gondot könyvtáraik fejlesztésére, minthogy ezek nélkülözhetetlenek voltak a rendtagok tudományos kiképzésében. A fiatalabb rendtagokat a jelentősebb kolostoraikban megszervezett *studium generalé*kon, illetve külföldi egyetemeken taníttatták ki. Három legfontosabb erdélyi kolostoruk könyvtára felől elég részletes információk maradtak. Szebeni könyvtáruk lehetett a legjelentősebb, mert ott szervezték meg azután *studium generalé*jukat. Ennek kéziratos kódexei és ősnymtatványai meglehetősen teljes számban fennmaradtak, és jelenleg a Brukenthal Múzeum könyvtárában találhatók. A brassói rendház legrégibb, kéziratos anyagát a reformáció után a Johannes Honterus által alapított szász evangélikus gimnázium könyvtára örökölte. Bár ez a könyvtár az 1689. évi nagy tűzvészben megsemmisült, 1575-ből való leltárából megállapítható, hogy a domonkosok több mint 100 kéziratos kötetet számláló középkori gyűjteménye mit is tartalmazott. A kolozsvári domonkos kolostor könyvtára a XVI. század közepén a reformációnak esett áldozatul, méreteiről azonban tájékoztat az a mindmáig meglévő gótikus könyvtárterem, amelyet az előző század második felében emeltek külön erre a célra. A kolozsvári domonkosok könyvbeszerezésének viszonylag jelentős méreteiről tanúskodik az az adat, amely szerint Kolozsvári Ádám mester 1488-ban 22 és fél dukátot fizetett ki Octavianus Scotus könyvnyomtatónak a tőle vett könyvek árában. De nem csupán a népes városi kolostorokban volt könyvtárszoba, hanem a kisebb, vidéki rendházakban is. Így említik 1531-ben a ferencesek szalárdi (Bihar vm.) rendházának könyvtárszobáját (*libraria*).

A domonkosok és a ferencesek azonban nem csupán Erdélyben, hanem egyes havasalföldi és moldvai városokban (Tîrgoviște, Cîmpulung, Suceava, Bacău, Baia, Chilia stb.) is alapítottak kolostorokat, melyeket szintén felszereltek könyvtárral. E gyűjtemények anyaga a XVII. század második felében a kolostorok megszűntével szétszóródott, részben Erdélybe került. Mindmáig megmaradt töredékeik azonban kétségtelenné teszik, hogy a XVII-XVIII. században Moldvában és Havasalföldön szintén számolnunk kell kizárólagosan latin kéziratos és nyomtatott anyagot őrző kolostori könyvtárakkal. Az említett töredékekből kikövetkeztethetőleg a bákói és moldvabányai (Baia) ferences kolostornak lehetett jelentősebb könyvtára a XV. század közepétől fogva. Fennmaradt egy 1467-ben, Ferenc moldvabányai vikárius számára, minden bizonnyal valamelyik moldvai katolikus kolostorban másolt terjedelmes papírkódex, mely skolasztikus értekezéseket tartalmaz. De a könyvnyomtatás zsengei is korán eljutottak e könyvtárakba. Egy Nürnbergben 1492-ben nyomtatott domonkos prédikációkat tartalmazó kötetet már négy esztendővel a megjelenése után bevezettek a bákói kolostor könyvtárának leltárába. A moldvai latin könyvpiac elevenségét bizonyítja, hogy a segessvári ferences kolostor 1511-ben Moldvából szerezte be magának a *Mariale eximii viri Bernardini de Busti* című, 1506-ban nyomtatott könyvet. A moldvai és havasalföldi katolikus kolostori könyvtárak XVI-XVII. századi darabjaiban olvasható cirill írású szláv és román nyelvű bejegyzések azt mutatják, hogy e gyűjtemények anyagát nem csupán a latin szerzetesek, hanem a román ortodox szellemi élet olyan kiválóságai is használták, mint pl. a zsoltárköltő Dosofteiu moldvai érsek.

Székesegyházi és plébániai könyvtárak

A feudalizmus XIV. század utáni szakaszában a kolostori könyvtárakat mind méretek, mind pedig művelődési jelentőség tekintetében felülmúlták a püspökök és kanonokok hagyatékaiból keletkezett káptalani, illetve székesegyházi könyvtárak. Az erdélyi katolikus oktatási szervezet legmagasabb fokát jelentő káptalani iskolák, a világiak okleveles igényeit kielégítő hiteleshelyek, valamint az erősen világias légkörű püspöki székhelyek körül csoportosuló tanultabb, literátus elemek tevékenysége nyomán a fontosabb egyházi központokban (Csanád, Várad, Gyulafehérvár) viszonylag tekintélyes könyvgyűjtemények halmozódtak fel. A váradi püspökség, illetve káptalan könyvanyaga már 1419 előtt akkora volt, hogy gondozására külön állást rendszeresítettek (*rectoria armarii librorum*). Vitéz Jánostól (1445-1465) kezdődően pedig a humanista püspökök, tudós kanonokok egész sora gyarapította értékes adományokkal ezt a gyűjteményt, mely bizonyos mértékben a Corvina előzményének is tekinthető. Vitéz könyvtáráról, melyet „Dacia gazdagítására” alapított, Vespasiano da Bisticci, a kor leghíresebb firenzei másolóműhelyének tudós tulajdonosa úgy nyilatkozott, hogy „abban mindenféle tudományához tartozó könyv” megvolt, „és ezeket Itáliában és Itálián kívül kerestette össze... a költségekkel nem törődve, csupán arra ügyelt, hogy szépek és javított szövegűek legyenek... Kevés olyan könyv volt latin nyelven, ami neki meg ne lett volna.” S Vitéz gyűjteményének a Corvinába való bekebelezése után a váradi könyvtárat Farkas Bálint (1490-1495) és Thurzó Zsigmond (1506-1512) püspök adományai lendítették újból fel. Az előbbi 203 darab legkülönbözőbb tárgyú kódexet ajándékozott székesegyházának. Az utóbbi pedig, a híres velencei nyomdással, Aldus Manutiusszal (1450-1515) szoros barátsága révén latin és görög klasszikusok nyomtatott kiadásaival is gyarapította könyvtárát. Ismeretes az is, hogy Várdai Ferenc erdélyi püspök (1514-1524) gyulafehérvári rezidenciájában 101 kötetes személyi kézikönyvtár képviselte a humanista tudományosságot.

E püspöki és káptalani könyvtárak a reformáció és a török háborúk következtében szétszóródtak ugyan, de egyes fennmaradt darabjaik segítségével mégis képet alkothatunk magunknak felőlük. Megállapítható, hogy a korszerű humanista irodalom és a reneszánsz könyvdíszítő művészet bibliofil remekeit gyűjtötték előszeretettel. E kódexek kiállításuk művészi színvonala következtében ma a nagy külföldi könyvtárak féltve őrzött kincsei közé tartoznak. Biztosra vehető, hogy a külföldi kéziratgyűjtemények tervszerű átvizsgálásával még növelni lehetne e könyvtárakból idegenbe sodródott, ma ismeretes latin kódexek számát.

Sokban a káptalani és székesegyházi könyvtárakéhoz hasonló volt a társadalmi és művelődési szerepe a nagyobb városok plébániáin a XV. század óta alakult könyvtáraknak. Ezek is előmozdították az iskolázottság mélyülését, és bizonyos mértékben számoltak a polgárok laikus érdeklődésével. Csupán a kéziratok kiállítására nem helyeztek akkora súlyt a városi gyűjtők, mint a gazdag bibliofil főpapok. Szebenből nemcsak a plébániai könyvtár XIV. század végi és 1442. évi jegyzéke maradt reánk, hanem az abban szereplő kódexek egy része is elkerülte a megsemmisülést. E könyvtár a XV. század közepétől fogva a maga változatos tartalmú 138 kötetével bizonyára hozzájárult a város művelődési színvonalának emeléséhez.

A gazdag főpapi bibliofilek körén kívül, tekintve a kéziratos könyvek drágaságát, Erdélyben alig volt mód számottevő személyi könyvgyűjtemények alakulására. A nyomtatás feltalálása után azonban a kisebb pénzü értelmiségi elemek is megengedhették maguknak a munkájukhoz legszükségesebb könyvek beszerzését. A XV. század végén már a tanultabb falusi papoknak is volt kisebb kézikönyvtáruk. Például Vicasius mester volkányi (Segesvár szék) plébános a XV. század végén könyveket hagyott a segesvári domonkosoknak. Matheus de Rupe lesesi (Nagysink szék) plébánosnak 1502-ben 13 cím szerint is megnevezett kötetten kívül egész kis

jogi és teológiai könyvtára volt. A könyvnyomtatás terjedése nyomán a XVI. század első felében a magánkönyvtárak terén bekövetkezett fejlődés érzékeltetésére megemlítjük, hogy 1563-ban a hírhedt Balassa Menyhárt titkáranak, Bódog Józsának már 140 kötetes korszerű gyűjteménye volt. Ennek értékét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy János Zsigmond (1540-1571), a könyvbarát fejedelem méltónak tartotta e gyűjteményt saját könyvtárába bekebelezni.

A középkori könyvtárak sorsa a reformáció után

A kéziratosság korában keletkezett erdélyi latin könyvtáraknak a török pusztításoktól megmenekült anyagát, éppen katolikus egyházi jellege miatt, a reformáció részben szétszórta, részben pedig megsemmisítette. A hártakódexeket előszeretettel hasznosították könyvkötő anyagként. Ecsedi Báthory István országbíró 1603-ban így rendelkezett a birtokain lévő egyházak régi, katolikus könyvei felől: „Missalekat elmetéllyék és egyéb öreg könyveket osszák iskolákba, jó lesz deákoknak könyvet kötni bele.” Kolozsvár városa is a XVII. században a középkori szertartáskönyvek hártájába köttette számadáskönyveit. Jobban megbecsülték, mert írásuk olvasása nem ütközött nehézségbe, és ezért óvták a nyomtatott katolikus könyveket. Ami, főként a nagyobb városokban, megmaradt a reformáció előtti könyvtárakból, azokat bekebelezték a XVI. század közepén létesült kollégiumi, illetve városi könyvtárakba.

Az erősen megtizedelődött erdélyi latin könyvörökség megőrzése jelentős mércékben ezeknek a napjainkig fennmaradt könyvtáraknak köszönhető. Láttuk, hogy a brassói Honterus-iskola könyvtára, illetve az 1592-ben újjászervezett szebeni Kapellenbibliothek tekintélyes mennyiségű középkori kódexet és ősnymtatványt tartott fenn. Hasonló fontos szerepet játszott a latin könyvanyag áthagyományozásában az 1581-ben alapított kolozsvári jezsuita egyetem könyvtára is. A helyi hagyomány tudni vélte már a XVI. században, hogy a törökök által elpusztított görög egyházak, valamint a moldvai és havasalföldi kolostorok egyes értékes kézíratainak éppen úgy a brassói iskolakönyvtár nyújtott menedéket, mint a Corvina egyes maradványainak. A Honterus által Havasalföldéről hozott Nilus-kódex, illetve a XVII-XVIII. században Erdélyben felbukkanó néhány Corvin-kódex bizonyítja, hogy a hagyománynak valamelyes történeti magva tényleg lehetett. Valójában azonban e kollégiumi könyvtárak az elődeiktől átvett hagyatékon túlmenően nem foglalkoztak a korábbi századok kéziratok könyveinek tervszerű gyűjtésével. Az oktatás igényeinek megfelelően inkább új könyveknek külföldről való meghozatására áldoztak. Így hozatott Szeben városa 1557-ben közvetlenül Németországból 100 forint ára könyvet iskolája részére.

Fejedelmek és magánszemélyek könyvtárai

Az említett kollégiumi könyvtárak mellett a XVI. századtól fogva a magánkönyvtárak jutottak fontos szerephez a latin műveltségjavak áthagyományozásában. Elsősorban a fejedelmek, kancellárjaik, műveltebb főurak rendelkeztek számottevő könyvgyűjteményekkel. Rajtuk kívül természetesen a tudósok, gazdag és tanult patríciusok, protestáns papok és tanárok köréből is bőven ismeretesek kisebb-nagyobb könyvtárak. Bizonyos értelmiségi jellegű munkakörök betöltői - főként papok, tanárok, a központi kormányzat tisztviselői - esetében a XVII-XVIII. században már általánosnak mondható valamelyes, olykor azonban egy-két száz kötetet is számláló kézikönyvtár birtoklása. Erre jó példaként idézhető Enyedi Pálfi Istvánnak, az erdélyi fejedelmi nagyobb kancellária jegyzőjének könyvleltára. Jóllehet a régiségnek számító középkori kódexeket a XVII. században már a könyvtár díszének tekintették, ilyenekkel Erdélyben a legjelentősebb magángyűjtemények sem nagyon dicsekedhettek. Bethlen Gábor (ur.: 1613-1629) és I. Rákóczi György (ur.: 1630-1648) ugyan kísérletet tettek, hogy

megszerezzék a töröktől a gyulafehérvári könyvtár részére a Corvina Budán őrzött maradványait, de próbálkozásaik nem jártak sikerrel. A fejedelmi könyvtárak közül Zápolya János (ur.: 1526-1540), illetve fia: János Zsigmond (ur.: 1540-1572). Báthory István (ur.: 1572-1583), Báthory András (1599) és Bethlen Gábor gyűjteményei voltak a legjelentősebbek. A latinos jellegű fejedelmi könyvtárak közé kell számítanunk a Despot Voda moldvai fejedelem (ur.: 1561-1563) által Cotnaron alapított humanista gyűjteményt is.

Romániai latin kódexgyűjtemények

A középkori latin kéziratos anyagra szintén kiterjeszkedő gyűjtőtevékenység Románia területén csupán a XVIII. század második felében bontakozott ki. Ezt jelentős mértékben megkönnyítette, hogy a szerzetesrendek már említett felosztásával nagy könyvtömegek, s bennük középkori kéziratok, valamint kézírásos bejegyzésekben, kiegészítésekben gazdag ősnymtatványok is piacra kerültek. A nemzetközi könyvpiac kínálatának megélénkülése tette lehetővé, hogy itteni gyűjtők külföldi provenienciájú kódexek és ősnymtatványok megvásárlásával igyekezzenek kiegészíteni a belföldi könyvtárak erősen megtizedelődött középkori latin könyvanyagát. Ekkor létesültek azok a nagy magángyűjtemények (Batthyaneum, Brukenthal- és Teleki-könyvtár), amelyeknek köszönhető az az előkelő hely, amelyet Románia - a középkori könyvtárak fentebb említett nagyméretű pusztulása ellenére - a latin művelődés régi javait őrző kelet-közép európai államok sorában ma elfoglal.

A középkori (1550 előtti) latin kódexörökség Románia területén található részét jelenleg a gyulafehérvári Batthyaneum, a szebeni Brukenthal Múzeum könyvtára, a Román Akadémia bukaresti és kolozsvári könyvtára, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtár és néhány egyházi könyvtár őrzi. A felsorolt könyvtárak közül a IX-XVI. század közepe közti időszakból őrzött több mint 300 kódexével messze kiemelkedik a Batthyaneum. Változatos, gazdag anyagával egymaga szilárd alapot biztosít a latin kodikológia és paleográfia romániai műveléséhez. E gyűjtemény teljes egészében Batthyány Ignác erdélyi katolikus püspök (1741-1788) áldozatkészségének és kodikológiai-bibliofiliai tevékenységének köszönheti létét. A kódexek nagyobb részét Batthyány maga gyűjtötte 1763-1780 között a mai Szlovákia és Ausztria területén működő kolostorok és egyéb egyházi intézmények szétszóródó könyvtáraiból, valamint itáliai tanulmányai idején. A közép- és nyugat-európai (főként osztrák, délnémet, cseh és németalföldi) provenienciájú kódexek többsége azonban a Migazzi Kristóf bécsi hercegérsektől, váci püspöktől 1782-ben megvásárolt könyvtár részeként került a gyulafehérvári gyűjteménybe. A külföldi kódexek nagy számához viszonyítva, Batthyány Erdélyben aránylag kevés középkori kézíráttal gyarapíthatta könyvtárát.

Ilyen kódexekben gazdagabb a Brukenthal Múzeum könyvtárának számszerűleg egyébként jóval kisebb középkori kézirategyűjteménye. Ennek anyaga három különböző forrásból került össze. Zömét a domonkosok szebeni kolostorának a reformációkor a város által átvett könyvgyűjteménye szolgáltatja. E gyűjteményt 1592-ben egyesítették a gimnázium könyvtárával az ún. Kapellenbibliothekben. A domonkosok, Szeben város és az evangélikus gimnázium anyagát tartalmazó régi állagok őrzését 1879-ben vette át a Brukenthal múzeum könyvtára. E kéziratok másik csoportját a szebeni evangélikus káptalan, a szebeni lutheránus plébánia és egyéb szász egyházak könyvtárának a múlt század végétől fogva a Brukenthal Múzeumban elhelyezett egykori kódexei alkotják. A harmadik csoport a múzeum és a könyvtár alapítójának, Brukenthal Sámuel erdélyi gubernátornak (1721-1803) a gyűjtőtevékenysége folytán keletkezett, és többségében külföldön vásárolt bibliofil példányokat tartalmaz. A Brukenthal múzeum könyvtárának kódexgyűjteményét azonban egészében az erdélyi középkori latin könyvírás emlékeiben való gazdagság jellemzi.

A Román Akadémia könyvtárának bukaresti és kolozsvári latin kódexgyűjteménye közül ez utóbbi a jelentősebb. Ennek anyagát a román filológia megalapítója, Timotei Cipariu (1805-1887) vásárolta össze filológiai-kodikológiai tanulmányaihoz 1850-1860 között, főként a német és olasz antiquarpiacon. Halála után a latin klasszikusok humanizmus kori másolataiban gazdag gyűjteményét a balázsfalvi görög katolikus érseki könyvtár örökölte. Azzal együtt került 1949-ben a Román Akadémia kolozsvári könyvtárának őrizetébe. A bukaresti Akadémiai Könyvtár kicsiny latin kódexgyűjteménye a két világháború között keletkezett a magánosok által külföldön vásárolt egyes darabokból. Ennek ellenére ebben a gyűjteményben is akad néhány olyan kódex, melynek romániai előtörténete több évszázadra visszanyúlik. Közöttük említendő az a XIV. századi díszes pergamenkézirat, amelyet Bécs ostromakor (1683) a török seregben részt vevő havasalföldi csapatok hoztak el a heiligenkreuzi kolostorból Constantin Cantacuzino, a könyvbarát fejedelmi asztalnok számára.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár latin kódexeit és kódextöredékeit az 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum Egylet gyűjtötte a múlt század második felében különböző magánkönyvtárakból, főként Cserey Farkas (1773-1842) krasznai híres gyűjteményéből. Ezek is részben helyi írástermékek, részben pedig olyan külföldi provenienciájú darabok, melyek csak a XVIII-XIX. században kerültek Erdélybe. A katolikus és evangélikus egyházak tulajdonában található középkori kódexek, ha nem is íródtak mind Románia területén, már századok óta részei az ország latin művelődési örökségének.

A Románia gyűjteményeiben jelenleg található 1550 előtt írott latin nyelvű kéziratos könyvek száma hozzávetőlegesen 420-450 kötetre tehető. Ezekben kb. 1800-2000 középkori teológiai, tudományos és irodalmi alkotás szövege hagyományozódott át napjainkig.

Hiteleshelyi levéltárak

A romániai latin írásbeliség okleveles (használati) ágának uralkodó jellegét tükrözi, hogy a levéltárak által áthagyományozott írásemlékek mennyisége messze felülhaladja az ország kódexörökségét. Amíg a könyvtár a kéziratosság egész időszakában rendkívüli dolognak számított, levéltárak alakulása az uralkodó osztályok körében általánosnak mondható, amióta a XII-XIII. század fordulóján az okleveles bizonyítási mód végleg meggyökeresedett az erdélyi társadalomban. A jogi és anyagi előnyöket biztosító oklevelek fontosságát kezdetben csupán az egyháziak ismerték fel. Ezért ők gondoskodtak elsőnek legfontosabb irataik megőrzéséről. A kolozsmonostori apátság 1220 körüli és a gyulafehérvári székesegyház 1277 évi fentebb említett pusztulásáról szóló adatokból kiderül, hogy az egyházak az okleveleket Erdélyben is legféltettebb értékeikkel és könyveikkel együtt templomuk sekrestyéjében őrizték.

Az erdélyi latin egyházak közül azoknak a kolostoroknak és káptalanoknak a levéltárai a legrégebbiek és a leggazdagabbak, amelyek ún. hiteleshelyekké fejlődve, a világi társadalom oklevelezési szükségletét és eleinte iratainak védelmét is ellátták. Ezeknek az egyháznak a levéltára két részre tagolódott. Az ún. házi levéltár (*archivum domesticum*) őrizte az illető egyház saját birtok- és jogleveleit, az ún. országos levéltár (*archivum regnicolare*) pedig a hiteleshelyi tevékenységével kapcsolatos iratokat, valamint a magánosok (főként nemesi családok) letéteit. Éppen ez a világi szolgálat növelte ezeket az egyházi levéltárakat jóval a megszokott méretek fölé. Ilyen levéltárakkal rendelkezett a mai Románia területén a XII-XIII. század fordulójától kezdve a csanádi, aradi, váradi és gyulafehérvári káptalan, a váradihegyfoki premontrei, valamint a szentjogi és kolozsmonostori bencés apátság.

Anyaguk gazdagsága annak is köszönhető, hogy a hiteleshelyek korán megkezdték a jegyzőkönyv (*registrum*) vezetését, illetve az általuk kiállított oklevelek kirografált másolatainak megőrzését. A váradi káptalani levéltár - az ún. Váradi regesztrum bizonyossága szerint - a XIII. század első éveitől fogva, a gyulafehérvári káptalan pedig - a fennmaradt töredékekkel bizonyíthatóan - legalábbis 1278-tól kezdve vezetett jegyzőkönyveket a kiadott okleveleiről. A kolozsmonostori apátság protocollumai pedig 1380-tól töredékesen, 1438-tól kezdődően viszont szinte hiánytalan sorozatban fenn is maradtak. Miután a reformáció során 1556-ban a katolikus egyházi intézményeket szekularizálták, az országgyűlés a fejedelem és a rendek közös ellenőrzése alá rendelt, most már jogilag is világi, fejedelmi hivatalokká alakította a török pusztításokból megmenekült váradi, kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshelyi levéltárat. Kezelésükre a fejedelem által fizetett, joghoz értő, gyakran külföldön tanult és történetkutatással szintén foglalkozó, világi „levélkeresők”-et (*requisirores*) neveztek ki. E levéltárak világi jellege azután is megmaradt, miután a katolikus egyház a XVIII. század elején visszakapta mind a kolozsmonostori, mind pedig a gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár feletti tulajdonjogát. Bár a hiteleshelyek 1874-ig, a közjegyzőségek felállításáig működtek, anyaguk a XVIII-XIX. század fordulójáig tekinthető elsőrangú forrásnak a fejedelemség általános történetéhez, valamint birtokjogi viszonyainak tisztázásához.

A katolikus egyházkormányzat szerveinek levéltárai tehát nem téveszthetők össze a hiteleshelyi levéltárakkal. Amazok időben már nem előzték meg a világi levéltárak alakulását. A püspökségek levéltáraitól a XIII-XIV. század fordulója, a jelentősebb, városi egyházközségek okleveleinek megőrzéséről a XIV. század vége, a szász esperesi kerületek (*Landkapitel*) levelesládáiról pedig a XV. század első fele óta maradtak fenn adatok. A reformáció után a protestáns egyházak örökölték a katolikus korszak levéltári anyagát, de azt inkább csak a városokban és a Szászföldön őrizték meg napjainkig. Így a protestáns egyházak levéltárai összefüggő anyagot általában csupán a XVII. század második felétől kezdődően őriznek.

Városi levéltárak

Az egyházak után a feudális környezetüktől elkülönülni igyekvő városias települések ismerték fel az oklevelek megőrzésének fontosságát a kiváltságaikat veszélyeztető feudális erőkkal vívott harcban. Az erdélyi városi levéltárak kezdetei a XIII. század első felébe nyúlnak vissza, de az első évtizedek szerény anyagát, amint a tordai és a dési adatok bizonyítják, a század második felében többször ismétlődő tatár beütések megsemmisítették. Kezdetben a városok leveleinek őrzőhelye szintén a plébániatemplom sekrestyéje volt, és csak a XIV. század második felében, a városi kancellária kialakulása után került át a levelek őrzése a nótárius hatáskörébe. Ha a későbbi századok viszontagságai okoztak is veszteségeket a városi levéltáraknak, ezek összefüggő anyaga Erdélyben - szerencsés esetekben - a XIII. század második felétől, a XIV. század elejétől kezdődően napjainkig fennmaradt. Ez - az állandó és védett őrzőhelyen kívül - azoknak a rendezési munkálatoknak is köszönhető, amelyeket a városok a XIV. század vége óta végrehajtottak fokozatosan gyarapodó levéltári anyagukban.

A városok levéltárvédelmi intézkedéseinek jellemző emlékei Kolozsvár, Mátyás király által Buda mintájára megszabott, 1488. évi levéltári rendtartása, valamint a Christian Pomarius (Baumgarten) által 1545-1555 között egységes elvek szerint végrehajtott szebeni, brassói és beszercei, illetve a Diósi Gergely által 1582-1592 között végzett kolozsvári levéltárrendezés során készített lajstromkönyvek. Egyrészt e sokszázados múltra visszatekintő iratvédelmi rendszernek, másrészt pedig a viszonylag fejlett városi írásbeliségnek köszönhető, hogy az erdélyi latin okleveles hagyaték legváltozatosabb és régi anyagban leggazdagabb csoportját éppen a városi levéltárak alkotják. A kereskedelem és ipar történetéhez ezek és a hozzájuk

csatlakozó céhlevéltárak szolgáltatják legfontosabb forrásokat. Ez utóbbiak anyaga általában a XV. század elejéig nyúlik vissza. A moldvai és havasalföldi városok írásgyakorlata szintén megkívánta bizonyos levéltárvédelem megszervezését a XV-XVI. század folyamán, mely természetesen kiterjedt a latin betűs iratokra is. Marco Bandini moldvai katolikus püspök a vizitációjáról 1647-48-ban írt jelentésében megemlékezik bizonyos kiváltságlevélről, melyet Moldvabánya városka levéltárában (*in oppidi archivio*) őriztek.

Családi levéltárak

A városi archívumok mögött időben nem sokkal maradt el a feudális uralkodó osztályhoz tartozó családok levéltárainak kialakulása. A XIII. század második felében, a társadalmi és vagyoni differenciálódás során hatalomra került családok érdekei megkívánták, hogy gondosan és saját maguk őrizzék meg a kiváltságos helyzetüket biztosító birtok- és adományleveleiket. A családi levéltárak, amíg megőrzésre érdemeseknek csupán az „örök érvényű” privilégiumokat tartották, nagyon szerény méretűek maradtak. Anyaguk a XIV-XV. század fordulójától fogva kezdett bővülni, elsősorban a birtokperek irataival, miután az íráshasználat mind nagyobb teret nyert a hivatalos ügyintézésben. Igazán nagyszabásúakká azonban a családi levéltárak csupán a XVII-XVIII. század fordulójától kezdve fejlődtek, amióta a birtokokgazdálkodására, a családtagok közéleti szereplésére vonatkozó iratokat, illetve a magánlevelezést is rendszeresen megőrizték. Korábban a levelesládák őrzési helyének gyakori változtatása, az iratanyagnak a birtokosztályokat követő felosztása, a vidéket a városoknál nagyobb mértékben sújtó háborús pusztítások stb. állandóan apasztották, tizedelték a családi archívumokat. Mindezek ellenére az előkelőbb, régi nagybirtokos családok levéltárainak anyaga általában a XIII-XIV. századtól fogva, a köznemességé viszont a XV-XVI. századtól kezdve őriz anyagot az általa birtokolt falvakra vonatkozóan. Bár az egyes családi levéltárak általában nem nagy méretűek, mégis, tekintve az ehhez a kategóriához tartozó archívumok nagy számát, az összességük által közvetített iratörökség tekintélyes mennyiségűnek mondható. E levéltárak mindenekelőtt a jobbágyság, a mezőgazdaság, valamint a feudális viszonyok és a politikai vezetés történetéhez szolgáltatnak elsőrendű forrásokat.

Kormányzati levéltárak

Az egyéni illetve családi jogvédelem céljait szolgáló iratanyag őrzésének megszervezése után is századokra volt szükség, amíg a XVI. század folyamán sor kerülhetett a feudális hivatalszervezet által termelt iratok rendszeresebb védelmére. Erdélyben 1542 előtt a vajdák gyakori változása következtében nem alakulhatott a tartománynak olyan központi levéltára, mint amilyenről Moldvában és Havasalföldén a XIV-XV. század fordulójától kezdve lehet beszélni. Azt a keveset, amit a vajdaságot és alvajdaságot viselt személyek hivatali működésük írásos emlékeiből megtartásra érdemesnek minősítettek, saját családi levéltárukban elhelyezve óvták meg a pusztulástól.

Csak 1542 után vehette kezdetét az ország kormányzásával kapcsolatos iratok rendszeres megőrzése. A bizalmasabb politikai és diplomáciai iratok a kancelláriából a fejedelem „titkos” levéltárába kerültek, amelynek kezelője, legalábbis Bethlen és a Rákócziak idején a fejedelmi könyvtár őre volt. A közigazgatással, pénzügyi, gazdasági adminisztrációval kapcsolatos és általában a rendelet szintén érintő iratokat viszont a gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár fogadta be. A fejedelmi levéltár, melyet tárgykörök szerint elrendezve, könnyen szállítható ládákból őriztek, az 1658-1660 körüli háborús veszedelmek idején erősen megtizedelődött, jelentős töredékei azonban mindmáig fennmaradtak. Az önálló erdélyi állam megszűntével

(1690) az egykori fejedelmi levéltár központi iratvédelmi szerepét az ún. kormányshékek (*dicasteria*) levéltárai együttesen látták el. Az Erdélyi Udvari Kancellária és az Erdélyi Gubernium a politikai vezetés és általában a kormányzat, a Thesaurarius a gazdasági-pénzügyi kormányzat, a Királyi Tábla pedig az igazságszolgáltatás központi iratanyagának megóvásáról gondoskodott. Erdélyhez hasonló útra kanyarodott az osztrák megszállás (1775) után Bukovina központi kormányzati szerveinek levéltárügye is.

A feudalizmus kori vidéki kormányzati szervek közül a rendszeresebb iratmegőrzés kezdetei - jellemző módon - a szász, illetve székely székek szabadparaszti önkormányzatai körében figyelhetők meg. Az előbbieknél - talán éppen az állandó és városias székhely következményeként is - a XV. század végére, az utóbbiaknál viszont száz esztendővel későbbre tehető a levéltárak kialakulása. A nemesi vármegye patriarchális közigazgatásában a gyér iratanyag állandóan vándorolt egyik nótáriustól a másik nótárius, egyik főispántól a másik főispán magánlakására, s közben bizony erősen megfogyatkozott. A megyéknél az iratok gondosabb megőrzése inkább csak a XVIII. század első felétől kezdődően figyelhető meg - akkor is jórészt a felsőbb hatóságok sürgetése nyomán. Ez a magyarázata annak, hogy a kuruc háborúk végét (1711) megelőző időből annyira töredékes anyagot, többnyire csak néhány jegyzőkönyvet vagy adóösszeírást őriznek az erdélyi megyei levéltárak. Mária Terézia (ur.: 1740-1780) és II. József (ur.: 1780-1790) ügyviteli reformjai és levéltárvédelmi intézkedései nyomán váltak a megyei és széki levéltárak az illető közigazgatási egység életének sokoldalú megismeréséhez nélkülözhetetlen források szinte teljesnek mondható tárházává, ha később meg nem csonkultak.

A romániai latin betűs iratanyag mennyisége

Változatos és mennyiségileg tekintélyes az a latin iratanyag, amelyet a fentebb ismertetett levéltárkategóriák a XII-XIII. század fordulójától kezdődően áthagyományoztak a mai történetkutatókra. Jelenleg még megközelítően pontos számszerű adatok sem ismeretesek a romániai levéltárakban megőrződött régebbi (1800 előtti) latin iratörökség mennyisége felől. Ezért be kell érni becslésekkel és néhány töredékes adattal, amelyek a latin iratanyag gyarapodásának ütemét hivatottak érzékeltetni.

A Román Akadémia kiadásában megjelenő *Documente privind istoria Romîniei* és az ezt folytató *Documenta Romaniae Historica* erdélyi sorozata - célkitűzése szerint - tartalmazni fogja a teljes romániai latin okleveles anyagot - eltekintve az elenyészően kisszámú moldvai és havasalföldi daraboktól. E sorozat számadatai tehát - az anyaggyűjtés elkerülhetetlen hiányai ellenére is - megközelítő pontossággal tükrözik azt a ritmust, amellyel az erdélyi levéltárak latin iratanyaga egykor gyarapodott. A *Documente privind istoria Romîniei* és a *Documenta Romaniae Historica* erdélyi kötetei az 1200-ig terjedő időből 31, az 1201-1250 közötti korszakból 265, az 1251-1300 közötti időszakból 524, a következő fél évszázadból 2401, az 1351-1360 közötti évtizedből 911, a XIV. század második feléből pedig már az anyaggyűjtés jelenlegi fokán is évtizedenként több mint ezer oklevélszöveget tartalmaznak. A növekedésnek ez az üteme továbbra sem csökken; sőt, az írástudás terjedésének megfelelően, a XV. század derekától kezdődően még fokozódik is. Ennek értelmében Erdély 1542 előtti okleveles iratanyaga kb. 25-30 ezer darabra (illetve oldalra), az 1542-1700 közötti pedig - nagyon hozzávetőlegesen is - 100-150 ezer darabra (illetve oldalra) becsülhető.

A későbbi gyarapodás üteme a különböző kategóriákhoz tartozó erdélyi levéltárakból vett példákkal világítható meg. A Habsburg-korszak kormányshékei közül az Erdélyi Udvari Kancellária levéltára a legkisebb terjedelmű. Ez az 1690-1848 közötti időszakból 3424

fasciculus iratot és 343 kötet hivatali könyvet tartalmaz. Ha egy fasciculusra, illetve kötetre csupán 300 lapot számolunk, akkor is több mint egymillió ívlapra becsülhető ennek az egyetlen levéltárnak az anyaga. A Gubernium és a Thesaurarius levéltára azonban ennél jóval nagyobb méretű. A XVIII. század utolsó évtizedében a Thesaurarius két részlege közül egyedül a bányakincstári osztálynak (*Montan-Thesaurariat*) 3-4 ezer darab volt az évi aktaforgalma. Ez pedig ügyiratonként a minimális levéllel (*folia*) számítva is évenként kb. 10-15 ezer ívlap terjedelmű irattömeget jelent. Ugyane hatóság ügyforgalma 1820-ra évi 15 ezer aktára (kb. 45-50 ezer lapra) ugrott fel. A közepes nagyságú Dés város levéltárának 1721-1878 közötti jelenlegi anyaga 73499 ügyiratot és 42874 darab mellékletet számlál. Torda vármegye levéltárának újabb kori fejlődése viszont a következőképpen alakult: a XVII. századból csupán kb. 200 irat maradt meg napjainkig. A XVIII. század első hat évtizedéből kb. 4000 aktával (kb. 10-15 ezer lappal), az 1763-1790 közötti időszakból viszont már 20594 aktával (kb. 80-90 ezer lappal) lehet számolni. Torda vármegye és más vidéki, illetve városi törvényhatóságok levéltárában végzett becslések szerint ezek anyaga a XVIII-XIX. század fordulójától kezdve egyenként évi 1000-1500 ügyirattal növekedett. Tekintve a városok, megyék, szász és székely székek nagy számát, a XVIII. század végétől fogva csupán a levéltáraknak az évi gyarapodása 50-60 ezer aktára (kb. 150-200 ezer lapra) tehető.

A romániai latin betűs iratanyagot őrző levéltárak

Ennek a legnagyobbbrészt Erdélyre vonatkozó tekintélyes latin irattömegnek a zömét a kutató jelenleg a következő helyeken tanulmányozhatja. Az 1542-ig terjedő korszak okleveleiben leggazdagabb a kolozsvári és a szebeni Állami Levéltár. Az előbbi a volt Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának gyűjtéséből származó különböző családi levéltárak és magyar társadalmi szervezetek, az utóbbi pedig Szeben város, a Szász Universitas és a különböző szász egyházi és társadalmi intézmények régi anyagát őrzi. A kolozsvári Állami Levéltár raktáraiban található még Beszterce, Kolozsvár és Dés város levéltára, valamint több magánlevéltár, a brassói pedig Brassó és Segesvár város régi oklevelekben szintén gazdag levéltára. A gyulafehérvári Batthyaneum őrzi az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori apátság levéltárának egyházi vonatkozású részét (*archivum domesticum*). E két levéltár hiteleshelyi (*archivum regnicolare*) része 1882-ben a Magyar Országos Levéltárba, Budapestre került, és jelenleg szintén ott található. Ez a hiteleshelyi eredetű anyag kb. 50-60%-át teszi ki az 1542-től fennmaradt erdélyi latin okleveleknek. Számottevő régi latin oklevélanyaggal rendelkezik még a nagybányai, nagyváradi, marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi Állami levéltár, valamint a Román Akadémia bukaresti könyvtárának Kézirattára és a brassói szász evangélikus egyházközség levéltára.

Az önálló erdélyi fejedelemség korára (1542-1690) vonatkozóan Szeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Beszterce, Kolozsvár, Nagybánya városnak a területileg illetékes állami levéltárban található levéltára, a volt Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára által összegyűjtött családi levéltárak, valamint az említett két hiteleshelyi levéltár Gyulafehérvárt, illetve Budapesten őrzött részei, továbbá a fejedelmi méltóságot viselt Báthory, Rákóczi, Apafi, valamint a Teleki családnak szintén az utóbbi helyen őrzött iratai alkotják a legbővebb forrásokat.

A XVIII. századi latin betűs levéltári források zömét kitevő kormányshéki (kancelláriai, guberniumi, thesaurariusi) iratanyagot a múlt század hetvenes évei óta szintén a Magyar Országos Levéltár őrzi Budapesten. Egyedül a thesaurarius bányauégi részlegének erősen megcsönkult levéltára található Romániában, mégpedig a kolozsvári és a dévai Állami Levéltár őrületében. Erre a korszakra vonatkozóan az említett városi levéltárak mellett már a kisebb városok, a vármegyék, szász és székely székek levéltárai szintén gazdag iratanyagot

örökítették át. Ezek a levéltárak többnyire az illetékes Állami Levéltárban használhatók. Az erdélyi egyházak különféle (főként kolozsvári, szebeni, gyulafehérvári, nagyvárad) levéltárai erre a késői korszakra vonatkozóan szintén nagy mennyiségben őriznek latin betűs iratanyagot.

A moldvai és havasalföldi fejedelmek, tisztségviselők, városok és magánszemélyek által kibocsátott latin nyelvű iratokból Beszterce, Brassó és Szeben város levéltára őrizte meg a legnagyobb mennyiséget.

A LATIN ÍRÁS FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

A latin írástörténet korszakai, a latin ábécé fejlődése

A latin írástörténet korszakai

A latin írás fejlődéstörténete az írás jellege és az íráshasználat történeti körülményei alapján az alábbi korszakokra tagolható:

1. a római írások kora (i. e. VI.-i. sz. VI. század)
2. a regionális írások kora (VI-IX. század)
3. Karoling-íráskorszak (IX-XII. század)
4. gótikus íráskorszak (XII-XV. század)
5. humanista íráskorszak (XV-XVI. század)
6. az újkori írásfejlődés (a XVII. századtól kezdődően).

Mindegyik korszaknak megvan a maga uralkodó írásfajtája, de emellett a periódus elején tovább élnek az előző időszak írásváltozatai, a végén pedig feltűnnek a következő fejlődési szakasz írásainak az alkotóelemei.

A Karoling-íráskorszakban vitathatatlanul a Karoling-minuszkula volt az uralkodó írástípus. Annak ellenére, hogy kezdetén még felismerhetők benne az előző korszak Meroving, longobárd, vizigót, angolszász-ír írásváltozatainak nyomai, a végén pedig másodrendű szerepkörben megjelennek benne a következő gótikus korszak elemei. Az átmenet tehát az írásfejlődés egyik korszakából a másikba fokozatos, és függvénye az új írásformák terjedési ütemének.

A latin ábécé kialakulása és fejlődése

A latin ábécé, a világ legerősebb és leghatékosabb írásrendszere több mint 2500 esztendő múltát tekint vissza. Alapjául a nyugati görög írásnak az a változata szolgált, amelyet Chalcis városából való görög telepesek az i. e. VIII. század körül hoztak magukkal Dél-Itáliába. Tőlük vették át - hihetőleg az etruszkok közvetítésével - a rómaiak az i. e. VII. század táján, és alkalmazták a latin nyelv hangjainak jelölésére.

A latin ábécé eredetileg 21 betűből állott. Ezek a következők: A, B, C, D, E, F, Z, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X. Minthogy a Z és S betű között jelentéktelen volt az eltérés, az i. e. IV. században a Z-t kihagyták az ábécéből.

Minthogy pedig az i. e. I. században újból beiktatták az ábécébe, minthogy közben eredeti helyét új betű (G) foglalta el, a Z-t áttették a betűsor végére. Kezdetben a C betűt azoknak a hangoknak a jelölésére használták, amelyeket később a c és g betűvel adtak vissza. Az i. e. III. században bevezették a G betűt, amellyel a jelenlegi g hangot jelölték, a C betű pedig általában a mai c hang kifejezésére korlátozódott, illetve egyes nevekben megmaradt a jelenlegi g hang jeleként. Az új G betűt - miként említettük - az egy ideig használaton kívül helyezett Z betű helyére iktatták be az ábécébe. A C-vel egyenlő hangértékű K betűt nagyon ritkán használták, mint pl. a Kalendae szóban. A görögből kölcsönzött egyes szavak írásához a rómaiak az i. e. I. században átvették a görög ábécéből az Y betűt (i graecum). Az I betűnek eredetileg egyaránt volt magán- és mássalhangzóértéke. A kettő közötti különbségnek, illetve a használat milyenségének jelölésére az i. sz. VII. század táján bevezették az ábécébe az I és K közé a J betűt. Az I-hez hasonlóan a V-nek is egyaránt volt magán- és mássalhangzóértéke, mert a rómaiak a mai u és v közötti átmenetet alkotó hangot ejtettek. A középkorban ugyan hangtanilag megkülönböztették az u-t a v-től, mégis a két betűt grafikailag általában egyazon

módon jelölték; mégpedig a Karoling-írásban kerek, a gótikusban pedig hegyes változatban (U, V). Az U és V hang közötti különbséget grafikailag is csak a XVI. század óta jelölik. Ekkor jött létre a külön U betű, melyet a T és V között vettek fel a latin ábécébe. A XI-XII. század folyamán alakult ki a W betű két V összekapcsolásából azzal a céllal, hogy világosabban megkülönböztethessék a német nevekben az f hangot, melyet V-vel jelöltek, a v-től, melyet W-vel adtak vissza.

Az ó- és középkorban más új betűk is alakultak, de ezek nem bizonyultak hosszú életűeknek. Claudius császár 47-ben néhány új betű bevezetését rendelte el, hogy pontosabban jelölhessék a görög nyelv egyes hangjait, illetve egyes latin hangokat. Ezek a következők: ꝛ a mássalhangzó v, Ꝛ a görög eredetű szavakban gyakori y, és Ꝟ (*antisigma*) a ps, bs hangcsoport jelölésére. Később Chilperic frank király (561-814) egyes betűket és betűcsoportokat új módon kívánt jelölni. A hosszú o-t Θ, az ae diphtongust Ψ, a *the* betűcsoportot Z, az *uui* betűcsoportot pedig Δ jellel akarta írni. Bár elrendelte, hogy az új betűket tanítsák az iskolákban és alkalmazzák a könyvmásolásban, újítása nem ment át a gyakorlatba.

A VII-XI. században Anglia és Írország területén használatos ún. *insularis* írásba viszont a runajelek közül vettek át néhányat a latin ábécébe, hogy pontosabban jelölhessék az angolszász és ír nyelvjárások sajátos hangjait; mégpedig a Ð-t vagy ð-t a később *the*-vel visszaadott hang számára. Hasonlóképpen bővült a latin ábécé újabb betűkkel a közép- és újkor folyamán a latin írást használó más nyelvek különleges hangjainak kifejezésére: ilyenek pl.: ä, å, â, ç, é, è, î, ñ, u, ó, ô, õ, ş, ț, ú, ü stb.

A római írások kora

Az archaikus római írás

A római írás archaikus változatát az i. e. VI-IV. századból fennmaradt néhány felirat őrizte meg. A legrégebbi ilyen felirat az i. e. VI. század elejéről származó praenestei fibulán és a III. századból való ún. fekete kövön (*lapis niger*) vagy Romulus kövén maradt fenn. Az előbbin az írás jobbról balra, az utóbbin soronként váltakozóan jobbról balra és balról jobbra, tehát ún. *bustrophedon* módra (azaz szántásnak megfelelően) haladt.

Az i. e. VI-IV. századi régies írást a gondatlanul formált, esetlen betűk, a jobbról balra tartó, illetve a *bustrophedon* írásvezetés jellemzi.

A római írás az i. e. III. században alakult ki teljesen. Egyidejűleg ezzel elkezdődött és a következő századokban végbement, a társadalom írásszükségletének megfelelően, a különböző írástípusok létrejötte.

A kapitális írás

A kapitális írás nevét onnan kapta, hogy a kora középkorban ezzel írták a kódexekben a címetket, iniciálékat vagy a fejezetek első sorát. Az ókorban kőbe vagy fémbe vésett feliratokon, továbbá papirusz- és hártiakódexekben, a középkor első századai során pedig majdnem kizárólag papirusz- és hártiakéziratokban használták. A kapitális a kőbe és fémbe vésett feliratok írásaként (*capitalis epigrafica*) alakult ki, és csak később kezdték kódexekben is alkalmazni.

A teljesen kialakult *capitalis epigrafica* már az i. e. III. század elején megjelent. Csúcsponjtját az ünnepélyes emléktáblák *capitalis epigrafica monumentalis*nak nevezett változatában érte el az i. e. I. és az i. sz. II. században. Betűi gondosan formált, egyenletes méretű majuszkulák, melyeket különös körültekintéssel metszettek a kőbe, ami az írásnak ünnepélyességet és harmonikus eleganciát kölcsönzött.

A *capitalis epigrafica monumentalis*sal párhuzamosan a kevésbé ünnepélyes feliratokhoz egy másik változatot is használtak, melyet *actuariának* vagy *rusticának* neveztek. Ennek a betűi szintén majuszkulák, de méreteik nem egyenletesek, hanem a magasságuk nagyobb, mint a szélességük, hanyagabban íróttak, és így összhatásuk kevésbé elegáns.

A *capitalis epigraficát* a középkorban is használták, de jóval kisebb mértékben és kevesebb gonddal. A római feliratok hagyományai ugyanis tovább éltek a VI-XII. századi feliratokban, melyeknek zöme halotti emléktábla (*epitaphium*) volt. A gótikus formák XII-XV. századi uralma után, a reneszánsz korban újból divatba jött a *capitalis epigrafica* a legkülönbözőbb feliratokon.

Ugyanezzel az írásfajttával olykor kódexeket, sőt egészen kivételesen papirusz- és hártia- oklevelek szövegét is írták. A kódexek kapitális írása általában a *capitalis epigrafica* formáit követi, de attól különbözik betűi könnyedségével, melynek az a magyarázata, hogy a hártya puha és sima felület és az írás korántsem volt olyan nehézkes művelet, mint mikor kőbe vagy ércbe kellett vésni a betűket. A kódexekben használatos kapitális írásnak két típusa különböztethető meg. Az ünnepélyesebb változat betűformái a *capitalis epigrafica monumentalis* írással, az egyszerűbb változaté pedig a *capitalis epigrafica actuarialis* vagy *rustica* típusal mutat hasonlóságot.

A *capitalis solemnis* írást, mellyel a IV-IX. században írtak, *quadrata*nak is nevezik, mert betűi képzeletbeli négyzeten belül helyezkednek el, tehát magasságuk és szélességük azonos. Ugyanezt az írást *capitalis elegans* néven is emlegetik, kalligrafikus formáira utalva. A betűk gondos rajzolgatása miatt a kapitális ünnepélyesebb típusa csak szűk körben terjedhetett el, minthogy írásához gyakorlott kézre és valósággal művészi készségre volt szükség éppen ezért csak a fényűzően kiállított kódexeket írták ilyen betűkkel.

Ugyancsak a IV-IX. században szélesben elterjedt a *capitalis rustica* írás minthogy betűinek kiformálása nem kívánt annyi mesterségbeli tudást, mint ünnepélyes változatáé és így szaporábban írhattak vele. Bár ez a változat is gondosnak és harmonikusnak mondható, összehasonlítása mégsem olyan ünnepélyes, mint a *capitalis quadrata*é. Bizonyára a gyorsan papírra vetett betűk erőtlenebb vonalai következtében.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a kapitális kalligrafikus írás, gondosan rótt betűi arányosak és harmonikusak. Ebben az írástípusban a szavak és a mondatok nem különülnek el, központosítás nem szokásos, ezért folyamatos írásnak (*scriptio continua*) nevezik. Rövidítések, betűfűzések (*ligaturae*) ritkán fordulnak elő benne. Ünnepélyes változatában az F, L, Q, használati változatában (*actuarialia*) pedig olykor a B, C, N, V betű teste kissé túlnyúlik a két alapsor vonalán. Az utóbbiban az A betű vízszintes összekötő vonalkáját elhagyták.

A kapitális írás mindkét változatában főként világi tárgyú irodalmi szövegek másolására szolgált. Az V-VI. századtól kezdve fokozatosan felváltotta az *uncialis* és *semiuncialis* írás, melyekkel elsősorban egyházi személyek másoltak vallásos rendeltetésű műveket. A kapitális írás azonban ennek ellenére sem ment feledésbe, mert címek, iniciálék, fejezetet kezdő első szavak kiemelésére tovább használták az *uncialis* és *semiuncialis*, majd a IX. századtól a Karoling-minuszkulával írt szövegekben.

Az unciális írás

A paleográfusok többsége abból a tényből kiindulva, hogy *capitalis actuarialia* írású egyes papiruszkódexekben néhány *uncialis* betű is felbukkan, úgy véli, az unciális írás az i. sz. IV. században alakult ki a *capitalis actuarialia* betűi szegleteinek lekerekítése és gyorsabb írása következményeként. Ebben a folyamatban lényeges szerepet játszhatott az íróanyag megváltozása is. A rostjai következtében érdes tapintású papiruszt egyre inkább háttérbe szorító pergamen sima felületén ugyanis az íródeák könnyebben alakíthatott kerekded betűformákat. Az unciális gömbölyded betűinek létrejöttében bizonyos mértékben közrejátszhattak a görög betűkkel írt, görög nyelvű vallásos kéziratok, melyeket ebben az időben tömegesen fordítottak latinra, és másoltak le latin betűkkel. A IV. század folyamán teljesen kialakult unciálist könyvek írásaként a IV-V. században párhuzamosan használták a kapitálissal, melyet azonban fokozatosan kiszorított a másolók gyakorlatából. A VI-VIII. században az unciális lett a fényűző kódexek kedvelt írása.

Az unciális majuszkulairás, minthogy betűi, kevés kivétellel, a két alapvonal között helyezkednek el, csupán néhány (f, g, b, l, p, q) lépi át e vonalakat le- vagy felfelé. Betűi kerekdedek, és bár a kapitálisnál gyorsabban írták őket, az írás mégis kifejezetten megőrizte elegáns, kalligrafikus jellegét, az összkép harmóniáját. Az unciális írás jellegzetesen gömbölyded betűi a következők: a, d, e, g, h, m, q, u.

Az unciálist a kéziratok írásában a VIII. század végétől kezdődően fokozatosan felváltotta a korszak új írásfajtája, a Karoling-minuszkula. Az unciálist a XI. századig még használták, de csak kisegítőként, a hangsúlyozandó részek (címek, iniciálék, fejezetek kezdőszavai) kiemelésére.

A félunciális írás

A félunciális (*semiuncialis*) írás a IV. század folyamán alakult ki, minden jel szerint az észak-afrikai római provinciákban, az unciális és az újabb római folyóírás elemeinek az egyesítéséből. Erre utal az írástípus régebbi „afrikai” jelzője (*litterae africanae*). Az unciálisból származnak a benne előforduló majuszkulabetűk, azok kerekdedsége, az írás gondos, kalligrafikus jellege, az újabb római kurzívából pedig a minuszkulabetűk és a folyóírássra törekvés. A két alkotóelem aránya alapján a félunciális kalligrafikus minuszkulaírásnak minősül, melyet a IV. századtól a IX. századig használtak könyvek másolására.

A félunciális a VIII. század második és a IX. század első felében élte fénykorának végső szakaszát a tours-i Szent Márton-kolostor, Fulda, Salzburg és Freisingen monostorainak másolóműhelyeiben. Egyaránt használták teljes szövegek másolására és a címek vagy bizonyos szövegrészek kiemelésére. A tours-i félunciális hatékonyan közrejátszott a Karoling-minuszkula kialakulásában, de utóbb a IX. század első felében háttérbe szorult az új írástípussal szemben. A félunciális jellegzetes betűi a zárt a, a kézírásos mai formákat mutató m, a hosszú szárú b, d, f, a hurkolt szárú g és a hullámos vonalú r.

A folyóírások

A római társadalom fejlett gazdasági, politikai és művelődési életének változatos írásigényei kielégítésére jött létre a *kurzíva* vagy folyóírás, mely gyors és könnyed betűvetést tett lehetővé. Ez az írástípus gyorsasága és megjelenési formája alapján nevezhető kurzívának, társadalmi szerepe után pedig gyakorlati, használati írásnak. Okleveleket, leveleket, iskolai szövegeket, legkülönbözőbb feljegyzéseket írtak vele papiruszra, hártýára, viaszos táblákra vagy akár a falra. Minthogy keménysége miatt a kő alkalmatlan anyag volt gyors és könnyed vonalak karcolására, kurzívával köre feliratokat csak egészen kivételesen róttak. A római folyóírás teljesen kialakulva az i. sz. I. évszázadban tűnt fel, általánosan és egységes formában elterjedt az I-VI. században, nyomai pedig kimutathatók, főként Itáliában, egészen a XII. századig. Két változatát régebbi vagy majuszkula, illetve újabb vagy minuszkula kurzíva névvel különböztetik meg.

A régebbi kurzíva a *capitalis actvaria* betűinek leegyszerűsítése és gyorsabb írása révén alakult ki. A pompeji ásatások során előkerült régészeti leletek - viaszos táblákra és szénrel a falakra írt feliratok (*graphiti*) - között jellegzetesek a Lucius Caecilius Jucundus római pénzember házában előkerült viaszos táblák, melyek a házigazdának az i. sz. 53-62 között folytatott hitelügyleteire vonatkoznak.

A kurzívában a *capitalis actvaria* határozott vonalakkal kialakított betűit csak a teljesen nélkülözhetetlen elemekre vonták össze. Ebben a leegyszerűsítésben néha olyan messze mentek, hogy általa egyes betűk alig felismerhetőkké torzultak. Egyidejűleg az íródeákok, hogy a betűket megszakítás nélkül fonhassák egybe, fokozták a ligatúrákat, melyekkel két, sőt több betűt fűztek össze. Bár a régebbi kurzíva egészében véve majuszkulaírás, mégis, sietőssége következményeként, a betűk magassága változik benne. A b, d, f, b, q, r, s betű szára kinyúlik az alapsor fölé vagy alá a kis- és nagybetűkre való differenciálódás kezdeteként, szárai aztán az újabb kurzívában fejeződött be teljesen. A régebbi kurzíva nehezen olvasható, összhatásában nem tetszetős. A folyóírás betűi, noha a kapitális formákból erednek, jelentősen eltérnek azoktól az írás gyorsasága és a táblácskákat bevonó viaszréteg lágyága következtében. Ez utóbbi ugyanis megkívánta, hogy a betűket egyenes vagy legfeljebb enyhén hajlított, gyakran megtört vonalokból alakítsák ki. Ennek következtében a betűk gyakran

vonaltöredékekből állottak. Jellemzően ilyen betűk a két külön vonalkából alakított *e*, a három párhuzamos függőleges pálcatagból álló *m*, vagy a *b*, melynek felső hurka eltűnt, az alsó pedig átkerült a bal oldalára, a *p*, melynek a hurka elcsenevészedett vagy teljesen el is tűnt, az *r*, melynek alsó farkincája megszűnt, hurka pedig hullámos vonalkává zsugorodott össze stb.

A III. század végétől és a IV. század elejétől fogva, a régebbi kurzíva egyszerűsödésével és gyorsulásával párhuzamosan ment végbe a majuszkulabetűk minuszkuává alakulása, ami az újabb változat, vagy minuszkula kurzíva alapjává lett. A római folyóírásnak ebből az új változatából indult ki mindenhol a kora középkori államok sajátos írásfejlődése. Az újabb kurzíva jellegzetesebb emlékei az ún. ravennai papiruszok az V-VI. századból.

Az újabb kurzívát elsősorban az különbözteti meg a régebbitől, hogy hosszú és rövid betűk vannak benne. Minthogy azonban betűi nem két, hanem négy képzelt párhuzamos vonal között helyezkednek el, a minuszkuára emlékeztető vonások határozzák meg a jellegét. Rövidek benne az *a*, *m*, *n*, *o*, *t*, *u*, hosszúak a *b*, *d*, *f*, *g*, *b*, *k*, *l*, *y*, *q*, viszont a *c*, *e*, *i*, *r*, *y*, *x*, *z* betűt pedig hol rövid, hol hosszú alakban írták attól függően, hogy miként kívánta ezt a csatlakoztatás a következő betűhöz, illetve az íródeák egyéni megszokása. Az írás összehatását meghatározó jellegzetes betűi: a felül nyitott és az *u*-hoz hasonló *a*, a többnyire nagyobb méretű magas *c*, az elnyújtva és hurkoltan írt *e*, a maihoz hasonló formájú *f* és *b*, a gyakran *j*-re emlékeztető hosszú *i*, a pálcáscskaszerűen írt *l*, a hajszálvékony vonalkával összekötött két pálcatagra egyszerűsített *m*, a felső hurkától megfosztott *p* vagy az *r*, melyen a felső hurkot egy hullámvonal helyettesíti, illetve az egyetlen függőleges vonalra egyszerűsödött *s*, melyen fent enyhén jobbra hajlított hurok van stb.

Hasonlóképpen a gyorsaság érdekében az újabb kurzívában tovább nőtt a ligatúrák száma. Ez elősegítette az egyéni megoldások terjedését, könnyítette a majuszkulás formák minuszkuával való felcserélését, de végső soron az írás összképét is megváltoztatta. Az újabb kurzívában alkalmazott ligatúrák közül napjainkban fennmaradt és elterjedt az *et* betűfüzés (&).

Egészében véve az újabb római kurzíva gyors, használati és oklevélírás, észrevehetően fejlettebb régebbi elődjénél, hatása rendkívüli a latin írás további fejlődésére, noha nehezen olvasható, és összehatásában nem tetszetős.

Az újabb kurzíva Itália területén oklevélírásként a VII-VIII. századig megőrizte eredeti formáit. Ettől kezdve egész sor új változata fejlődött ki, melyek a XI-XIII. századig fennmaradtak, amíg a Karoling-minuszkula előtt háttérbe nem szorultak.

A latin írás a római kori Daciában

Scythia Minor (Dobruzsza) római uralom alá kerülése az i. e. I. század utolsó évtizedeiben, az i. e. I. század első felében, a római befolyás érvényesülése Daciában már a római hódítást megelőzően, és főként a 106-271 közötti tényleges római birtoklás Daciában maga után vonta a latin nyelv és írás itteni elterjedését.

A latin nyelv és írás a gazdasági csere és a latin művelődési befolyás következményeként már az i. e. I. században behatolt Daciába, másfél évszázaddal megelőzve a tartomány római meghódítását. Régészeti leletek és írott források egyaránt bizonyítják, hogy a géta-dák királyok székhelyein ismerték és használták a latin nyelvet és írást. Az utóbbi évek ásatásai során Ocnița (Vâlcea megyében), a Buridava nevű régi géta-dák településen napvilágra kerültek az i. e. I. századból olyan edénytöredékek, amelyeknek cserepébe latin és görög nyelvű és írású szavakat karcoltak be. Grădișteța Muncelului havasán (Hunyad vm.) meg-

találták annak a már 1803-ban is előkerült, nagyméretű gabonatarló cserépedénynek egy újabb példányát az i. e. I. század végéről, melynek a nyakán a római fazekasoknál szokásos gyakorlat szerint pecsételővel fordítva nyomott kapitális betűs latin feliraton kétszer megismételve ezek a szavak olvashatók: Decebalus per Scorillo.

Cassius Dio görög történetíró (163-235) szintén feljegyezte, hogy az első dák háború idején (101-102) Traianus császárhoz „egy nagy gombát vittek, melyen latin betűkkel írva” az állott, hogy a dák bur törzs tagjai és szövetségesei figyelmeztetik a császárt, vonuljon vissza és kössön békét.

Scythia Minornak és Daciának a római birodalomba való bekebelezése után itt végleg elterjedt a latin írás, és a latin nyelvhöz hasonlóan a II-III. században hivatalos közlésmóddá lett.

A latin nyelv és írás előbb csak a városokba hatolt be, ahol a lakosság elrómaiósodása erősebb volt. Ettől fogva a dák és római lakosság egyaránt ezt az írást használta a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, oktatásban, valamint hivatalos és magánokmányokban és feliratokon, mely utóbbiakból közel 3000 darab maradt fenn napjainkig. Minthogy e feliratok legnagyobb része közintézményektől vagy olyan tehetősebb magánosoktól származik, akik vagy maguk voltak írástudók, vagy módjukban állott íródeákot tartani, a daciai latin feliratok nyelve és írása általában kifogástalan. Közvetlen adatok ugyan nem szólnak iskolák működéséről a római kori Daciában, de a tekintélyes számú felirat és viaszos tábla léte, továbbá a Hunyad megyei Vecelen (Micia) előkerült, a II. század második feléből származó sírkőn látható ábrázolás bizonyítja, hogy az írástudás, főként a városokban, viszonylag elterjedt lehetett. Ezen a sírkövön ugyanis gyermek alakja látható, aki a kezében két író tollat és egy iskolai kellékekkel teli zsákocskát tart. Az is alátámasztja ezt a feltételezést, hogy a régészeti ásatások nagy számban hoztak felszínre írószereket és feliratos téglákat.

A római korszak írásának egységességét Dacia és Scythia Minor latin írásfejlődése szintén bizonyítja. Itt is ugyanazok az írásfajták és változatok találhatók meg, mint a II. és III. századi római birodalom többi tartományában: azaz a *capitalis quadrata* és *actuarialis*, valamint a régebbi római kurzíva.

A kapitális írás a római kori Daciában

A *capitalis quadrata* vagy *elegans* írást itt is, akár a birodalom többi tartományában, emlékművek, templomok, középületek felirataihoz, tekintélyes személyek sírköveihez használták. Ezek azonban majdnem kizárólag csak a városias településeken fordultak elő. Az ünnepélyes, harmonikus és elegáns írás betűi itt is arányosak, magasságuk és szélességük nagyjából azonos méretű, s mindegyik betű képzelt négyszögben helyezkedik el egymástól egyenlő távolságra.

A *capitalis actuarialis* vagy *rustica* írást kisebb jelentőségű feliratokhoz használták, melyeket falusi környezetben szerényebb anyagi helyzetű személyek állítottak. Ez az írásváltozat már nem annyira ünnepélyes és elegáns, mint az előbbi, gyorsan és kevesebb gonddal rótt majuszkula betűinek magassága nagyobb, mint a szélessége, vonalai vékonyak.

A római kori Dacia gazdasági, társadalmi fejlődése és közigazgatása szükségessé tette az írás gyakorlati célú használatát is. Erre szolgált a kapitális leegyszerűsített és a helyi szükségletekhez alkalmazott változata, valamint a régebbi, azaz majuszkula kurzíva. Gyakorlati írásként ezzel írtak okleveleket, leveleket, különböző tárgyú feljegyzéseket papiruszra, hártyára, viaszos táblára, téglára. Belőlük csupán a szilárd anyagú táblák, téglák, cserépedények vagy töredékeik maradtak fenn.

A római kori Daciában az II-III. századi téglakon gyakran a készített katonai alakulat, város vagy mester bélyegzőjének fordított vagy szabályos elhelyezésű lenyomata is olvasható. A daciai fazekasok néha az általuk formázott edényeket is jelezték, mint a Reșca-Romuláról vagy Sucidaváról (Olt megye) való Marcus Martinus a II. század végén. Íráspróbákat mutató téglák kerültek elő Sarmizegetusán, Porolissumban, Szamosújváron, Drobetán, Sucidaván, az Olt menti Jidava castrumában stb. Rajtuk többnyire sietős és rendetlenül, vegyesen capitalis rustica és kurzív betűkkel írt szavak olvashatók; írásuk jellege átmenet a capitalis actuaria és a kurzíva között.

A folyóírás a római kori Daciában

A régebbi vagy majuszkula kurzíva itteni használatát azok a 139 és 167 közötti időszakból származó viaszos táblák bizonyítják, amelyeket Verespatakon (Fehér vm.), elhagyott római bányákban találtak 1786-1855 között.

Ezek az Verespatakon írt viaszos táblák rendkívüli értékűek a latin paleográfia számára, minthogy a régebbi folyóírás legjellegzetesebb emlékei a római birodalom egész területéről. Az erdélyi bányászatra, a daciai rabszolgaságra vonatkozóan tartalmaznak adatokat ezek a szerződések, jogi iratok.

A verespataki viaszos táblák folyóírása nehezen olvasható, majuszkula-betűi egymással össze nem fűzve sorakoznak, különálló, egyenes vagy legfeljebb enyhén hajlított vonalaktól tevődnek össze úgy, ahogyan ezt a vékony viaszréteg puhasága megkívánta; ez ugyanis kerek vonalak karcolása esetén felhasadozott volna. A betűk összerovása több különálló vonalkából jól megfigyelhető az e, f, m, n egyes változatainál. Ezek teste olykor két-három függőleges, vagy ferde, illetve felül összekapcsolt vízszintes vagy ferde vonalkából tevődik össze.

A latin írás Daciában a IV-VI. században

A VII. századig római uralom alatt maradt Scythia Minor területén és a római hatóságok által 271-ben kiűrt Daciában továbbra is fennmaradt a latin beszéd és írás. Számos IV-VI. századi kapitális, unciális és kurzív felirat bizonyítja ezt és a dák-román lakosság folytonosságát. Ezek közül megemlíthető a berethalmi (Medgyes széki) fogadalmi felirat a IV. századból, a Socetuban (Teleorman megyében) egy tányéron előkerült másik felirat ugyanebből az időből, vagy a Lazun (Constanța megye) talált, a VI-VII. század fordulójára keltezhető kereszt felirata.

Az íráshasználat a rómaiak korában

A római korszak ünnepélyes (kapitális, unciális, semiunciális) és gyakorlati írásfajtái (régibb és újabb kurzíva) viszonylag széles rétegekben elterjedtek, hogy eleget tegyenek a gazdaságilag, politikailag és műveltség tekintetében fejlett római társadalom változatos igényeinek. Az írástípusok egységesek voltak a birodalom tartományai közötti eleven gazdasági csere következtében, és mert a római intézmények, a latin nyelv és írás, művelődés a legtávolabbi területeken is ugyanazok voltak, mint az Imperium központjában. Ami az egyes írástípusok általános sajátosságait illeti, az Itáliában, Hispániában vagy Daciában készült feliratok kapitálisai, Itália és Észak-Afrika kódexeinek unciálisai vagy félunciálisai vagy Pompeji és Alburnus Maior (Dacia) viaszos tábláinak régebbi kurzívái egységesek voltak. Az íráshasználat viszonylag széles köre és a római írás egysége a IV-V. században kezdett felbomlani

a rabszolgatartó társadalom válságának hatására, mely a provinciák közötti gazdasági csere visszaesésében, a városok és a római művelődési központok lehanyatlásában, pusztító belháborúban, a nagy népvándorlásban, „barbár” királyságok alakulásában és a keresztyén egyház művelődési monopóliumának kialakulásában nyilvánult meg. A VI. századtól kezdődően a korai feudális államokban a római alapokon új írástípusok jöttek létre és váltak uralkodó jellegűekké, háttérbe szorítva a római írásfajtákat, melyeknek használati köre egyébként is erősen összeszűkült.

A regionális írások kora

Az általános történelmi feltételek

Az Európa nyugatán az V-IX. században végbement nagy változások: a népvándorlás germán népeinek letelepülése, új nyelvek és népek alakulása, a római birodalom bukása és széthullása feudalizálódó „barbár” királyságokra, az ókori művelődés lehanyaglása és a középkori kultúra alapelemeinek jelentkezése a keresztyén egyház művelődési monopóliumának feltételei között, ezek mind fontos következményekkel jártak a latin nyelv és írás további fejlődésére.

Nyugat-Európában az V-VI. század folyamán megalakult új államok területén elindult az új nyelvek és népek keletkezése, és e folyamat a IX-X. században fejeződött be. Az egykori nyugatrómai birodalom egyes tartományaiban különböző germán népek telepedtek le: Hispániában a nyugati gótok, Galliában a frankok, Itáliában a keleti gótok és a longobárdok. Ezzel kezdetét vette a betelepülők elrómaiásítása a helyi lakosság részéről és új román nyelvek (olasz, francia, spanyol, portugál) keletkezése. Az alap ugyan a beszélt (vulgáris) latin nyelv maradt, de ez közben maga is sokat módosult valamelyik germán nyelv hatására, és gazdagodott abból átvett szavakkal. Britanniában viszont az angolszászok asszimilálták a romanizált kelta lakosságot. Ennek megfelelően a nyugati és keleti gót, frank, longobárd államokban a latin nyelvi környezetnek döntő volt a szerepe abban, hogy a latin nyelv és írás továbbra is hivatalos használatban maradt. Megkönnyítette ezt az is, hogy az említett új államok vezetői átvették a római politikai és igazgatási intézmények egy részét személyzetükkel (jegyző, adószedő, vámos) együtt, és saját szükségleteikhez alkalmazkodva tovább működtették azokat ezzel is elősegítvén a latin nyelv és írás hivatalos használatát Nyugat-Európa új államaiban. Hasonlóképpen a klasszikus latin irodalom egész sor eleme szintén tovább élt egyes személyek művelődéstörténeti jelentőségű tevékenysége és néhány iskola fennmaradása révén.

A latin nyelv és írás hivatalos használatban tartását mozdította elő, hogy a művelődésben egyeduralkodó helyzethez jutott katolikus egyház ragaszkodott a latinhoz mint az istentisztelet nyelvéhez. Magatartása hatékonyan hozzájárult ahhoz, hogy az alaposan elrómaiásodott Itália, Gallia és Hispánia után a latin nyelvet és írást visszaiktassák egykori jogaiba a kevésbé romanizált tartományokban is, ahol mint az angolszász Britanniában, a rómaiak visszavonulását nem élték túl a régi intézmények és a klasszikus latin műveltség. Egyébként ugyanez ment végbe a keresztyén hittérítéssel párhuzamosan a Rajnától keletre eső német területeken, ahol pedig a latin nyelvi környezet, a római intézmények és az ókori latin művelődés elemei egyaránt hiányoztak.

Egyes paleográfusok Nyugat-Európa V-VIII. századi írásait „nemzeti írások”-nak nevezték. Ez az elnevezés azonban indokolatlan, és félreértésre adhat okot, mert akkor még nem alakultak ki a nemzetek, nemzeti kultúrák és írások. A korszak írásfejlődésének alapvonására jobban utal a „regionális írások” elnevezés, mely a sajátos írástípusok kialakulásában a fejlődés történeti-földrajzi egységenkénti tagoltságát tartja szem előtt.

Nyugat-Európa VIII-IX. századi történeti feltételei (a természeti gazdálkodás elszigeteltsége, önálló, új, feudalizálódó államok létesülése a nyugatrómai birodalom romjain, egyes monostorokra, püspöki székhelyekre, királyi udvarokra korlátozódó művelődési központok) között a római írás korábbi egysége felbomlott, és alapelemeiből egymástól különböző, új írások jöttek létre. Ez a folyamat céh jellemzőjévé a latin írásfejlődés új szakaszának. Az új írástípusok a *félunciális*ból és a *minuszkula kurzívá*ból fejlődtek ki úgy, hogy ezek elemeit

alkalmazták az új államok változóban lévő társadalmának igényeihez. Az uralkodóvá lett új típusok mellett azonban továbbra is éltek a római írás régebbi fajtáival: a kapitális, az unciális, félunciális és minuszkula kurzíva írással. Ezek használatának mértéke a kortól, területtől és a szöveg természetétől függően változott.

A VI-IX. századi nyugat-európai írások közül a nyugati gót (vizigót), frank-gall vagy Meroving-írás és néhány itáliai típus az újabb római kurzívából, az ír angolszász és a beneventói írás pedig a félunciálisból fejlődött ki.

Az itáliai írások

Ez az elnevezés több olyan írástípust fog össze, amelyek az újabb római kurzívából fejlődtek ki, elsősorban oklevelek írására, illetve a félunciálisból könyvmásolás céljaira. Használatuk a Karoling-minuszkula megjelenése után is hosszan kimutatható.

A legelterjedtebb és legváltozatosabb típusok az újabb római kurzívából alakultak. Ezekkel a VI-XII. században fejedelmi és helyi kancelláriák, jegyzők elsősorban okleveleket állítottak ki. Ehhez ugyanis egyszerű, gyors, a rövidítésekkel élő folyóírássra volt szükség, hogy a drága íróanyaggal (papirusz, pergamen) és az idővel takarékoskodjanak.

Az unciális hatása alatt alakult *félkurzívát* a VI-IX. században főként a bobbioi kolostorban használták gyakrabban a szövegek adnotációjához, ritkábban teljes kódexek írására.

A *ravennai oklevélkurzíva* a VI-XI. században Észak-Itáliában terjedt el papirusz és hártya íróanyagon. Az újabb római kurzívából leszármazó, ligatúrákban és rövidítésekben bővelkedő, nehezen olvasható folyóírás volt.

A *kuriális írást* - amint a neve is mutatja - a pápai kúria kancelláriája és az itáliai nótáriusok használták a VI-XII. században. Nagy és széles testű, hosszú és végén megvastagított vagy meghajlított szárú betűkkel, feltűnően tág sorközökkel papiruszra írt változatát régebbi, a kisebb, kerekded betűkkel pergamenre írt és a Karoling-minuszkula hatását mutató változatát pedig újabb kuriális írásnak nevezik. A pápai kúria írását a romagnai nótáriusok is átvették, és az oklevélírás szükségletei szerint kurzívabbá téve egészen a XII. századig használták.

A dél-itáliai folyóírás a római minuszkula kurzíva változata, melyre hatott a beneventói könyvírás. Oklevélírásként kedvelt volt a IX-XII. században Campania, Apulia és Calabria területén. A X-XII. században előbb a normann államok, később a mindkét Szicília királyságának kancelláriáiban elterjedt változatát *longobardiscának*, majd nápolyi *curialiscának* hívják. Nehezen olvasható, gyors folyóírás megnyújtott betűszárakkal és széles sorközökkel.

A *beneventói* vagy *longobárd* írás a félunciálisból alakult, és majdnem kizárólagosan csak kódexeket másoltak vele. Rendeltetésének megfelelően díszítés volt korlátozott elterjedéssel. A VIII. század elején Itália déli részén a beneventói normann hercegség területén formálódott ki, és különösen kedvelt volt a Monte Cassinó-i bencés kolostor másolóműhelyében. Innen nevében a longobárd, beneventói és cassinói jelző. A IX. századtól fogva elterjedt Nápoly, Capua, Bari vidékén, Calabriában és Sziciliában. Egészében véve végig Dél-Itáliára jellemző írás maradt. Fénykora a X-XI. századra esett. Később formái megmerevedtek. Ennek ellenére a XIII. század kezdetéig tovább éltek vele, amíg a Karoling-, majd a gótikus minuszkula végleg ki nem szorította a használatból.

A beneventói írás fegyelmezett, harmonikus, kalligrafikus kódexírás, melyben vastagított és vékony vonalak váltogatják egymást. Megtört betűi mintha már a gótika közeledtét jeleznék. Egyes lekerekített testű betűi (pl. d) viszont arról tanúskodtak, hogy az unciálisból és félunciálisból

lisből alakult. A beneventói kódexeket gyakran ékesítették sajátos miniatúrákkal. Ezeknek kedvelt díszítőmotívumai voltak kezdetben a mértani formák, később állati és növényi elemek.

A változatos és életerős római hagyományokhoz közvetlenül és tartósan kötődő itáliai írások hosszan túléltek a nyugat-európai többi regionális írásváltozatot, és a Karoling-minuszkula csak két évszázados átmeneti korszak (X-XII. század) után, fokozatosan szorította ki őket a helyi gyakorlatból.

A nyugati gót írás

A nyugati vagy vizigót írás, melyet központjáról, Toledóról *littera toletanának* is neveznek, a VI-VIII. században alakult ki a Hispániában használatos újabb római kurzívából. Két változata ismeretes. A VII-VIII. században oklevelekhez használt régebbi változata erősen kurzív jellegű, sok ligatúrával, és a Meroving-minuszkula hatása alatt áll. VIII-IX. századi újabb változata már kalligrafikusabb, rendezett és harmonikus összhatású, mert az uncialis és féluncialis írás hatott rá. Elsősorban kódexeket írtak ezzel az újabb változatával. Különös ismertetőjele, hogy a rövidítéseket a szó feletti vonalkával, és felette egy ponttal jelöli.

A nyugati gót írásra a Karoling-minuszkula a IX. század óta gyakorolt hatást, elsősorban a Galliával szomszédos Cataloniában, aztán a félsziget többi részén is. A XI. század folyamán és a XII. század elején a nyugati gót írás átalakult, és fokozatosan helyet adott előbb a pre-Karoling-, majd pedig a Karoling-írásformáknak.

A frank-gall vagy Meroving-írás

A Gallia területén a IV-V. században használatos frank-gall vagy Meroving-írás is az újabb római kurzívából fejlődött ki, majd a VI. században, az egységes római írás felbomlásának, az íráshasználat és művelődés lehanyatlásának körülményei között nehezen olvasható, nyugtalan folyóírássá alakult át, melyet egyaránt használtak oklevelekhez és könyvmásoláshoz.

A VII-VIII. században a frank állam és a keresztyénség keleti irányú terjeszkedése és újabb kolostori írásközpontok alakulása következtében a frank-gall írás elterjedt Németország nyugati és déli tartományaiban, melyek szintén beléptek a korai feudális államok sorába, majd hivatalos nyelvként és írásként szintén a latint honosították meg.

A VI-VIII. századi frank-gall írásnak két típusa különböztethető meg. Az írás legjellegzetesebb vonásait a *Meroving oklevélminuszkula* mutatja. Ezek sorából felemlíthetjük a kurzivitást, a jobbról balra dőlő betűket, a betűk összezsúfolását és összefűzését teljesen szabálytalanul alkotott ligatúrákkal, az akkora mértékben megnyújtott szárazakat, hogy azok a széles sorközök ellenére egybekapcsolódnak. Az írás tehát rendezetlen, nyugtalan, kellemetlen összhatású, és bár rövidítések ritkán fordulnak elő benne, a korszak összes írástípusa közül a legnehezebben olvasható.

A Meroving oklevélírás legjellegzetesebb betűi a balra döntött, felül nyitott a, mely két egymás melletti c-hez hasonló, az egészen kis hurkú, de hosszú szárú b, a felül mankóhoz hasonló kiegészítéssel ellátott c, a zártan hurkolt e, a nyújtott i, az éles szögű kapcsoló kocsányú r, a csak felül meghajlított s, az alacsony t, melynek törzsét bal felől hurokkal ellátott vízszintes vonalka metszi, a felül nyitott, egyenesen álló u.

Az oklevélírás minőségének javulása a fegyelmezettebbé vált frank-gall kódexírás és a kialakulóban lévő pre-Karoling írás hatására a VIII. század második felében kezdődött, és különösebb lendületet vett a IX. század első felében a könyvmásolás területén diadalmaskodó

Karoling-minuszkula befolyása alatt. A frank-gall írás javulása a fontosabb kancelláriák hagyománytisztelte következtében lassúbb ütemű volt az uralkodói oklevelek területén, mint a magánoklevelezésben, ahol az íródeákokat nem kötötték merev, kancelláriai előírások.

A könyvírásban, az uralkodó kurzív jelleg ellenére, megfigyelhető a törekvés a betűk kalligrafizálására és az összhatás igényességére. Mindez fokozott hangsúlyt kapott a VIII. század második felében, amikor a Karoling-kori társadalomban végbemenő általános művelődési haladás keretében az írás reformjára is sor került. Ez a folyamat főként egyes fontosabb szerzetesi írásközpontokban zajlott le. Közülük megemlíthető Tours város Szent Mártonról nevezett kolostora, Corbie és Luxeuil másolóműhelye, ahol a kódexírás minőségének lényeges javításával létrejöttek a feltételek az átmenethez a frank-gall írásról a pre-Karoling írásra.

Az ír és angolszász vagy insularis írás

Írországból és Britanniából más történelmi feltételek között alakult a latin írás sorsa, mint az európai szárazföldön. Britanniában a felszínebb rómaiság, a római uralom korai visszavonulása (407), a kelta „újászületés” és az angolszászok népvándorlása következtében a klasszikus latin művelődés elemei még az V. század folyamán majdnem nyomtalanul elenyésztek. Ezért a latin nyelvet és írást később Írországból kellett újra átültetni Britanniába.

Írországból a latin nyelvet és írást a kontinensről való hittérítők honosították meg az V-VI. század folyamán a kereszténység terjesztése során. Ezek a papok uncíálissal, féluncíálissal írt, latin nyelvű szertartáskönyveket hoztak magukkal, melyeknek betűformái alapjává lettek az ír írásnak. Ennek két változata ismeretes. A VI-VIII. században kialakult és használt régebbi változata, kerekded formái révén, erősen hasonlít az uncíálisra és féluncíálisra. E korszak ír kódexei gazdagon miniatúráztak mértani elemekkel, virágdíszekkel és állati alakokkal. Az újabb változat a IX-XI. században volt közkeletű. Betűi hegyesek, kurzív formákat mutatnak, számos rövidítés található benne.

Ír szerzetesek, miután a VI-VII. században a keresztény hit terjesztésére főként Anglia északi és nyugati részén kolostorokat alapítottak, új működési területükön meghonosították saját írástípusukat, amely aztán alapjává lett az angolszász írásnak. Az Anglia déli részére a kontinensről érkező hittérítők viszont a római írás régi típusait (kapitális, uncíális, féluncíális) hozták magukkal, de ezek közvetlen hatása az angolszász írás kialakulására az előbbinél jelentéktelenebb maradt. Fontosabb művelődési és írásközpont volt északon Lindisfarne (Northumbria) és délen Canterbury. Főként az előbbinek jutott lényeges szerep az angolszász írás kialakításában, melyben tehát az ír hatás volt a döntő. Az angolszász írásnak is két változata fejlődött ki. A VI-VIII. században használatos régebbi változat betűi kerekdedek, a VIII-XI. századi újabb változaté viszont hegyesek. A X. század második felétől kezdődően azonban a Karoling-minuszkula hatására az utóbbiakban is megfigyelhető a formák lekerekítésére való törekvés, ami végül is elősegítette a Karoling-minuszkulával való felcserélését. Ennek elterjedését egyébként a XI. század második felétől fogva a normann hódítás is gyorsította.

Íráshasználat a korai középkorban

Nyugat- és Dél-Európa korai feudális államaiban, az új történelmi feltételek következményeként, a VI-VIII. században az egykor egységes római írásfejlődés eredményeire alapozva különféle írástípusok alakultak, amelyek országok vagy nagy történelmi tájegységek, régiók szerint változó sajátosságokat mutatnak. Egyidejűleg a művelődés általános lehanyatlása, az

egyháziak művelődési monopóliumának kiépülése következtében, az írástudás és írás-használat köre majdnem teljesen klerikusokból álló vékony rétegre szorult vissza. Kizárólag ennek tagjai közül kerültek ki az oklevelek szerkesztői és a kódexek másolói. A korszak írástípusainak élettartama lényegesen eltérően alakult. Az egyes országok történelmi feltételeitől függően ugyan különböző időpontban, de mindegyik a Karoling-minuszkulának adta át a helyét; mégpedig Franciaországban és Németországban a IX-X., Angliában és Spanyolországban a X-XI., Itáliában pedig a X-XII. században.

A Karoling-íraskorszak

A pre-karoling-írások

A Karoling-kori írást, mely a IX. század legelején tűnik fel teljesen kifejlődött alakban, átmeneti, ún. pre-Karoling- (elő-Karoling-) íráskorok előzték meg. Ezek összekötik az előző korszak írását a Karoling-minuszkulával. A művelődés fellendülése a VIII. század második felében Nyugat-Európa államaiban megkívánta az írás és különösképpen a kódexírás megjobbítását. A korszak írásai ugyanis már nem feleltek meg az új igényeknek; a kódexek másolására használt, könnyen olvasható kalligrafikus íráshoz, mint amilyen az unciális és félunciális, alapos képzettség és aprólékos figyelem volt szükséges, míg a főként oklevelekben alkalmazott kurzívák könnyebben írhatók ugyan, de külalakjuk nem tetszetős, és kibetűzésük is nehéz feladatot jelentett. Szükség volt tehát olyan új írásra, mely a kalligrafikus kódexírások és az oklevélkurzívák erőseit egyesíti magukban; azaz könnyen, gyorsan írhatók, és egyben jól olvashatók. Különösen nagy szükség volt ilyen írásra Franciaországban és Itáliában, ahol a Meroving-, illetve a helyi íráskorok válsága elmélyült. Angliában és Spanyolországban viszont, minthogy az insularis és a nyugati gót írás nagyobb mértékben kielégítette a társadalom írásszükségletét, az átalakulás üteme és mérete elmaradt a franciaországitól és itáliaitól.

A pre-Karoling változatok a korszak kétirányú írásfejlődésének termékeiként jöttek létre. A kalligrafikus könyvírásoknak, vagyis az unciálisnak és félunciálisnak kurzívabbá válása a folyóírások hatására, illetve az oklevélírásoknak az unciális és félunciális befolyása alatti megszépítése hatott ebben közre. A kalligrafikus könyvírás és az oklevélkurzíva tehát kölcsönösen befolyásolta egymás fejlődését. Következésképpen nem egyetlen átmeneti pre-Karoling-írás keletkezett, hanem többféle, amelyeknek jellemzői az időponttól, országtól vagy régiótól, íráskorától, az íróképzettségének fokától és attól függően alakultak, hogy melyik írástípus volt az illető változat alapja. A pre-Karoling íráskor kifejlődésével párhuzamosan tovább éltek a régebbi díszírások (unciális, félunciális) is, de erőtlenségben és merev formában.

Az írás megjobbításának általános igényéből született pre-Karoling-írások a VIII. század második felében tűntek fel Franciaország északi részén Corbie-ben, Luxeuilben és Tours Szent Mártonról nevezett kolostorában, Verona, Bobbio, Lucca kolostori és püspöki másolóműhelyeiben, valamint a svájci Sankt Gallen monostorában.

A pre-Karoling-írások különböző arányban egyesítik magukban a mintájukul szolgáló unciális félunciális és minuszkula kurzíva elemeit, fejlődésképes, gondos íráskor harmonikus és vonzó külalakkal, melyben a kerekded formák az uralkodók.

A karoling-írás megjelenése

Az írás megjobbításának folyamata a VIII. század végén, az ún. Karoling-reneszánsz következtében meggyorsult, és a IX. század elejére szép eredményeket hozott. A művelődésnek ez a megújulása a Karoling-állam és társadalom feudalizálódásának befejeződésével és a monarchia, valamint az egyház megerősödésével kapcsolatban ment végbe, abból a fő célból, hogy a feudális-egyházi színezetű új művelődést az állam és az egyház érdekeinek szolgálatába állítsa. Alcuin (730 körül-814), a tudós kortárs megállapítása szerint a korszak szellemi kiválóságai „a szent egyház hasznára és a császári hatalom ékesítésére” törekedtek a

művelődés fejlesztésével. Egyidejűleg azonban ezzel a klasszikus latin kultúra emlékeivel való foglalkozás megélénkülése is tapasztalható. A Karoling-reneszánsz idején tovább erősödött az igény a könnyen kezelhető, szapora, de egyben szép, a kódexek és oklevelek másolására egyaránt alkalmas írásra. Igyekeztek tehát kedvező körülményeket teremteni az új írás kifejlődéséhez. A Karoling-minuszkula kialakítását jelentős mértékben megkönnyítették az olyan híres kolostori írás- és iskolaközpontok, mint a tours-i Szent Márton-kolostorban vagy a Nagy Károly aacheni udvarában működő scriptorium, valamint egész sor rendelkezés. Nagy Károly 789-ben kiadott törvényében (*capitulare*) elrendelte az egyházi könyvek írásának és latin nyelvezetének felülvizsgálását.

A paleográfusok véleménye ugyan abban nagy vonalakban megegyezik, hogy a Karoling-írás a VIII. század végén és a IX. század elején alakult ki, a színhelyet illetően azonban, ahol ez a fejlődés végbement, már nincs ilyen egyetértés. Egyesek úgy gondolják, hogy az új írás egyetlen nagy művelődési-kalligrafikus központ tevékenységének az eredménye, és ezt a tours-i Szent Márton-kolostorban vagy Corbie másolóműhelyében, illetve az aacheni császári udvar Akadémiájában vélik megtalálni. Mások, például az olasz Schiaparelli, meggyőzőbb és megalapozottabb érveléssel azt bizonyították, hogy a Karoling-írás létrejött természetes következménye volt az írás megjobbítását illetően széles körökben jelentkező igénynek. Következésképpen tehát a pre-Karoling írások közvetítésével egyidejűleg, vagy rövid időközökben egymástól függetlenül vagy majdnem függetlenül több északkelet-franciaországi művelődési-kalligrafikus központban, Corbie-ban, Luxeuilben, a tours-i Szent Márton-kolostorban vagy az aacheni udvar Akadémiáján és Észak-Itáliában Veronában, Bobbióban, Luccában stb. juthattak el a másolótevékenység során azonos vagy hasonló eredményekre. A Karoling-minuszkula aztán ezekből az első központokból terjedt szét a IX-XII. században egész Nyugat- és Közép-Európába.

Az új írás legrégebb fennmaradt emléke az az evangeliarium, melyet bizonyos Godescalc másolt 781-ben Nagy Károly és felesége, Hildegard parancsára. A VIII. század végétől kezdődően és a IX. század folyamán Franciaországban, Itália északi és Németország nyugati részén megszorozódott a Karoling-írású kódexek száma, és az írás jellemző jegyei is véglegesen megállapodtak.

A karoling-írás jellegzetességei

E korszak kódexeiben a címet vagy az első sorokat többnyire kapitálissal, unciálissal vagy félunciálissal, a szöveget pedig Karoling-minuszkulával írták. A szavakat általában egymástól elválasztották, és kevés rövidítést használtak. Nevét az írás minuszkulajellege után nyerte. Betűi kerekdedek, s bár gyakran összefűzték őket, megőrizték egyéni vonásaikat. A Karoling-minuszkulában az *a*-nak két változatát írták; az egyik felül hajlított és zárt volt, a másik felül nyitott, s mintha egymás mellé helyezett *c*-ből és *i*-ből formálták volna. Az *e* zárt, az *f* és *s* egymáshoz hasonlító, megnyújtott betűk azzal a különbséggel, hogy az *f*-et kicsi vonalkával kapcsolják a következő betűhöz. A *g* szárán nincs hurok. Az *n*-t is két változatban írták; az egyik a *capitalis rusticából* való átvétel, a másik felül lekerekített *t* ebben az írásban is rövid, szár nélküli. A betűszárak és -farkak általában szerények és egyméretűek. A *b*, *d*, *h*, *l* szárai néha gombszerű pontban végződnek. Összhatása fegyelmezett, könnyen olvasható, harmonikus írásnak mutatja a Karoling-minuszkulát. A fényűző kiviteli kódexeket a IX. században színezett hártýára arany- vagy ezüstbetűkkel írták, és művészi iniciálékkal, miniatúrákkal ékesítették.

A X. századi Karoling-írás nagy vonalakban hasonló a XI. századihoz, de valamivel gondatlabb a rövid ideig tartó Karoling-reneszánszt követő művelődési hanyatlás következményeként. Egyes betűinek sajátosságai közül felemlíthető, hogy a b, d, h, l szárainak felső vége nem annyira vastagított, és néha kicsi horogban végződik, a g farka a korábbtól eltérően zárt, tehát hurkolt. Bár a Karoling-minuszkula könyvirásként már a IX. század első felében teljesen kialakult, oklevélírásként valamivel nehezebben terjedt el. Az okleveleket az uralkodói kancelláriák hagyománytisztelete következtében továbbra is Meroving-oklevélminuszkulával írták, mely ugyan valamit szépült a Karoling-írás hatására, de részben még a IX-X. században is megőrizte régi arculatát. A széles sorközökben lendületesen írt hosszú betűszárak és -farkak nyúlnak be, az a felül nyitott és jobbra dűl, a c és e betűt hurokkal hosszabbítják meg, az i megnyújtott, az r farkincája a sor alá nyúlik, a t keresztvonalát balról meghajlítják. Az írás továbbra is nehezen olvasható, összhatásában nem vonzó. A Karoling-minuszkula a közoklevelekben véglegesen csak a XI. század folyamán diadalmaskodott, amikor a régi oklevélírás emléke már csak a megnyújtott betűkkel írt első sorban ismerhető fel. Könnyebben ment a térnyerése a magánoklevelezés területén. Minthogy ott terjedését merev kancelláriai hagyományok nem gátolták, már a IX-X. században is gyakran alkalmazták a praktikusabb új írásfajtat.

A karoling-írás elterjedése

A XI-XII. századi Nyugat- és Közép-Európa, sőt a Közel-Kelet megváltozott történelmi körülményeinek, valamint az új írás grafikai sajátosságainak nagy része volt a Karoling-minuszkula elterjedésében és abban, hogy a kódexekben, valamint az oklevelekben általánosan használttá vált. A városok újjászületésének, a helyi és nemzetközi kereskedelem felélénkülésének következtében megindult a gazdasági elszigetelődés bomlása, megalakult Közép-Európában a magyar, cseh, lengyel állam, északon létrejöttek a skandináv országok, a keresztes hadjáratok során pedig Közel-Keleten a jeruzsálemi királyság. Mindezekben az államokban a latin keresztyénség, művelődés, nyelv és írás honosodott meg, kedvező körülményeket teremtve ahhoz, hogy a Karoling-minuszkula felváltsa a regionális írásokat; mégpedig a Merovingot a IX-X., a nyugati gótot és az insularist a X-XI., az itáliaiakat pedig a X-XII. században. Ettől fogva a Karoling-minuszkula lett az uralkodó írás Franciaországban, a német-római birodalomban, Angliában, a spanyol királyságokban, az itáliai államokban. A X-XI. századtól kezdődően ezzel indult meg az írásos tevékenység Magyar-, Cseh- és Lengyelországban, Skandináviában, valamint a XII. századtól fogva a jeruzsálemi királyságban.

Egyidejűleg a XI-XII. században észrevehetően tökéletesedtek a minuszkula formái: betűi kerekdedek, egyenesen állnak (innen a *minuszkula erecta* elnevezés), kisméretűek, szabályosak és gondosan írottak. A h, d, b, l szárának felső vége balra hurkolt, az a mindig zárt felül és hajlított, a g szára zárt és hurkolt. A XI-XII. századi Karoling-írás, egészében véve, annyira gondos és harmonikus, hogy egyes paleográfusok „rajzolt minuszkulá”-nak is nevezik.

Általános használata következtében akkor már azonos volt a minuszkula jellege Nyugat- és Közép-Európában, noha lényegtelen eltérések a kortól, országtól, régiótól, írásiskolától vagy az íródeák képzettségétől függően adódhattak benne.

A XI-XII. században a Karoling-írás Nyugat- és Közép-Európa oklevelezésében is diadalmaskodott, és a régi oklevélminuszkulának az emléke már csak a nyújtott betűkkel írt első sorban tükröződött. A Karoling-oklevélminuszkula hasonló a kódexekben használatoshoz, melytől csupán fokozott kurzivitása, betűinek még hosszabb és még jobban díszített szárai különböztetik meg.

A XII. századtól kezdődően a könyvmásolás területén feltűnnek a későbbi gótikus írás formálódására utaló szerény jelek: törekvés a betűelemek megtörésére hegyes formák nyerése érdekében, illetve a betűk összezsúfolására és a rövidítések kiterjedt alkalmazására térnyerés végett. Ezt az íráshasználat fokozódásával fellépő íróanyaghiány követelte meg.

A IX-XII. században tehát Nyugat- és Közép-Európában a Karoling-minuszkula elterjedésével újra kialakult a latin írás egysége mind a könyv-, mind pedig az oklevélírás területén. Mint-hogy a reneszánsz kori írásfejlődés ide nyúlik vissza, a minuszkulát veszi mintául és eleveníti fel, elmondható, hogy később, a humanista írás közvetítésével a Karoling-minuszkula vált az újkori írásfejlődés kiindulópontjává.

Az írás a VII-XII. században Románia területén

Az egykori Dacia és Scythia Minor (Dobrudzsa) területén az első évezred utolsó századaiban a román nép íráshasználatát a bizánci világgal és a délszláv népekkel való érintkezése erősödésének körülményei határozták meg. Ez végül is oda vezetett, hogy a románok az írás céljára átvették a görög nyelvet és ábécét, illetve főként az ószláv nyelvet és ábécét. Az ószláv nyelv bevezetése a román ortodox egyházba az istentisztelet nyelveként és az egyház művelődési monopóliumának kiépülése azt eredményezte, hogy a X. századtól kezdődően a mai Románia egész területén, tehát Dobrudzsában, Havasalföldén, Moldvában és Erdélyben elterjedt az ószláv írásnyelv, valamint a két régi szláv írásrendszer, a glagolita és a cirill ábécé. Ettől fogva a románok ezeket használták hivatalos írásként könyveikhez, okleveleikhez és felirataikhoz. Ezzel párhuzamosan a XI-XII. századi Erdélyben, miután külön vajdaságként a magyar királyságba betagozódott, és itt a latin keresztyénség vált hivatalossá, újra felvirágzott a latin nyelv és ábécé használata az írásbeliség összes területén.

A karoling írás Erdélyben

A latin ábécé újbóli bevezetése után Erdélyben az írás a világi társadalomban csak fokozatosan és vontatott ütemben jutott szerephez. Az írást századokon át csupán a katolikus egyházi szövegek másolására használták. Ennek megfelelően legrégibb erdélyi emlékei mind könyv-írással készültek. Tehát nemcsak a kódexek, hanem a legrégibb oklevelek is. A katolikus szertartáskönyveket ugyanaz a kis létszámú papi réteg másolta, amelyik írásba foglalta az egyházak javára tett adományokat és az ezekkel kapcsolatos jogi iratokat. Természetesen ugyanazzal a Karoling-minuszkulával, melyet a másolgatott szövegeket tartalmazó mintakötetek írásából lestek el, gyakoroltak be és szoktak meg. Minthogy a XII. század közepe előtt a latin oklevelek kibocsátása Erdélyben annyira kivételes, hogy szinte nem létezőnek tekinthető, ennek az időszaknak az írástörténeti tematikája lényegében a könyvírásra korlátozódik.

Az Erdélyben használatos Karoling-minuszkula a bajor és osztrák írásterület típusaival rokon. Egy székesegyházi (püspöki) és egy kolostori (apátsági) változata különböztethető meg. Mindkettő elég vaskos vonalakból nehézkes vonalvezetéssel építkezik, mégis az utóbbi valamivel könnyedebb és áttekinthetőbb. A kolostori változat viszonylagos könnyedsége annak tulajdonítható, hogy az apátságok scriptoriumainak másolói nagyobb gyakorlatra és gazdagabb tapasztalatokra tehettek szert, mint a püspökségek melletti műhelyek írástudói. Erdélyben a XII. század közepe előtti időben a kolostori könyvírás legfontosabb központja a kolozsmonostori bencés apátság lehetett. Mellette fontosabb szerep tulajdonítható ennek a változatnak az elterjesztésében ugyane rend szentjobbi (Bihar vm.) kolostorának.

A legrégebb középkori erdélyi latin írásban szinte változatlanul tovább örökítődtek a Karoling-korszak hagyományos betűformái. Ezért a XII. század közepén ennek az írásfajtnak már egyike sem tekinthető korszerűnek. Minthogy az erdélyi katolikus egyházközségek könyvigényét részben Nyugatról behozott példányokkal elégítették ki, az erdélyi scriptoriumokban nem folyt akkora méretű másolótevékenység, hogy az egy könnyedebb, áttekinthetőbb és gyorsabb változat kialakulását és elterjedését eredményezte volna. Csak a kolostori típusnak a XII. század második feléből való egyes emlékeiben bukkannak fel vékonyabb vonalakból alakított olyan betűk, amelyek a gótika irányába való átmenet első bizonytalan jeleiként foghatók fel. Gyorsabb fejlődésről addig szó sem lehetett, amíg a latin írással szinte egyedül egyházi könyveket másoltak, és amíg az a papok kizárólagos tevékenységének számított.

Összefoglalóan tehát az állapítható meg, hogy Erdélyben a latin írásbeliség a XII. század közepe előtt elmaradt az általános európai színvonaltól, és a Karoling-korszak megkövesedett írásformáit hosszú időn át megőrizte.

A gótikus íráskorszak

A gótikus írás eredete

A gótikus íráskorszaknak a megelőzőkénél bővebb tárgyalását az indokolja, hogy Közép-Kelet-Európa és Románia területén egyaránt ebben az időben teljesedett ki újból a latin íráshasználat, és hozott létre nagy mennyiségben irodalmi és okleveles emlékeket.

A gótikus írás eredetéről a szakirodalomban hosszú időn át vita folyt, melynek során legkülönbözőbb magyarázatok születtek. Ezek közül a legkorábbi a XV. századi olasz humanistáknak az a vélekedése, melyet a XVII-XVIII. századi francia maurinus szerzetesek szintén elfogadtak, hogy a gótikus írás nevének bizonyossága szerint, a gótokkal állott valamilyen kapcsolatban. Ez a magyarázat már csak azért sem fogadható el, mert a gótikus írás kialakulása évszázadokkal a népvándorlás kori gótok eltűnése után ment végbe. A „gótikus” elnevezés valójában a reneszánsz idején, a XV-XVI. század fordulóján keletkezett. A humanisták ezzel a „barbár” jelentésű jelzővel illették a megelőző korszaknak a saját formás írásuktól különböző, rendetlen külsejű, ízlésüknek meg nem felelő, szálkás betűit.

Nem fogadhatók el azok az új vélemények sem, amelyek a gótikus művészet és írás közt tételeznek fel közvetlen kapcsolatot, mindkettőt egyazon „korszellem” tükröződésének tekintve. E kutatók szerint a „korszellem” alakította volna csúcsívesre az építészeti emlékeket és hegyesre, szálkásra, azaz gótikusra az írást. Ennek a véleménynek olyan változata is van, mely szerint az írás a csúcsíves építészeti formák utánzásaként alakult volna gótikusra. Ez a nagyközönség körében elterjedt tetszetős magyarázat sem vitt azonban közelebb az eredet kérdésének megoldásához. A valóság ugyanis az, hogy a Karoling-minuszkulában már a XI. századtól kezdődően, tehát évtizedekkel a legkorábbi csúcsíves építmények keletkezése előtt, kimutatható a jellegzetesen gótikus betűformák feltűnése és fokozatos térnyerése. Minthogy a kontinensen az első gótikus építészeti emlékek Normandiából ismeretesek, a művészet és az írás fejlődése között szoros és közvetlen kapcsolatot feltételező paleográfusok az új írásformák szülőföldjének is ezt az északfrancia tartományt tekintették.

Erre az utóbbi tényre épül fel Olga Dobias-Rozsnyesztjenszkajának a két háború közötti időszakban elterjedt eredetmagyarázata. A neves szovjet paleográfusnő megfigyelte, hogy a kialakulóban lévő gótikus írás feltűnő egyezéseket mutat a beneventói írással, melyet a vonalak megtörése és az egész dactus tudatos szögletessége jellemez. E jelenség magyarázataként feltételezte, hogy a jellegzetes beneventói írásformák a Benevento környéki Monte Cassino, Capua és a normandiai Mont-Saint-Michel kolostor közötti zarándoklatok révén jutottak el Észak-Franciaországba. Meghonosodásuk után azonban a beneventói formák a helyi íráshagyományok hatása alatt hamarosan átalakultak. E magyarázat szerint tehát a gótikus írás a XII. század elején keletkezett volna a beneventói írás normandiai változataként.

Dobias-Rozsnyesztjenszkaja elméletét hosszú időn át széles körben elfogadták. Az újabb kutatások azonban fokozatosan feltárták az elmélet gyengéit. Mindenekelőtt a Benevento és Normandia között feltételezett írástörténeti kapcsolatokat sem az egyházak, sem pedig a dél-italiai normann fejedelemségek vonalán nem sikerült meggyőzően bizonyítani. Egyébként is az újabb vizsgálatok kimutatták, hogy a gótikus írás nem valami teljesen új képződmény, hanem fokozatosan alakult ki a XI. századtól kezdődően a Karoling-minuszkulából. Tehát lényegében ennek továbbélése változott formákban, és kettőjük között akkora különbség sincs, mint amennyi a római és a regionális írások vagy a regionális írások és a Karoling-minuszcula között kimutatható. Az ellenvélemények közül különösen nyomósan esik latba az

az érv, hogy ha a gótikus írás a beneventóiából származnék, akkor mintaképéből nemcsak a szögletes betűformákat kellett volna átvennie, hanem olyan egyéb sajátosságokat is, mint amilyen a helyesírás és a központosítás.

Ma már meglehetősen tisztázódott az is, hogy a Karoling-minuszkula átalakítása gótikus írássá hol, mikor és hogyan mehetett végbe. A korábbi nézetekkel szemben az a módszertani kifogás emelhető, hogy a gótikus írás létrejöttének vizsgálatakor nem támaszkodtak a teljes emlékanyagra. Ha ugyanis az előzmények tisztázása során a XI. század végéről való angliai írásemlékeket szintén figyelembe veszik, észlelhetők volna, hogy a normann hódítást (1066) utáni egyes angliai iratokban olyan betűformák és betűfajták merülnek fel, amelyek alig vagy egyáltalában nem különböznek a már gótikusnak minisített korai francia és angol írásoktól. Például azokban a XI. század végi eskünyilatkozatokban, amelyeket a canterburyi érsek az alája rendelt püspököktől felszentelésük előtt megkívánt, félreismerhetetlenül gótikus formák találhatók. Mindez arra figyelmeztet, hogy a gótikus írás kialakításában Normandia mellett a normann uralom alatti Angliának is szerepet kell tulajdonítani.

A Karoling-minuszkulának gótikus irányú továbbfejlődéséhez a feltételek Angliában különösen kedvezőek voltak. Normandiában a hastingsi csata (1066) előtt a Karoling-minuszkulán kívül más írást nem használtak. Angliában viszont akkor még az ősi angolszász írás, az ún. insularis volt az egyeduralkodó. Ehhez, minthogy a betűk vastagsága gyakran változott benne, és vonaluk is többször megtört, sajátosan vágott hegyű tollat használtak, mely szögletes formákat eredményezett. Ezért jelentkeztek némi szögletességek már az egyébként kerekded féluncialis insularis változatában is. Az angolszász íródeákok különlegesen hegyezett tollán aztán a normann hódítók által a kontinensről magukkal hozott Karoling-minuszkula is átalakult, törtebb vonalúvá és változó vastagságúvá lett.

A Karoling-minuszkula „gótizálódását” elindító insularis hatást kiemelő elméletnek nem mond ellent az a tény, hogy az új, gótikus írás legrégebbi emlékei nagyobb tömegben Normandiában és általában Észak-Franciaországban maradtak fenn. Ismeretes ugyanis, hogy ezek a területek a hastingsi csata után szoros kapcsolatban éltek Angliával. Az érintkezés tehát a csatorna két partja között ebben a korban különösen élénk volt. Érthető tehát, hogy a minuszkulának az új, insularis változatát az angol király franciaországi hűbértartásain szintén hamarosan használni kezdték. Innen, elsősorban Normandiából terjedt aztán el az új írás a kontinens belseje felé.

A gótikus írás elterjedése

A gótikus írás általános elterjedésében egyebek mellett nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy terjeszkedése során hamarosan eljutott Párizsba, mely éppen akkor kezdett az európai művelődés és tudományosság fontos központjává fejlődni. A normandiaiak után legkorábbi gótikus írásemlékeknek azok a kódexek tekinthetők, amelyeket a XII. század derekán a különféle párizsi iskolákban (Notre-Dame, Saint-Vidor, Sainte-Genevieve) másoltak. A párizsi egyetem jelentősége Nyugat-Európa, sőt Közép-Kelet-Európa művelődési életében magyarázza, hogy a gótikus írás az itt tanult diákok útján is gyorsan ismeretessé lett, majd szétterjedt az egész latin írásterületen.

A gótikus formák befogadásával szemben főként az apátságok és káptalanok mellett működő, erős hagyományokkal rendelkező régebbi scriptoriumok tanúsítottak szívós ellenállást. Ezzel magyarázható, hogy Anglián, Észak-Franciaországon és Belgiumon kívül, ahol az új írás feltűnően gyorsan, évtizedek alatt befogadásra talált, Európa többi részében megfigyelhető a XII. század végéig tartó együttélése a Karoling-minuszkulával. Ez az együttélés nem annyira

az egyes írásműhelyek, mint inkább egy-egy ország vagy tartomány keretei között mutatható ki. A gótikus írással szemben az előző korszak legjelentősebb központjai közé számító délnémet scriptoriumok részéről mutatkozott különösen határozott ellenállás. A Sankt Gallen, Reichenau, Regensburg, Salzburg falai között a XV. század végén másolt kódexekben a gótikus írás sajátosságai még alig-alig jelentkeznek. Egyes kolostorok még a XIII. század első éveiben is Karoling-minuszkulával írták mind a kódexeiket, mind pedig az okleveleiket. Ezek sorát csak olykor szakítja meg egy-egy gótikus sajátosságokat mutató írásemlék. Ezzel szemben Észak-Németországban és Skandináviában a gótikus írás könnyebben elterjedt, mert nem állták útját korábbi, erős helyi hagyományok. Bár néhány szászországi kolostor konzervativizmusa fékezőleg hatott, a francia eredetű cisztercita szerzetesrend scriptoriumai Németország keleti tartományaiban is eredményesen gerjesztették a gótikus írásformákat. Az Elbától keletre a frissen telepített német lakosság körében a szintén francia eredetű premontrei szerzetesrend kolostorai voltak az íráskultúra legfőbb terjesztői. Ezek azonban kénytelenek voltak a magdeburgi scriptorium Karoling-kori hagyományaival egyeztetni a saját, franciaországi anyakolostorok gótikus írástörékvéseit. Itáliában azt mondhatjuk, hogy ahol az íráskultúra előzményei erőteljesek voltak, ott a gótikus elemek és a Karoling-minuszkula tartós együttélése következett be, máshol viszont az új írás valósággal elmosta a korábbi helyi hagyományokat, és gyorsan diadalmaskodott azok fölött.

Mindent összefoglalva megállapítható, hogy az új gótikus írás a XV. század végén és a következő elején terjedt el az egész latin írásterületen. Ebben nem kis része volt egyebek mellett az íráshasználat újbóli kiszélesedésének, mely a társadalmi, gazdasági és politikai élet területén a XI. század óta végbemenő lényeges változások egyik következménye volt. A városi élet és a távolsági kereskedelem újraéledése, a központosítás irányába fejlődő egyházi, majd világi ügyintézés, az okleveles bizonyítás elterjedése az igazságszolgáltatásban stb. egyaránt az írás iránti igény növekedését mozdította elő. Ezek az új igények a latin írásbeliség gyakorlati ágában készítettek elő lényeges változásokat, de a könyvírásban is éreztették hatásukat. Közöttük legfontosabb a gyors, kurzív gótikus írásfajta kialakítása. A gótikus írás elterjedését tehát egyrészt felfokozott társadalmi igények, másrészt viszonylag könnyen kezelhető, kötetlenebb, változatos írásformák segítették elő.

A gótikus írástípusok és változataik

A gótikus írásnak a XII. századtól kezdve a XV. század végéig tartó hosszú élettartama alatt sok típusa és változata keletkezett. Ezek felől az írás tanításával és iratok kiállításával, másolatok készítésével hivatásosan foglalkozó ún. írásmesterek reklámcélokot szolgáló írásmintalapjai tájékoztatnak leghitelesebben. A mintalapok ugyanis példákön mutatták be a mester betűrepertoárját, többnyire megadva az írásváltozatok egykorú elnevezését is. E betűminták alapján a gótikus írásnak két fő típusa különböztethető meg: a *textualis* vagy *textura* és a *notula* vagy *nota*. Az előbbi a gondosabb könyvírásokat, az utóbbi viszont a gyakorlati íráshasználat céljaira alkalmas kurzív változatokat ölelte fel. Az utóbbin belül különleges, jól körülhatárolható zárt csoportot alkotnak az ünnepélyesebb oklevelek írásához használt diplomatikai változatok. A két csoport között, a *textualis* és a *notula* elemeinek a keveredéséből később egy átmeneti típus is létrejött, melyet a paleográfusok *bastardának* neveztek el. Ezt elsősorban könyvmásolásra használták.

A gótikus kalligráfia legjellegzetesebb sajátosságait a *textualis* testesíti meg. Gótikus írásról szólva elsősorban erre a monumentális hatású típusra szokás gondolni. A gótikus íráskorszak végéig, pontosabban a nyomtatott könyv általánossá válásáig a *textualis* megmaradt a fontosabb tartalmú, becsesebb kódexek írásul, sőt az ősnymtatványokat is ezzel a típussal

nyomtatták az első tipográfusok. A *textualis* általában erőteljes, vastag vonalakból építkezik, betűi egyenlő mértékűek, és egybekapcsolás nélkül, szabályos térközökkel sorakoznak egymás mellett. Fő sajátosságai közül kiemelendő, hogy benne a betűszárak végei megtörtek, és a korábban lekerekített betűrészek hegyes, tehát gótikus formát öltöttek. A *textualis* betűi inkább magasak, mint szélesek, a szárak megrövidültek benne akkora mértékben, hogy pl. a b a v-vel összetéveszthető, a t és c között pedig szinte semmiféle különbség sem észlelhető.

A XIII. században elkezdődött a korábban egységes *textualis* differenciálódása. Az így keletkezett változatok közül felemlíthető az ún. *gyöngyírás* vagy *tudósmínuszula*. Ezzel a kisméretű Biblia-kódexeket írták. A rendkívül lekicsinyített betűkkel ugyanis az egész Bibliát, vagy legalább az Újtestamentumot lemásolhatták egyetlen zsebkönyv méretű kódexekébe. Különlegessége a gyöngyírásnak, hogy itt-ott kurzív betűformák és betűkapcsolatok is belekeverednek, anélkül azonban, hogy ezek veszélyeztetnék az írás *textualis* jellegét.

Nyugat-Európa három nagy egyetemi központjának, Párizsnak, Bolognának és Oxfordnak a jegyzetsokszorosító műhelyei (*stationes*) szintén hozzájárultak a gótikus könyvírás változatainak kialakításához. Az ún. *littera Parisiensis* vonalvezetése széles és erőteljes, de azért nem kevésbé gótikus jellegű. A kerek vonalakat megtöri benne a következetesen gótikus formák kialakítására igyekvő kéz, a betűk alakját pedig a szárakhoz kapcsolódó hajszálvonalak és lekanyarítások teszik nehézkesé. A ligatúrák néha már a betűk teljes egybeolvadásához vezetnek, mint pl. a de és do szótag esetében. Az i betűre vonás kerül, hogy könnyebben felismerhető legyen. Az s mindig hosszú, nyújtott alakú. A párizsi egyetemen kialakult írásváltozat később a kurzívához közeledett, hogy minél szaporább legyen.

Az oxfordi egyetemen használt *littera Oxoniensis* nem sokban különbözött párizsi rokonától. Ez érthető is, mert azonos szükségletek alakították mindkettőt, és egyébként is kapcsolat volt a két központ között. Az oxfordi írás betűi azonban vaskosabbak, és bizonyos mértékben a kerekded formák is helyet kaptak benne. Az előbb említetteknél szélesebb körben elterjedt a *littera Bonosiensis* vagyis a bolognai egyetem *rotundának* is nevezett írásváltozata. Ahová csak elért a középkori jogtudomány központjának tekinthető bolognai egyetem híre és hatása, oda az ottani írás ismerete szintén eljutott. Ezt a változatot már fejlődésének kezdeti szakaszában, a XIII. században is a többi egyetemi és nem egyetemi könyvírásoknál kerekdedebb formák jellemezték. Erre utal a *rotunda* elnevezés.

A gótikus írásnak azonban az említett három egyetemi könyvírásen kívül is több változata volt. A könyvírás legünnepélyesebb változata a *textus quadratus* vagy *textualis formata*, amely kódexekből és ősnymtatványokból egyaránt ismeretes. Nevét ez a változat onnan vette, hogy betűinek magassága és szélessége azonos volt, tehát száraikkal együtt képzeletbeli négyzetben helyezkedtek el. Vaskos, merev vonalú, szegletes és kettősen tört betűi nyomán a XIX. század közepéig „barátírás”-ként emlegették. Az ilyen típusú könyvírásokat a paleográfusok *littera missalis* vagy *psalterialis* elnevezéssel is illetik, tekintettel arra, hogy elsősorban a szertartáskönyvekben használták őket.

A *notula* voltaképpen nem más, mint a gótikus korszak kurzívája. Az újabb paleográfiai kutatások ezzel a külön elnevezéssel kifejezésre kívánják juttatni, hogy e típus nem a korábbi kurzíva szerves folytatása, hanem valami új képződmény, mely a XIII. század folyamán a könyv- és az oklevélírás olyan egyszerűbb változataiból alakult, amelyek lemondtak az írás monumentalitásáról. A *notula* elnevezés tehát a gótikus korszakban gazdagon kifejlődött használati kurzív írásokat foglalja össze a legszemélyesebb használatra szánt, sebtében rótt feljegyzésektől kezdve a gondosan kimunkált változatokig. Az egyetemi jegyzetektől a császári kancellária ünnepélyes hatású *notulá*jáig sok és különböző minőségű változata volt

ennek az írásnak, mind a könyv és oklevélírás, mind pedig a mindennapi élet területén. Mindnyájuk közös jellemzője azonban a kurzív írástechnika.

A *notulához* számítják azokat a sajátos változatokat is, amelyekkel ünnepélyesebb okleveleket állítottak ki. Ezekbe a gondosabb változatokba az íródeák jó ideig igyekeztek minél többet átmenteni az örökölt hagyományos külsőségektől (pl. a megnyújtott és lendületesen elkanyarított, különlegesen díszített betűszárazakat). A sajátos oklevélnotulák között a legünnepélyesebb és a leghagyományosabb változat a *notula formata* vagy *minuscula diplomatica*.

A *notula*-írások összhatása annyira különbözik a *textualis*-étől, hogy a felületes szemlélő a látszólag eltérő formák mögött alig észleli a gótikus alapvonásokat. Gondosabb megfigyelés esetén azonban kétségtelenné válik, hogy mindkét írástípus egyazon törzsből sarjad ki, a *notula* azonban beéri a gótikus betűk legjellegzetesebb elemeivel, melyeket az íródeák gyorsan, leegyszerűsített alakban, hanyagul vet papírra. A betűszárazak vékonyabb írásúak, a vonalak megtörésekor képződött szögletek kevésbé élesek, betűket, sőt egész szavakat írnak le benne a toll felemelése nélkül, folyamatosan. A kódexekben, de még inkább az oklevelekben használatos *notula* tele van rövidítésekkel, és ezért az így írt szövegek nehezen olvashatók. A XIV. század folyamán a szokványos *notula* is tért nyert az oklevelek írásában. Ettől fogva az oklevelek túlnyomó nagy többségét, a privilégiumok kivételével, mindenhol ezzel az írástípussal állították ki.

A *notula*-változatok rendkívül nagy száma a folyóírás sokoldalú használatával függ össze. Leggyakoribb volt a *notula simplex*, mellyel előszeretettel állítottak ki okleveleket. Ennek fő jellemzője a betűszárazak túlzott megnyújtása és rendszerint befelé való hajlítása, a d felső hurkának lehúzása a betű testéhez, az m, n és u többnyire egymáshoz nem kapcsolt vonalakkal való jelölése. Az előbbinél közelebb áll a *textualis* formáihoz a *notula acuta* és *notula fracturarum* elnevezésű változat. Legegyszerűbb és legolvashatóbb *notulának* viszont az *argenteum extra pennam* változat tekinthető.

A *textualis* és a *notula* között átmenetet alkotó írástípus, melyet az újabb szakirodalom *bastardának* nevez, a könyvírás és a kurzíva egyeztetéséből született. Ezek a változatok főként a késő középkori könyvmásoló iparban voltak kedveltek. Országonként és vidékenként több változatuk ismeretes. Az egyszerű és kerekded formákban bővelkedő itáliai *bastarda* első pillantásra megkülönböztethető a tüskésen hegyes francia változattól, amelyik viszont ismét eltér - bár az előbbinél kisebb mértékben - a nehézkesebb német könyvkurzívától. Még a német *bastardánál* is nehézkesebb, vaskosabb és szögletesebb a kortársak körében *littera Bohemica* néven ismert csehországi változat. Ennek hatása, egyebek mellett, Erdélyben szintén kimutatható.

A gótikus írásfejlődés fontosabb eredményei

A gótikus írásokban a nagybetűk használata a korábbinál jóval inkább elterjedt. Nemcsak a mondatokat vagy a tulajdonneveket kezdték nagybetűvel, hanem egyes fontosabbnak tekintett szavakat is így emeltek ki. A gótikus írásokban az egyértelműen nagybetűk mellett olyan fél nagybetűk is előfordulnak, amelyekről nehéz lenne megmondani, hogy írójuk nagy- vagy kisbetűnek szánta-e őket. A nagybetűket általában díszítették, vagy legalább vastagított vonalakkal írták. Olykor a kisbetű díszítésével, méretei megnövelésével jelezték, hogy írója nagybetűnek szánja.

Az írás gyorsaságát úgy kívánták növelni, hogy újból fokozott szerepet adtak a rövidítéseknek. Ezért a Karoling-korban használt rövidítésrendszereket továbbfejlesztették és gazdagították. A XIV. század közepéig az íródéakok következetesen és jól felismerhető alakban, szigorú szabályok szerint rövidítettek.

Későbbben azonban, az íráismeret szétterjedésével, a felszínesen képzett írástudók kezén a korábbi szigorú rend felbomlott, egyéni rövidítéseket engedtek meg maguknak, és ezeket is logikátlanul alkalmazták. A ligatúrák gyakori használata szintén jellegzetessége a gótikus írásoknak.

A gótikus írásfejlődés alakította ki lépésről lépésre haladva a központosítás szabályait, teremtett rendet a szavak elválasztásában stb. Ennek ellenére a XIV. században is előfordulnak következetlenségek a helyesírásban. Például a praepositíóval kezdődő szavaknál gyakran vétettek az egybeírás szabályai ellen.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a latin írás fejlődése a gótikus korszakban nagy lépést tett előre, főként a használati (gyakorlati) írás területén. A középkor eleje óta háttérbe szorított írásosság ebben a korszakban megkezdte terjeszkedését a szóbeliség rovására. Megnőtt az írás társadalmi szerepe, miként ezt az általánosan elterjedt írásváltozatok nagy száma is elárulja. Az írás könnyebben kezelhetővé, gyakorlatibbá és ezért általánosabban használttá kezdett válni azóta, hogy fontosságát a világi társadalom szintén felismerte. A világiak érdekeinek jobb kielégítése állította a fejlődés élére a számos változatban elterjedt gótikus *notulát*. A fáradságos munkával rajzolgatott *textualis* a könyvmásolás területén éppen úgy fokozatosan tért vesztett a kurzív technikával szemben, mint ahogyan a papi írástudók mellett is ott állott már a jövő képviselőjeként a világi írástudók gyorsan sokasodó rétege. A gótikus korszak fejlődése fokozatosan aláaknázte a papság monopóliumát az írásbeliségben, a kalligrafikus változatokkal szemben a használati írások hanyagabb, de praktikusabb formáit segítette diadalra. Mindezzel lerakta az első köveket a modern írásfejlődés alapjaihoz.

A gótikus írás Erdélyben

A gótikus írás korában Erdély nagyrészt behozta azt a lemaradást, amely a Karoling-korszakban Nyugat-Európával szemben jellemezte. A XIII. század harmadik-negyedik évtizedére ez a lemaradás minőségi tekintetben megszűnt, és az erdélyi latin írás a korabeli Európa írásbeliségével lényegében azonos minőségi szintre jutott el. Ezt a lényeges fordulatot egész sor kedvező körülmény tette lehetővé. Az íráshasználat felélénkülését Európa-szerte általában a városok és a kereskedelem újraéledése, a kézműipar fejlődése indította el. Erdélyben a fokozottabb oklevelezés hatott ugyanebben az irányban. A XV. század második felétől kezdve, a feudális viszonyok kikristályosodásával párhuzamosan, az egyházak után a világi hatalmasságok is felismerték, hogy írásos jogbiztosítékok segítségével állandósíthatják a társadalom zömével szemben elért kiváltságos helyzetüket. Az uralkodó osztály fokozódó igénye jogbiztosító oklevelekre Erdélyben kedvezően hatott a latin írásbeliség használati ágának további, gyors kifejlődésére, és az említett lemaradás fokozatos bepótlására. Ez az erdélyi fejlődés egyébként része volt annak az egyidejű kedvező folyamatnak, amelyik mind minőségi, mind pedig mennyiségi tekintetben végbement Kelet-Közép-Európa egész latin írásbeliségében.

A gótikus írás elterjedése Erdélyben

A régebbi kutatók (Wattenbach, Giry) a nyugat-európai és kelet-közép-európai írásbeliség fejlődésének viszonyát úgy képzelték el, hogy az írásos tevékenységben jelentkező újdonságok fokozatosan, országról országra haladva jutottak el Nyugatról Keletre. Ennek következtében Kelet-Közép-Európába ötven-száz esztendő késedelemmel érkeztek volna el a nyugati új vívmányok. Ezzel a véleménnyel szöges ellentétben állnak Hajnal István írásösszehasonlításának eredményei. Noha ezeket a legtöbb nyugati kutató fenntartással kezeli, mindaddig nem hagyhatók figyelmen kívül, amíg ellenzői nem szolgáltatnak más, elfogadhatóbb magyarázattal a nyugati és keleti írások között kétségtelenül kimutatható egyezések eredetéről. Kelet-, Közép- és Észak-Európa gótikus oklevélírásának az egykorú nyugat-európaiakkal való összehasonlítása ugyanis arra a feltűnő eredményre vezetett, hogy a XII. század végétől a XIV. század elejéig terjedő időszakban a latin művelődés egész területén, Anglia és a Földközi-tenger melléke (Itália, Spanyolország) kivételével, egységes írástípust használtak, melynek változatos formái is azonosak voltak Nyugaton és Keleten egyaránt. Az összehasonlítás tehát párhuzamosnak és egyidejűnek mutatja a gótikus szakaszban Európa központi területeinek és végeinek írásfejlődését.

A XII. és XIII. század nyugati és keleti oklevélírásait ugyanaz az energikus biztonság, szabályos forma, sőt eleganciára való törekvés jellemzi, annak ellenére, hogy Európa keletén a latin jogi írásosság viszonylag rövid múltra tekintett vissza. Ha feltételeznők is, hogy Erdélyben az oklevelezés és az iskolázás fejlődése hatott az írás gyorsulására és formái szabályozására, továbbra is megmagyarázhatatlan maradna, hogy miként fejlődhetett itt a latin írás ugyanabban az irányban és azonos formákban, mint Kelet-, Közép- és Észak-Európa többi államaiban vagy a már sok évszázados íráshagyományokkal rendelkező francia és német földön. Ezeket a feltűnő egyezéseket kívánta Hajnal István az egyetemek létrejöttével és a középkori latin írásos művelődésben játszott vezető szerepével megmagyarázni. A latin írásbeliség lehanyatlásának idején (X-XI. század) az egyházi szertartáskönyvek másolásához szükséges írástechnikai ismereteket a kolostori iskolákban oktatták. Ezek azonban nem voltak elegendők oklevelek kiállításához, mert olyan jogi alapelemekkel kellett párosulniuk, amelyeket csak felsőbb iskolákban vagy egyetemeken lehetett megszerezni. Ezért voltak a középkorban az okleveleket szerkesztő kancelláriai alkalmazottak egyben viszonylag képzett jogászok is.

Ebben a korszakban, az egyház művelődési monopóliumának megfelelően, Európa keletén és északán a tanult réteg majdnem teljesen klerikus személyekből állott és a világi társadalom művelődése szintén erősen egyházas színezetű volt. Ezzel magyarázható a tanulók szakadatlan áramlása a XIII. század közepéig Európának ezekből a részeiből is Párizs egyetemére, melyet a latin papság a teológiai oktatás legfőbb központjának tekintett. Akik tehát valamelyik királyi vagy főúri udvarban oklevélszerkesztő klerikusok akartak lenni, a párizsi egyetem „művészeti” (*artium liberalium*) fakultását látogatták.

Az Európa legkülönbözőbb tájairól ideözönlő fiatalok itt tanulták meg az egyetemi előadásokról készített jegyzetek írásának a hatása alatt megújult oklevélírást, és a latin írás legfrissebb vívmányait innen hazatérve vitték szét és honosították meg viszonylag rövid idő alatt saját szülőhazájukban. A letagadhatatlan paleográfiai egyezések arra figyelmeztetnek, hogy nem elegendő az egyetemeken s különösen a párizsiban, de más francia főiskolákban sem csupán tudományos központokat látni, mert ezek egyben az írástudó réteg és az írásformák egységesítésének előmozdítói is voltak. Számtalan adattal bizonyítható, hogy a magyar királyok okleveleit a XII. század végétől fogva közel egy évszázadon át olyan klerikusok írták, akik francia földön tanultak, ismerték az ottani írás legfrissebb vívmányait, és alapos

jogi képzettséggel is rendelkeztek. Így Párizsban tanult III. Béla király névtelen gesztairója és Adorján kancellár, a magyar királyok oklevelezésének rendszerezője, vagy az a Pál nevű királyi jegyző, később erdélyi püspök, aki fogalmazta azt az 1181. évi oklevelet, amelyik előírja a királyi udvarban tárgyalt minden ügy írásba foglalását. Az új gótikus írástípusok tehát Erdélyben is gyorsan elterjedtek a külföldön tanult, művelt klerikusok útján.

A Párizsban tanult magiszterek mellett az új, gótikus formák közvetítésében szerepük lehetett a francia eredetű premontrei és cisztercita rendű szerzeteseknek is. Ezek ugyanis közvetlen és hozzá írásos kapcsolatokat tartottak fenn franciaországi anyakolostorukkal. A premontrei rendnek Váradhegyfokon (1130 körül), Ábrányban (Bihar m.), Almáson (Kolozs m.), a Meszes-hegységben, Szebenben és Brassóban volt 1224 előtt kolostora, a cisztercitáknak viszont Egresen (1179, Arad m.) és Kercen (1200 körül, Fogarasföld). A gótikus írás meghonosítását tehát Erdélyben ezen a szálon is a francia művelődési összeköttetéseknek tulajdoníthatjuk.

A XIII. század közepétől kezdődően, részben talán a hagyományos egyházi művelődés általános válsága következményeként is, a párizsi egyetem vesztett vonzerejéből, és eddigi központi szerepét a magyar klérus képzésében a világiasabb jellegű olasz egyetemek vették át. Ez a magyarázata annak, hogy ettől fogva az erdélyi klerikusok elsősorban Bolognában, a középkori európai jogtudomány fellegetvárában, majd Padovában és Ferrarában igyekeztek tanulni. Ez az Itáliában tanult jogász-klérus réteg tekinthető a latin írásbeliség továbbfejlesztőjének Erdélyben, miután átvette a francia művelődés légkörében formálódott papoktól, a „szabad művészetek mestereitől” az irányítást. Még később, a XIV. és a XV. században, a friss alapítású közép-európai egyetemek (Bécs, Prága, Krakkó) egykori diákjainak lehet fontosabb szerepet tulajdonítani a gótikus írás erdélyi változatainak további alakításában, ami végül is a német hatás erősödéséhez vezetett.

A XIV. század elejétől fogva azonban az erdélyi latin írást formáló tényezők között számolni kell a helyi iskolázás egyre erősödő hatásával is. A XIII. század végi erdélyi írásoktatásban új, gyakorlatiasabb törekvések tűntek fel. Ennek köszönhetően a XIV. század folyamán a belföldi iskolákban nevelkedett írástudók köréből kiformalódhattak egy olyan réteg első generációi, amelynek tagjai, akárcsak a külföldet jártak, korszerű íráskultúrával rendelkeztek, noha műveltségük felszínebb lehetett emezekénél. Az erdélyi okleveles anyag vizsgálata azt mutatja, hogy a XIV. század közepétől fogva az oklevelezés és az írásoktatás terén egyre inkább ez a réteg vált hangadóvá. Hangsúlyozni kell azt is, hogy ebben az itthon tanult rétegben lassan, de fokozatosan növekedett a világi írástudók száma.

A gótikus írás típusai és változatai Erdélyben

A fentebb ismertetett hatások nyomán az erdélyi gótikus írásfejlődésben az alábbi sajátosságok alakultak ki. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a XII-XIII. század fordulójáról számíthatóan, az oklevelezés kifejlődésének eredményeként, a használati-gyakorlati írások (*notula*) alkotják az írásbeliség fő ágát, ez fejlődik dinamikusan. Az írás gyakorlati jelentőségének felismerése a társadalom egyre népesebb rétegei részéről a formák egyszerűsödésének irányába terelte a fejlődést. A XIV. századtól fogva könyv és oklevél írásakor egyaránt a díszítések nélküli, szerény kiállítás lett az általános követelmény. Nyilvánvalóan azért, mert a társadalom számára egyre inkább maga a szöveg, a tartalom lett a fontos, nem pedig az írat díszes, ünnepélyes formája. A társadalom megváltozott értékelése hozta magával, hogy amint a korszak elején az erdélyi latin írásbeliséget a könyvírás (*textualis*) általános használata jellemezte, a XIV. századtól fogva a *notula* jutott szinte hasonló kizárólagosságra mind a

könyvmásolásban, mind pedig az oklevelezésben. Az erdélyi gótikus írásokat jellemző általános leegyszerűsödést kedvező folyamatként kell értékelnünk, mert az írás társadalmi szerepének megnövekedéséről tanúskodik.

A könyvírások

A korai erdélyi latin írásbeliség fő ágának számító könyvmásolás háttérbe szorulása a gyakorlati célú írásossággal szemben leszűkítette a *textualis* használati körét. A fényűző kiállítású díszkéziratok és főként a szertartáskönyvek (*missale, psalterium, antiphonarium*) írása ugyan egészen a korszak legvégéig a *textualis formata* maradt, és a *textualis simplex* használata sem szakadt meg, de mindezek a kalligrafizált változatok a XIV. század második felétől fogva egyre ritkábban fordulnak elő az erdélyi provenienciájú kódexekben. A *textualis* általános visszaszorulását nem cáfolja az sem, hogy kivételesen még ünnepélyes okleveleket is írtak vele. Az erdélyi *textualis*-írások általában a kor színvonalán állanak, de kissé talán nehezkesebbek nyugat-európai társaiknál. A XV-XVI. század fordulójáról való kódexek *textualis*ai főként a délnémet scriptoriumokból származó emlékek írásával mutatnak rokonságot. Betűik azonban emezeknél egyszerűbbek, kerülik a késő gótika túlzásait, kevésbé szögletesek, és legfőbb sajátosságukat éppen az olaszosan kerekded vonalak kedvelése adja meg.

A Erdélyben másolt kódexek zömét azonban a XIV. század közepétől kezdődően nem *textualis*-szal, hanem az egyszerűbb, gyorsabb, tehát jóval szaporább *notulá*val írták. Külalakjuk elárulja, hogy e másolók keze már elsősorban a használati írásban, az oklevelek kiállításában járatos. Természetes, hogy a kódexek másolására használt *notula* nem vonhatta ki magát teljesen a *textualis* hagyományai alól. Aszerint, hogy e kalligrafikus hagyományok mekkora mértékben befolyásolták a kurzív írástechnikát és betűformákat, több változatot különböztethetünk meg. Ezeket a kurzív írástechnikára és az ezt befolyásoló *textualis*, illetve diplomatikai típusra utaló elnevezéssel jelöli meg a paleográfia.

A kódexekben használatos leggondosabb *notula*-változat neve *cursiva formata*. Ennek betűi gondosan kiformáltak, elegánsaknak mondhatók. Az írás egészét a kurzív betűformák kalligrafizálására irányuló törekvés jellemzi. Még mindig gondosnak mondható változat a *cursiva textualis*. Ezt többnyire olyan kódexekben alkalmazták a scriptorok, amelyeket eleve közhasználatra szántak, s ezért törekedtek arra, hogy szövegük könnyen és mindenki számára olvasható legyen. A *cursiva currens* alakítója már nem a *textualis*, hanem az igényesebb oklevélírás. Ezért a lényegében gyors, de az iskolás beidegződés és a nagy gyakorlat által többé-kevésbé fegyelmezett oklevélkurzívával mutat azonos formákat. Már a *cursiva currens* is nehezen olvasható, egyéni írásváltozat, de még inkább az a *cursiva notularis*, mellyel a scriptor a legszemélyesebb jegyzeteit szokta sebtében papírra vetni. Ennek más számára alig olvasható, tagokra széttördelt betűi, önkényes rövidítései a könyv-, sőt már az oklevélírások lényegét alkotó közérthetőséget is szem elől tévesztették. A velük papírra vetett gondolatait, jegyzeteit írójuk nem is szánta másvalaki olvasmányául.

A *bastarda*-írás az Erdélyből származó kódexekben egészen kivételesnek mondható. Mégis megkülönböztethető egy könnyedebb, olaszosabb kerekded formákat mutató és egy nehezkesebb, szögletesebb, németes-csehes változata.

Az oklevélíráások

Az erdélyi latin írásbeliség gyakorlati ágában kedvelt használati íráások közül az oklevél-notulák tekinthetők a legfontosabbaknak. Leginkább kalligrafikus változatukat *notula formata* vagy *minuscule diplomatica* névvel jelöli a paleográfia. Ebben a legünnepélyesebb oklevelek írásához használt változatban harmonikusan társul a hagyományos oklevélíráások eleganciája az egyetemeken is használt új könyvírás praktikus újításaival. Ezt a társítást a külföldön tanult magisztereknek tulajdoníthatjuk, mert ők voltak egyaránt járatosak mindkét írásfajtatban. Ezért emlegetjük a *notula formata* 1240 utáni fél évszázadból származó legszebb változatait összefoglaló néven *magiszter-íráások*nak. Ezek a grafikai remekművek nyugodt ünnepélyességet sugároznak, részeik között tökéletes, művészi összhang uralkodik. Nemcsak a hatalmas hártákra írt, monumentális hatású kiváltságlevelek, hanem a keskeny pergamenszeletek hajszálvékony betűi is ugyanarról a fegyelmezettségről, magabiztosságról, az írás művészi fokú begyakoroltságáról tanúskodnak. Jóllehet a korábbi oklevélíráások kalligrafikus hagyományait többé-kevésbé őrző *notula formata* a XIV. század közepe után háttérbe szorult a folyóírás egyszerűbb és fürgébb diplomatikai változataival szemben, a fontosabb kancelláriák kivételes alkalmakkor továbbra is ragaszkodtak hozzá. Ha különlegesen ünnepélyes oklevél kiállítására került sor, vagy pedig a nótárius bizonyítani kívánta mesterségbeli tudását, ezután is a *notula formata* volt a kedvelt írástípus.

A XIV. század második felében az előző évszázad folyamán kialakult *cursiva diplomatica* lett Erdélyben a legkedveltebb oklevélírás. A *notulának* ez a változata meghonosította a kancelláriákban az egyetemi jegyzetírások fürgeségét, anélkül azonban, hogy ezzel veszélyeztette volna az oklevélíráásban kötelező áttekinthetőséget és nélkülözhetetlen fegyelmezettséget. A *cursiva diplomaticának* vannak olyan gondos és szép változatai, amelynek ünnepélyesség tekintetében versenyre kelhetnek a *notula formatával*. A különbség kettőjük között onnan adódik, hogy a *cursiva diplomatica* egyrészt a régi oklevélírás hagyományaiból jóval kevesebbet őrzött meg, mint a *notula formata*, másrészt viszont lényegesen gyorsabb volt emennél.

Az oklevelezés méreteinek hirtelen megnövekedése azonban a kancelláriai alkalmazottaktól az írás gyorsaságának további fokozását követelte. Így terjedt el az okleveles gyakorlatban a XIV. század közepe táján a *notula* még fürgébb változata, a *cursiva currens*. Ezt eleinte lendületes, könnyű mozdulatokkal írták, vékony vonalakkól, kerekded formákból alakítva a betűket. Később azonban betűi vaskosabbak és szögletesebbek lettek, méretük csökkent. Az íródeák keze többé nem lendületesen mozgott, hanem sietősen húzott, takarékoskodóan apró vonásokkal egyénieskedő, meglehetősen rendetlen betűket formált. Pontokat és vonalkákat sorakoztatott egymás mellé harmonikaszerűen, és inkább csak sugallta a betűk képzetét, lemondva azok pontos kialakításáról. Ezért az m, n, r és v betűt alig különböztette meg egymástól, de más betűk körül is zavarok támadhattak. Gyakori volt benne a ligatúra, s ezek hatására a betűk alakja helyzetüktől függően változhatott. A minél nagyobb gyorsaságra való törekvés hangsúlyozottan kurzív jelleget kölcsönzött az írásnak. A *notulának* ugyanezt a változatát - miként már említettük - irodalmi szövegek megörökítésére szintén használták, többnyire magánszemélyek részére másolt kódexekben.

Noha a *cursiva notularis* változatot eredetileg a mindennapi élet sürgős írásigényei hívták életre, hamarosan a könyvmásolásban, majd az oklevelezésben is széles körű alkalmazásra talált. Ugyanezt az írást használták a megyei kiadványokban, magánoklevelekben, kereskedők üzleti jegyzeteiben és nyilvántartásaiban, fogalmazványokban, az oklevelekre rávezetett bírósági megjegyzésekben, oklevelekben, vagyis a személyes jellegű, gyors feljegyzésekben. A XIV. század végén és a következő század elején a kisebb jelentőségű vajdai és hiteleshelyi

oklevelek többségét ezzel a rendkívül gyors, de hanyag külalakú írással állították ki. A *cursiva notularis* jellemzője a fürgeség mellett az energikus, de kissé száraz ductus, a sebtében rótt, összezsúfoltan sorakozó, merev, apró betűk és a rövidítések túltengése. Minthogy a nótárius kezében a toll mindig éles szögben fordult, a *cursiva notularis* összhatását ez a kellemetlen tuskéesség szabja meg. A papíron könnyed gyorsasággal száguldó toll olykor csak egyetlen hullámos vonallal jelez egész szótagokat, máskor a toll hegyével odavetett pontocskákkal sejtet meg egyes betűket. A *cursiva notularis* volt a gótikus írás leggyorsabb, de egyben leghanyagabb és legcsúfabb változata. A szó legigazibb értelmében vett használati írás volt, mely beszédesen bizonyította, hogy a betűvetés a XIV. század végétől fogva Erdélyben sem művészet vagy többé-kevésbé titokzatos tudomány, hanem a társadalom szolgálatába állított gyakorlati jelrendszer.

Az oklevelekben is előfordul - de szintén kivételesen - a *bastarda* vagy hozzá nagyon hasonló kurzíva, inkább azonban csak a szász hatóságok és a királyi kancellária ünnepélyes kiadványaiban.

A latin írás Moldvában és Havasalföldén a XIV-XVI. században

Moldvában és Havasalföldén századokon át az ószláv nyelv és a cirill ábécé volt az írásos műveltség hordozója, minthogy az ortodox egyház a X. században az ószlávot fogadta el a szertartások nyelvül, a papság pedig monopóliumot élvezett az írástudás és általában a művelődés területén. Az ószlávval és a cirillel párhuzamosan azonban a latin nyelvet és írást is használták bizonyos korlátok között mind a belföldi, mind pedig a külfölddel kapcsolatos ügyek intézésében.

A latin nyelvet és írást belső ügyekben a helyi katolikus egyház és a városok katolikus lakossága, olykor a fejedelmi hatalom használta. Szép számmal maradtak fenn olyan latin feliratú sírkövek, mint a címpulungi Lőrinc ispáné (*comes Laurentius de Campo Longo*) 1300-ból és más XV-XVI. századi katolikus lakosoké Moldvabányáról (Baia) és Szucsávából. Egyes fejedelmek belföldi ügyekben is latinul okleveleztek. Vladislav vajda 1369-ben ilyen parancslevéllel hagyta meg „a Havasalföldében lakó bármilyen nemzetiségű és nyelvű városiaknak, vendégeknek és közrendűeknek, akik a szent római egyház törvényeit és szertartásait követik”, hogy fogadjanak tisztességgel egy katolikus püspököt.

A latin nyelvet és írást olykor irodalmi célra is használták a helyi katolikus egyház szükségletére. Münchenben őriznek egy teológiai kompendiumot, amelyet Miklós szereti katolikus püspök (1413-1428) állított össze. Egy másik vallásos tárgyú kódexet 1467-ben másoltak, minden jel szerint Moldvában, Ferenc nevű moldvabányai katolikus vikárius számára. Ugyanezt a kötetet később a chiliai Ferences kolostorban használták, és napjainkig az egykori csíksomlyói ferences könyvtár őrizte meg.

A fennmaradt gazdag anyag bizonyossága szerint azonban a latin írást Moldvában és Havasalföldén elsősorban a külfölddel való politikai és gazdasági kapcsolatokban használták. Az Al-Duna menti városokban, pl. Vicinán, Chilián és Cetatea Albán, ahol a román lakosság mellett olasz, főként genuai kereskedőkolóniák is éltek, közjegyzők működtek, akik legkülönbözőbb kereskedelmi ügyekben állítottak ki iratokat, melyeket egyidejűleg bevezettek regisztrumaikba, amint az egyes megmaradt töredékekből kiderül. A romániai és külföldi levéltárak ezrével őriznek moldvai és havasalföldi fejedelmek, méltóságok, városok, egyházi és magánszemélyek által elsősorban erdélyi, magyar- és lengyelországi címzettekhez, a német birodalomba vagy a pápai udvarba küldött latin nyelvű és latin betűs iratokat politikai és gazdasági megállapodásokról, kereskedelmi kiváltságokról. Ezen belül is a legnagyobb

csoportot a változatos tárgyú, kiterjedt levelezés alkotja. A moldvai és havasalföldi címzettekhez külföldről érkezett latin leveleknek, sajnos, csak jelentéktelen töredéke maradt fenn, főként a két fejedelemség levéltárait sújtó iratpusztulás miatt. Pedig ezekre gyakran történik utalás, különösen a Brassónak, Szebennek vagy Besztercének küldött válaszokban ilyen formulával: „... amint leveletekből értettük” A brassói Állami Levéltár megőrizte annak a válaszevélnek a fogalmazványát, amelyet a brassóiak 1479. április 26-án írtak Ștefan cel Mare moldvai fejedelemnek magára a tőle április 20-án érkezett levél papírjára. Ennek Moldvába elküldött tisztázata, annyi máshoz hasonlóan, szintén elkallódott.

A Moldva, Havasalfölde és Erdély közötti sokrétű, szoros gazdasági, politikai és művelődési kapcsolatok folytán a középkor századaiban keletkezett sok ezer moldvai és havasalföldi latin levél közül azok a legszámosabbak, paleográfiai, nyelvészeti és tartalmi tekintetben legérdekesebbnek, amelyeket íróik a XV. század második felétől kezdődően Brassó, Szeben és Beszterce városához intéztek.

A Moldvában és Havasalföldön keletkezett latin szövegeket a célnak leginkább megfelelő betűtípusokkal írták. Legelterjedtebbek az oklevélírások voltak, de a könyvírások sem ismeretlenek a kódexek másolásában. Külön csoportot alkotnak a felírt szövegek, melyeket a XIV-XVI. századi sírköveken, pénzeken és pecséteken találunk.

Latin írástudók és deákok a XIV-XVI. századi Moldvában és Havasalföldén

A moldvai és havasalföldi latin iratokat elsősorban a nyelvet ismerő városi katolikus lakosok közül kikerülő helyi elemek, valamint a vajdai kancellária jegyzői állították ki. A latin nyelv és írás ismerői szép számmal lehettek a két fejedelemségben: közjegyzők az al-dunai kikötővárosokban, katolikus papok, a jelentősebb helyi iskolák tanítói és tanulói vagy külföldi egyetemeket látogató fiatalok, az országban élő külföldi szakemberek. Például Chilián Antonio di Ponzo közjegyző, akinek az általa 1360-1361-ben kibocsátott okleveleket tartalmazó regisztrumából egy töredék meg is maradt. 1452-ben Csipeg Péter, moldvabányai katolikus püspök természetesen latinul tett jelentést a pápának. A XV. századból adatok maradtak a moldvai városokból Prága, Bécs és Krakkó egyetemén nyilván latinul tanuló ifjakról, illetve a XVI. század elején Szucsáván letelepült Baptista de Vesentino nevű olaszról, aki „különféle művészetek mestere” volt.

A latin iratok kiállítása szükségessé tette, hogy a fejedelmi kancelláriák és a városok, valamint a méltóságok viselői vagy akár magánszemélyek is latinul tudó íródeákokat alkalmazzanak. A fejedelmi kancelláriák név szerint ismert latin íródeákjain kívül sok olyan is akad, akik nem tüntették fel nevüket az általuk írt oklevélen. A havasalföldi latin oklevelek összehasonlító paleográfiai vizsgálatából kiderült, hogy a Radu cel Mare vajda által 1505-ben a brassóiaknak, 1505. február 29-én pedig a szebenieknek, Teodor Logofet által 1509. június 14-én a szebenieknek, Vlad cel Tînăr fejedelem által 1510. december 1-jén és Neagoe Basarab fejedelem által 1512. április 21-én a szebenieknek küldött levél egyazon személy kézírása. Bár ez az alkalmazott négy vajda alatt legkevesebb hét esztendeig dolgozott a fejedelmi kancellárián, személye mégis ismeretlen maradt, mert nem jegyezte fel nevét a kiadványaira. A moldvai és havasalföldi teljes latin írásanyag összehasonlító paleográfiai vizsgálatára lenne szükség ahhoz, hogy akár hozzávetőleges pontossággal megállapítható legyen a latin íródeákok száma. Annyi azonban enélkül is állítható, hogy a név szerint ismeretlenek száma többszöröse lehetett a néhányszor tíz ismert nótáriusénak.

A származáshely szerint ismert latin íródeákok neve azt sejteti, hogy többségük a helyi lakosok közül került ki. Az 1553-ban említett Simon deák Tîrgovişteből az 1564-ben szereplő Jakab deák pedig Tatrosból való volt. Az 1541-ben felbukkanó havasalföldi Radu deák neve afelől sem hagy kétséget, hogy viselője román származású.

A fejedelemségekbeli XV-XVI. századi latin íródeákok helyi és román származása egyébként az általuk szerkesztett oklevelek és levelek latinságából is kitűnik. Régóta ismeretes, hogy ezek nyelvtani szerkezete, szókészlete, stílusa „a latin nyelvi köntös alatt megőrzött egyet-mást a román élőbeszéd sajátságaiból”.

Szép számmal akadtak az íródeákok között erdélyi származásúak is. Dési István Alexandru és Bogdan Lăpuşneanu moldvai fejedelem latin deákjaként működött 1561-1572- között. Nem volt ritka közöttük a lengyel, magyar és német eredetű sem.

A gótikus írástípusok és változataik Moldvában és Havasalföldén

A moldvai és havasalföldi gótikus írások szerves részét alkotják Európa XIV-XVI. századi írásfejlődésének, minthogy szoros kapcsolatban állottak mind az erdélyi és magyarországi, mind pedig a lengyel írásfejlődéssel. Mivel a két fejedelemség legkorábbi latin írásos emlékei a XIV. századból származnak, természetes, hogy ezeket a gótikus korszak típusaival és változataival írták.

A legrégebbi típust a fejedelemségek városaiban élő katolikus népesség feliratos sírkövei képviselik. Lőrinc cîmpulungi ispán már említett sírkövének 1300-ból való felirata kerekded vonalakból alakított elegáns gótikus betűkkel készült, melyek között azonban néhány uncialis jellegű is előfordul (d, e, h, m, n). A Moldvabányán és Szucsáván nagy számban fennmaradt XV-XVI. századi feliratos sírkövek közül említést érdemel az olasz Baptista de Vesentino magiszteré 1512-ből. Ennek szövegét erősen szögletes, tördelt szárú, jellegzetesen gótikus betűkkel metszették a köbe.

Az okleveleket a tartalmuktól vagy a nótárius képzettségétől függően megválasztott változatokkal írták. A *minuscule diplomatique* majdnem kizárólag a fontosabb okmányok, politikai szerződések, kereskedelmi kiváltságok, külföldre küldött levelek kiállítására szolgált. Ez az ünnepélyes és rendezett külalakú, tört vonalú, szálkás írás főként a XIV. század végére és a következő század első évtizedeire jellemző. A XV. század második feléből való újabb változatát már a humanista írás befolyásolta, s ezért betűi kissé lekerekítettek.

A *cursiva diplomatique* átmenetet alkot a *minuscule diplomatique* és a *cursiva currens* között. Mindkét említett írásfajta elemeit magába foglalja változatos arányban. A XV. század második felében örvendett nagyobb elterjedésnek, főként a külföldre szóló levelezésben. Megőrizte ugyan a *minuscule diplomatique* változattól örökölt gondosabb, rendezett külalakját, de már a *cursiva currens*ből származó új elemek is találhatók benne: erősen kurzív jelleg, sebtében rótt betűk, a ligatúrák és a rövidítések feltűnő gyakorisága. A *cursiva diplomaticának* is két változata ismert. Az egyik tört vonalú, szálkás, a másik, humanista hatásra, lekerekített formákat mutat.

A leghatározottabb és ezért a legelterjedtebb írásfajta a *cursiva currens*, melynek a XV. századból egész sor változata ismeretes, főként a külfölddel folytatott levelezésben. Ezek két fő típusba oszthatók. Az egyik betűi vaskosak, betűszárai kurták, szűk sorközei a zsúfoltság benyomását keltik. A másik típus változatait karcsú testű betűk, elnyújtott, vékony betűszárok, tágas sorközök, kellemesen levegős összhatás jellemzik. Mindezek a törékenységgel és az idegességgel az érzetét keltik az olvasóban. Valamennyi változatának közös vonása a betűk

megformálásának gyorsítása különféle eljárásokkal: több egymást követő betűnek a leírása a toll felemelése nélkül, ligatúrák és rövidítések gyakori alkalmazása, a betűk csökkentése apró vonalakra és pontokra, melyek inkább csak sugallják a betűk alakját, de valójában nem ábrázolják azt. A *cursiva currens* még véglegesen ki sem alakult, legrégebbi ismeretes havasalföldi példajaként Dan vajdának 1424-ben a brassóiak javára kiadott kereskedelmi kiváltságlevele idézhető.

A humanista íráskorszak

A humanista írás eredete és elterjedése

A latin írás középkori történetében a gótikus korszak jelenti a döntő fordulatot. Ennek nagy eredményeként az írás társadalmi szerepe jelentős mértékben bővült, az íráshasználat fokozatosan gyakorlati célúvá vált. Mindezek egyaránt az íráshasználat laicizálódásához, elvilágiasodásához teremtették meg a lehetőséget. Az írástudók száma mindenfelé növekedett. Ezzel egyidejűleg azonban mindinkább kiderült, hogy a lényegét tekintve még mindig bonyolult gótikus írás nem tud teljesen megfelelni a társadalom egyre népesebb rétegei részéről jelentkező, növekvő igényeknek. Felmerült tehát a szüksége olyan egyszerű és áttekinthető új írásmódnak, melyet minél többen könnyűszerrel elsajátíthatnak, hogy az írástudás ne maradjon kevesek kiváltsága, hanem szélesebb, főként városi rétegek mindennapos, valóságos közlési eszköze legyen. A latin írás fejlődésének ez a hosszú korszaka a feltörekvő polgárság társadalmi és művelődési elképzeléseit összesítő humanizmussal egyszerre kezdődött, és lényegében napjainkig elnyúlik.

Az ókor iránt rajongó humanisták az írásban is antik szépségideálokért lelkesedtek. Ők azonban már nem ismerték közvetlenül az ókori latin írástípusokat, hanem az általuk legrégebbinek tartott változatáról, a Karoling-kori szép, kerekded minuszkuláról hitték, hogy ez az a római minta, amelyet követniük kell. Ismeretes, hogy a Karoling-korban nem a klasszikus Róma írását használták, bár kétségtelen, hogy a Karoling-minuszkula betűit az antik formák ihlették.

Ezt az egyszerű és világos, könnyen megtanulható, némileg módosított Karoling-írástípust nevezték el első propagálóiról humanista írásnak. Reneszánsz írásnak is hívják, elsősorban az olasz szakirodalomban. A kortársak saját koruk antik írásának (*littera antiqua horum temporum*) vagy itáliai új ókori betűknek (*italica antiqua nova*), illetve röviden *antiqua*-nak emlegették. A mai nyomdai antikvának is ez a betűtípus a közvetlen előzménye.

Általánosan elfogadott a vélemény, hogy a humanista írás a költő Francesco Petrarca (1304-1374) kezdeményezésére, a novellairó Giovanni Boccaccio (1313-1375) és a város tudós kancellárja, Coluccio Salutati (1330-1406) közreműködésével, a kora középkori minuszcula utánzásából alakult ki Firenzében a XIV. század végén, és innen terjedt el a XV. század elején. Az ebben tevékenyen részt vevő humanisták közül kiemelkedik Niccolò Niccoli (1364-1437), az első firenzei szépíróiskola alapítója, Francesco Poggio Bracciolini (1380-1459), aki humanista irodalmi leveleivel egészen Angliáig egyengette az utat az új folyóírás számára, és Ambrosio Traversari (1386-1439), aki a firenzei Santa Maria degli Angeli-kolostor scriptoriumában dolgozó íródeákoknak adott utasításában elsőként rendszerezte a humanista könyvírás szabályait.

Bármily szép, olvasható, könnyen elsajátítható lett legyen is a humanisták új írása, a könyv-írásokban még hosszú ideig együtt kellett élnie a gótikus változatokkal. Végleges győzelmét sem a kódexmásolók szorgoskodása, hanem a könyvnyomtatás hozta el. Itália első nyomdásza, Konrad Sweynheim és Arnold Pannartz 1465-ben Subiácóban létesített officinájukat a humanista könyvírás antikvájának a mintájára metszett betűkkel szereltették fel. Példájukat több velencei könyvnyomtató is követte; elsőnek Nicolaus Jenson, aki 1470 és 1481 között működött. Az *antiqua* nyomdai meghonosodása döntő következményekkel járt a humanista írás elterjedésében. Nyugat-Európában egyenesen a könyvnyomtatás segítette győzelemre az új írást a gótikus változatokkal szemben. Franciaországban a nyomtatott szövegekben a

humanista formák már a XVI. század közepén általánossá váltak, de a kézzel másolt könyvekben a következő évszázad elejéig még gyakoriak maradtak a gótikus betűváltozatok. Hollandiában a XVI. század végére, Angliában a XVII. század közepére, Svédországban, Norvégiában és Dániában viszont csak a XIX. század folyamán terjedt el a humanista betűtípus. Németországban egészen az utóbbi évtizedekig, kézírásokban és nyomtatásban egyaránt, párhuzamosan használták a gótikus és a humanista betűformákat. Ez a párhuzamosság természetesen módosítólag hatott a késői gótikus írások külalakjára. Ennek során mind a könyv- és oklevélírásban, mind pedig a gyakorlati íráshasználatban még a XVI. század első felében új, gótikus változatok jöttek létre, de ezekről az újkori írásfejlődés keretében célszerűbb szólni.

A humanista írástípusok és változataik

Az átmenet a gótikusból a humanista írásba közbeeső kerekded formák jelentkezésével kezdődött. A könyvmásolásban elterjedt egyik ilyen típust éppen átmeneti jellegének hangsúlyozása céljából nevezték *gotico-antiquá*-nak. Ehhez csatlakozik több más kurzív jellegű itáliai típus, melyeket az olasz paleográfusok fél- vagy előhumanista írásoknak (*semiumanistica*, *preumanistica*) is neveznek. A humanista írásra jellemző lekerekített formák azonban csak részben tekinthetők a Karoling-mintaképektől való kölcsönzésnek, mert ezek a megelőző itáliai írásokban szintén fellelhetők voltak. Az Itáliában használatos gótikus betűk maguk is kerekdedebbek, vagyis kevésbé gótikusak, azaz szálkásak, mint Európa más országaiban. A kerekded formákhoz való ragaszkodásban tehát erős itáliai helyi hagyomány ismerhető fel. Ez pedig valószínűleg arra vezethető vissza, hogy Itália földjén a klasszikus római formahagyományok a regionális írások korában is szívósan tovább éltek. Így a helyi hagyomány szintén közrejátszhatott a gótikus és humanista írás közötti, említett átmeneti változatok kialakulásában.

A humanista írásnak is két fő típusa különböztethető meg. Az egyik a könyvírás, a másik pedig a használati írás, melyet röviden csak kurzívának vagy *italicá*-nak neveztek. Ez utóbbinak az oklevelek kiállításához használt sajátosan mesterkélt változata a cancelláriai írás (*cancellaresca*), melyet egyes paleográfusok a humanista írás harmadik külön fő típusának tekintenek.

A humanista könyvírás (*antiqua*) valójában nem más, mint a X-XI. századi *minuscula libraria*, amelyet a humanizmus kori scriptorok páratlan pontossággal és hűséggel utánoztak. Annyira pontosan követték mintaképeiket, hogy a gondos írású XV. századi humanista kódexet csak nagyon alapos vizsgálattal lehet megkülönböztetni a valódi Karoling-kori kézirattól. A különbségtétel azon az alapon lehetséges, hogy a humanizmus korában az i-re már pontot tettek, az r és s betűt kerek alakban írták, a t szárát hosszan elnyújtották, a v pedig - különösen ha szókezdő - hegyes formájú. Ez az írástípus a XV. század közepére elért fejlődésének csúcsára, majd hetven-nyolcvan évi virágzás után érezhetően hanyatlani kezdett. Ekkorára azonban a kézzel írt könyv már háttérbe szorult a nyomtatottal szemben. A nyomdászat viszont még eredeti szépségében vette át az *antiquá*-t, a latin betűs könyvírásnak eme legszebb változatát, és ezáltal napjainkra is átörököltette.

A humanista kurzíva vagy használati írás a könyvírásból alakult a betűk jobb felé dűtésével, ami az írást könnyedebbé és egyszerűbbé tette. Összhatásában világos, elegáns, szép és folyamatos ez az írás. Sok ugyan benne a ligatúra, de ezeket nem sebtében írták, s ezért könnyen kiolvashatók. Ez az új folyóírás *italica* néven hamarosan bevonult a nyomdák betűrepertoárjába is. A világhírű velencei könyvnyomtató, Aldus Manutius (1450-1515) ugyanis 1501-ben

megjelentetett Vergilius- és Petrarca-kiadványához a pápai *brevé*-k sajátos oklevélkurzívájának mintájára metszetett betűket használt. Miután e kiadványok a könyvbarátok körében nagy tetszést arattak, Aldus más műveket is nyomtatott ezzel a betűtípussal. Kezdeményezése nyomán a XVI. századi nyomdai gyakorlatban hamarosan általánosult a kurzív betűk használata. Később ugyan alábbhagyott az a szokás, hogy egész könyveket nyomtassanak kurzívval, de lapalji jegyzetekhez, szöveg közti idézetekhez vagy kiemelésekhez ma is gyakran használják a folyóírást. Kezdetben kurzívval csak latin szövegeket nyomtattak, de későbbben nemzeti nyelvű kiadványokat is jelentettek meg így.

A humanista kurzíva sajátos kancelláriai változatának (*cancellaresca*) van egy korábbi és egy újabb formája. Az oklevélkurzíva kialakításához a humanisták nem találtak Karoling-kori mintákat, mert a Karoling-minuszkula lényegét tekintve könyvírás volt. Ezért maguk hozták azt létre a Karoling-minuszkula és a gótikus folyóírás bizonyos elemeinek felhasználásával. Finom formáit a XV. századi humanista kurzíva egészen egyszerű írástechnikai újításnak: a hegyes toll alkalmazásának köszönhetette. Korábban a másolók ferdén vágott tollal írtak. Ezzel pedig vagy csak finom hajszálvonalakat, vagy csak vaskos betűtagokat lehetett róni, azaz csak szögletes, gótikus betűket tudtak írni. Az új tollal viszont egyenletes vastagságú vonalakból egészen kerek betűket formálhattak.

A humanista kancelláriai írás újabb változata már a XVI. század terméke. A franciák és olaszok egyaránt maguknak igénylik e szép írásváltozat kialakításának dicsőségét. A tárgyilagos szemlélő előtt azonban az a valószínűbb, hogy mindkét országban egyidejűleg végbemenő, párhuzamos fejlődést kell feltételezni. Bármilyen legyen is azonban e változat eredete, az vitathatatlan, hogy Európa-szerte a pápai kancellária terjesztette el. A pápai államtitkárságnak és a nunciusok jelentéseinek ugyanis a XVI. században ez lett az írása. Az élénk pápai diplomáciai tevékenység aztán a tetszetős, új formákat hamarosan mindenfelé ismertté tette.

A humanista kancelláriai írás legjellegzetesebb sajátásaiként felemlíthetők a lendületesen nyújtott, erősen jobbra dőlő, kitűnően olvasható, nagyméretű betűk, illetve ezek erősen hurkolt alsó és felső szárainak megvastagított végződése. Betűi egészen kiszámíthatatlanul hol szorosan egybefűzöttek, hol közülük egyesek egészen külön-külön állanak egymás mellett. Ebben az írásban is egész sor gótikus sajátosság ismerhető fel. Például a zárt e vagy az r-nek szintén gótikus kerek és hosszú változata. A d betűnek is a merevebb, humanista formája mellett minduntalan feltűnik a sietős gótikus kurzíva kettős hurkú, kerek d-je stb.

A humanista íráskorszakról összefoglalóan megállapítható, hogy jelentős mértékben továbbfejlesztette az előremutató gótikus kezdeményezéseket. Ezáltal nemcsak kiindulópontjává, hanem meghatározójává is válhatott a latin írás napjainkig tartó egész fejlődésének. E korszak legfőbb eredményei között említhetjük a könnyen írható és világosan olvasható, egyszerű betűformák kialakítását és általános elterjesztését, a rövidítések használatának olyan mértékű csökkentését, hogy azok többé ne veszélyeztessék a szöveg gyors és egyértelmű olvasását. Az előbbiekkal összefüggő és azoknál semmivel sem kisebb jelentőségű vívmánya e kornak az írástudás erőteljes laicizálása, valamint az íráshasználat körének és méreteinek további tágítása. A reneszánsz felfokozott esztétikai és tudományos igényeivel magyarázható, hogy e korban a gyors mennyiségi növekedés nem vonta maga után az írás minőségének romlását. A humanizmus korának írástudói az egyszerűség, kezelhetőség követelményét szerencsésen párosították a szemnek tetsző, harmonikus formák megőrzésével. Egyszerűség, szépség és pontosság a kor latin írásfejlődését irányító ideálok. Mindezek gyors érvényesítését a XV. század végétől fogva forradalmasító erejű technikai újítás: a könyvnyomtatás segítette elő. A nyomtatás a latin írásgyakorlat irodalmi ágának XV. századi állapotát máig ható érvénnyel rögzítette azáltal, hogy a humanista *antiqua*-t avatta normává. Ettől fogva lényegében már

csak a használati írások formái fejlődtek, bár az írásbeliség irodalmi és gyakorlati ága közötti kölcsönhatások - persze a korábbihoz viszonyítva csökkent mértékben - a könyvnyomtatás általánosulása ellenére alakító tényezők maradtak, amelyekkel a kutatásnak továbbra is számolnia kell. Végül e korszak megeremtetette az alapokat az európai írásfejlődés teljes egységesüléséhez.

A humanista írás Románia területén

A romániai latin írásfejlődést ebben a korszakban alakító tényezők közül legfontosabb az olasz hatások további erősödése és általánosulása. Az Itáliával, az olasz gazdasági, társadalmi és művelődési élettel való kapcsolatok ugyanis ebben a korszakban többé már nem csupán Erdélyre jellemzőek, hanem kimutathatók Moldvában és Havasalföldén is. Mindez végső soron azt eredményezte, hogy a latin írás külső formái - a közös olasz alapozás nyomán - nagymértékben egységesültek az ország mindhárom történeti tartományában.

A latin írás helyzete azonban - amint ezt már láttuk - kezdettől fogva különbözött az ország egyes tartományaiban aszerint, hogy a latin vagy pedig a szláv volt ott az egyház és az államhatalom hivatalos írásnyelve. Ennek következményeként a latin könyvírás sorsa más irányt vett a Kárpátokon innen és mást azon túl. Erdélyben - elsősorban a nyomtatott betű hatására - a humanista írásformák kerültek uralomra mind a kézzel írott, mind pedig a nyomtatott könyvekben. Moldvában és Havasalföldén azonban csupán a cirill betűs könyvnyomtatás honosodott meg, s így a nyomtatott humanista *antiqua* közvetlen alakító hatása ott nem érvényesülhetett. Ebben a két tartományban tehát a nyomtatás elterjedése után is kézzel írták a latin könyveket. Következésképpen ezekben az országrészekben a könyvírások vizsgálatának szüksége a humanista korszakkal sem szűnik meg. A latin írásfejlődés e moldvai és havasalföldi sajátosságának elmélyítéséhez hozzájárult az is, hogy az ottani latin könyvírás - mivel szinte teljes egészében egyházi célokat szolgált - továbbra is megmaradt a katolikus papok kezén. Ők viszont még a XVII. század végén is a régi gótikus írású szertartáskönyveik betűformáit utánozó írással másolgatták ünnepélyesnek szánt kéziratok könyveiket. A Kárpátokon túli latin írásgyakorlatnak tehát csak a használati-kancelláriai ága járta be - Erdéllyel együtt - a humanista fejlődést, az irodalmi azonban megrekedt a gótikus kéziratosság fokán.

A humanista írás Erdélyben

Azok a gazdasági és művelődési kapcsolatok, amelyek a nápolyi Anjouk uralma óta Erdély és a dalmáciai olasz városok, illetve Itália között kialakultak, a XV. század folyamán nagymértékben tovább erősödtek. Ezek révén azonban nem csupán tanulni vágyó erdélyi ifjak, Rómába zarándokló papok és hívők, zsoldos szolgálatot vállaló vitézek (köztük maga Hunyadi János is!) ismerkedtek meg az itáliai fejlett viszonyokkal, hanem nagy méretet öltött az olaszok Erdélybe való beáramlása is. A pápai kúria kegyencei lepték el a jól jövedelmező erdélyi püspöki, apáti, kanonoki javadalmakat, akik körül hamarosan kis olasz kolóniák alakultak. Az olasz művelődés hasonló kisugárzási gócaivá vált azoknak az itáliai gazdasági szakembereknek a környezete, akik a pénzügyi, de főként a bányaugyi vezetésben játszottak fontos szerepet a XV. század folyamán. Ezek a kisebb-nagyobb olasz kolóniák megannyi apró, helyi központjai lettek a humanista művelődésnek és írásdivatnak. Közülük az írásfejlődés szempontjából legjelentősebb a váradi és a gyulafehérvári püspöki udvar. Mindkét helyen, de főként Váradon, egymást követő olasz származású püspökök sora biztosította a reneszánsz hatások állandósulását. A klasszikus latin irodalom emlékeinek gyűjtése, az Itáliából drága pénzen vásárolt, humanista írású, gazdagon miniált kódexek utánzása Erdély-

ben szintén divatossá vált a XV. század második felében; egyelőre azonban csak a főpapság körében. A humanista írás terjedésének útját figyelve megállapítható, hogy azt legkorábban a főpapságnak az a többnyire Itáliában tanult, művelt rétege használta, amelynek igazi munkatere nem az egyházigazgatás, hanem az országos politika és a diplomácia intézése volt. Az új írásnak a főpapok körében való viszonylag korai meghonosodását azonban hosszú évtizedeken át nem követte annak általános elterjedése. A humanizmus térhódítása a városi lakosság soraiban, majd pedig az ezzel összefonódva jelentkező vallási reformáció csak a XVI. század második felében nyitotta meg az utat szélesebb társadalmi rétegek felé az egyszerűbb, új írásmód előtt. Az írástudás terjesztését szorgalmazó reformációs iskolapolitika éppen úgy, mint a nyomtatványok betűje egyaránt a humanista írást állította mindenki elé követendő, korszerű mintaképül.

Mindezek következményeként a humanista írások a XVI. század közepén diadalmaskodtak a szívósan védekező gótikus formák felett. Győztek ugyan felettük, de nem szoríthatták ki teljesen őket az erdélyi gyakorlatból sem. Erdély német lakossága ugyanis anyanyelvű írásosságában továbbra is kitartott a gótikus formák mellett. Minthogy azonban a latin nyelv használata írásbeliségükben a XVI. század folyamán uralkodó jellegű maradt, a latin írásban használt humanista változatok a német szövegek gótikus írását szintén erősen befolyásolták. Éppen ezért maradt a „német írás”-nak elnevezett újabb gótikus kurzíva Erdélyben jóval egyszerűbb, fegyelmezettebb és könnyebben olvasható, mint a német birodalomban elterjedt változatok. Viszont az is tagadhatatlan, hogy a gótikus és a humanista írás párhuzamos használata a szász népességű területeken szögletesebb, „németesebb” jelleget kölcsönzött a humanista kurzívának.

A gótikus használati írások egyes sajátosságainak átvétele azonban általában is jellemző az erdélyi humanista kurzívákra. Olyan felszínesebben képzett személyek írásán ismerhető fel ez a legvilágosabban, akiknek esetében szó sem lehet a német nyelven való írás említett hatásáról. Legelfogadhatóbbnak az a magyarázat látszik, hogy az erdélyi használati írások betűformáit a gótikus korszak alakította ki, s ezek a sajátos deák művelődéssel és a deákság konzervatív képzési módjával együtt átmentődtek a humanista korszakba. Valóban, e korszak erdélyi használati írásai között nem egy olyan változat akad, amelynek alapjául inkább valami gyors és hanyag gótikus kurzíva tekinthető, semmint a fegyelmezett humanista folyóírás. Ezek a „deák írások” alkotják a XVI. század utolsó negyedéig a korszak erdélyi kurzíváinak legáltalánosabban használt csoportját. Eleinte főként a feudális nagybirtok és általában a gazdasági élet, valamint a mindennapok gyors feljegyzéseire szánták ezeket az írásokat, de a XVI. században már szélesben elterjedtek a közigazgatásban, sőt az oklevelezésben is.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a humanista korszakban megszűnt a latin írás-fejlődés korábbi egysége Erdélyben. A humanista írás itt nem válhatott az újkori fejlődés egyedüli alapjává, minthogy a német lakosság, a német nyelvterület általános gyakorlatát követve, kitartott a gótikus írásmód mellett. Mindez változatos kölcsönhatásokat tett lehetővé, és olyan írásváltozatokat eredményezett, amelyekben a humanista elemek gótikus sajátosságokkal párosulnak.

Humanista írástípusok és változataik Erdélyben

A humanista korszak Erdélyben használatos írásfajtáinak számbavételét a könyvírásokkal kezdhetjük, minthogy ezekben tűntek fel először az új betűformák. Vitéz János váradi püspök és más főpapi bibliofilek könyvtárából maradt ránk már a XV. század közepétől fogva szép humanista könyvírással, *antiquá*-val írt díszes kódexek. Ezek azonban többségükben itáliai

scriptoriumok termékei. Akadnak persze közöttük olyanok is, amelyek a Corvina könyvtár mellett működő budai másolóműhely készítményeinek bizonyultak. Annak a tisztázásával azonban a kutatás még adós, hogy a különböző országokba szétszóródott, erdélyi provenienciájú humanista kódexek közül melyek tekinthetők erdélyi műhelyben másoltaknak. Jóllehet a humanista *antiquá*-t Erdélyben csupán a könyvnyomtatás segítette végleges diadalra, a reneszánsz ízlés egészében véve már a XV-XVI. század fordulóján diadalmaskodott a könyvmásolás területén. Jól bizonyítható ez a díszes kiállítású liturgikus kéziratok esetében. Ezek szövegét ugyan, a megcsontosodott általános hagyományoknak megfelelően, még sokáig gótikus *textualis*, *gotico-antiqua* vagy *rotunda* betűkkel írták, díszítéseikben, miniatúráikban azonban már az olasz, délnémet és cseh reneszánsz műhelyek megoldásai után igazodtak.

A könyv azonban az erdélyi társadalomban ekkor már, még inkább, mint előzőleg, nem dísz tárgy többé, hanem mindennapi segédeszköze az értelmiségi munkának. Éppen ezért e korszakban a könyveket Erdélyben még a korábbinál is fokozottabb mértékben folyóírással írták. A különleges könyvírás csupán a luxuskódexekben található meg. E kurzívák között a XV-XVI. század fordulójától fogva már akadhatott gondos *humanistica cursiva textualis*, a mások számára is olvashatóság követelményét még tiszteletben tartó *humanistica cursiva currens*, és hanyag *humanistica cursiva notularis* az egyedül személyes használatra szánt, gyors feljegyzésekre. E felsoroltak mellett azonban a XVI. század elejéig nem kevésbé gyakoriak a könyvekben a gótikus korszak tárgyalásakor megismert kurzívák sem.

Új helyzet a könyvmásolásban csak azután alakult ki, hogy a reformációs mozgalom érdekében, legkésőbb 1528-ban, Szebenben felállították az első erdélyi nyomdát. Ez, akárcsak az 1538-ban Brassóban és 1549-ben Kolozsvárott létesített sajtó - az általános gyakorlatnak megfelelően -, a latin (majd a magyar) szövegeket humanista *antiquá*-val, illetve kurzívával, a német nyelvű szövegeket viszont az ún. *fraktur* betűkkel nyomtatta. E nyomdák következetes gyakorlata tette általánossá a XVI. század közepére az *antiqua*, illetve a humanista kurzíva használatát a kézzel írt latin (illetve magyar) nyelvű könyvekben is. Ezzel aztán a latin írásgyakorlatnak az irodalmi ága el is jutott fejlődése végpontjához: az antikva és a humanista kurzíva kánonjaivá váltak a későbbi nyomtatott betűknek.

A használati írások zömét még a humanista korszakban is az okleveles gyakorlat termékei teszik ki, bár a XVI. század második felétől kezdődően a mindennapi íráshasználatnak az emlékei szintén nagy tömegben maradtak fenn. Az erdélyi írásfejlődésre ezen a területen is a humanista és gótikus írásformák feltűnően hosszú együttélése jellemző. Bár már Mátyás király egyes okleveleiben feltűnik a gondos humanista kurzíva és kancelláriai írás, mégis, az oklevelezés területén a XVI. század egész első felében kivételesek az új írás tiszta változatai. Inkább csak a szellemi vezető réteg tagjai hangsúlyozták írásukkal is műveltségük korszerűségét. Oláh Miklós vagy Gerendi Miklós, a két politikus főpap éppen úgy humanista betűkkel írták leveleiket, mint Wolphard Adorján a humanista költő-kanonok. Ilyen egyes kiemelkedő személyek mellett csupán az erdélyi fejedelmi kancellária élt meglehetősen rendszeresen, talán a budai hagyományokat folytatva ezekkel a lendületes, gyors és mégis nagyon elegáns írásokkal, már az 1540-es évektől kezdődően. A század második felében aztán, nem kis mértékben a Báthoryak idején újból erőre kapott olasz hatások nyomán, a kancelláriai írás legkorszerűbb, újabb változata is elterjedt előbb a fejedelmi, majd pedig a városi és nagyúri kancelláriákban. Az írás XVI. század végi mozgalmassága a következő évtizedekben lehiggadt ugyan, a betűk mérete, a betűszárak elkanyarítása, a sorok közötti távolság csökkent, de a humanista kancelláriai írás e XVII. századi, szerényebb változata is méltó külsőt biztosított az ünnepélyesebb okleveleknek vagy missiliseknek.

A már említett „deák írás” a kialakuló hivatalnokság írásaként azután is fenntartotta magát, hogy a XV. század második felében a humanista kurzíva és kancelláriai írás lett a további fejlődés meghatározója. Ettől kezdve fokozatosan elhalványultak benne a gótikus reminiscenciák, s csupán a hanyag formák, illetve a zsúfoltság jelzik a *notulá*-val való egykori összeköttetését. Ez a „deák írás” általánosult a gazdasági-kereskedelmi ügyintézésben, és többnyire ez vált az egyre szélesedő világi írástudó réteg mindennapi eszközévé.

E korszak fontos eredménye még az anyanyelvű íráshasználat nagymértékű kiterjesztése. Ez viszont a latin nyelv és a latin betűs írás korábban szétválaszthatatlan egységének végleges felbomlását vonta maga után. Az Erdélyben beszélt nyelvek írásnyelvvé fejlődése a betűformák differenciálódását is előmozdította - amint ezt a német nyelvű szövegekkel kapcsolatban fentebb már érintettük. A humanista korszak Erdélyben kicsiben megismételte az európai írásfejlődés egészére jellemző kettősséget, azaz gótikus betűk a nemzeti nyelvű és antikva a latin nyelvű szövegek írására, s éppen ezáltal kölcsönzött annak sajátos színt.

A XVI. század közepétől kezdődően, jó százévi előkészítés után tehát győzedelmeskedtek a latin írás humanista formái az erdélyi írásfejlődésben. Néhány évtizedes virágzás után azonban, a társadalom újszerű íráshasználata következtében, máris megindult a fegyelmezett, ünnepélyes humanista kurzívák átalakulása a modern idők praktikus, de igénytelenebb írásává. A humanista írás felbomlásának és a modern írások kialakulásának párhuzamos folyamata Erdélyben a XVII. század második felében ment végbe.

A humanista írás Moldvában és Havasalföldén

Miután a reneszánsz hatása Moldvát és Havasalföldét is elérte, jelentős változásokat indított el az ottani írásbeliségben. Az Erdéllyel, Magyar- és Lengyelországgal, néhány itáliai városállammal és a pápasággal fenntartott kereskedelmi, diplomáciai összeköttetésekkel kapcsolatos levelezés, valamint ugyaninnen érkező írástudók révén a humanista írásmód a XV. század utolsó negyedétől kezdve megjelent, és elterjedt a Kárpátoktól keletre és délre eső tájakon is. Jó ideig a korábbi írásmóddal párhuzamosan használták, ami előbb a gótikus betűk kerekdedre változásához, majd a humanista formák túlsúlyra jutásához vezetett. Ez a folyamat nagyjából a XVI. század első felében zajlott le az okleveles írásosságon belül.

A humanista írásmódot Moldvában a XV. század nyolcvanas éveitől fogva kezdték használni Ștefan cel Mare vajdának (1457-1504) az erdélyi városokkal és a pápai udvarral folytatott levelezésében. Ez a humanista kurzíva (*italica*) gondos és harmonikus összhatású, apró betűi finoman kerekded ívelésűek, és hosszú, kiálló szárai vannak. A humanista írás hasonló változata terjedt el, de valamivel későbben, Havasalföldén. Ebben is sokáig felismerhetők maradtak a gótikus írásból származó szögletes elemek, és a kerekded, könnyedebb, humanista formák csak később váltak benne uralkodó jellegűvé. A korszerű, új vívmányok a XVI. század közepére diadalmaskodtak végérvényesen a két fejedelemség latin írásbeliségében. Ennek ebben az időszakban is jellegzetes epigrafikus emlékei a városok katolikus lakosai által emelt feliratos sírkövek.

Az újkori írásfejlődés

A latin írás újkori fejlődésének főbb irányai

A XVI. század második felével kezdődő korszak latin írásfejlődését mindenekfelett az választja el élesen a korábbi időkétől, hogy többé nem a korjelző tipikus vonások, hanem az írásra jellemző egyéni jegyek a meghatározók benne. A paleográfia azonban mindig a tipikus jegyek megragadására törekszik. Erről a célkitűzéséről - lényegének feladása nélkül - a modern írásfejlődés viszonylatában sem mondhat le. Eleve számolnia kell azonban azzal, hogy az újkori írásbeliség a korábbi századokéről döntő módon különböző feltételek között alakult. Ezeknek a módosult feltételeknek a feltárására és a számtalan egyéni változat mögül kielemezhető alaptípusok meghatározására kell tehát összpontosítania figyelmét, hogy a tipikusnak tekinthető vonásokat megragadhassa.

A latin betűt használó Nyugat-Európában a XVI. századtól kezdődően gyorsuló ütemben szilárdultak meg a modern írásfejlődést meghatározó új gazdasági társadalmi előfeltételek. A városok és a polgárság politikai súlyának megnövekedése, sőt első győztes forradalmi nyomán terjedni kezdtek a termelés tőkés módszerei. A több országot is behálózó kereskedelmi vállalkozások, gyarmatbirodalmak kiépítése, ezek kincseinek kiaknázása éppen úgy az írásbeliség előnyeinek fokozott igénybevételét vonta maga után, mint a korlátlan monarchiák központosított kormányzási rendszere. A nagy kereskedőházaknak, bankoknak, hajózási vállalatoknak, ültetvényes gazdaságoknak, manufaktúráknak, de mindenekfelett magának az abszolút állam gépezetének egyre nagyobb tömegekben volt szüksége újabb és újabb írástudókra, még hozzá világiakra. Ezeket a felfokozott igényeket a reformációnak az anyanyelven való írás-olvasás oktatását szorgalmazó iskolázási politikája, majd pedig az oktatásügyet is saját céljai szerint irányítani törekvő korlátlan monarchia, lehetőségeinek keretei között, igyekezett is kielégíteni. Ennek következtében a fejlett nyugati államokban nagy létszámú világi hivatalnokság növekedett fel, mely kiszorította a klerikus írástudókat az államvezetés és igazgatás területeiről. Ezzel véglegesen és vitathatatlanul a világiak és főként a hivatalnokok lettek a további írásfejlődés meghatározói minden vonatkozásban.

Az írástudás körének állandó és gyorsuló ütemű bővülése egyenesen kedvezett annak, hogy a korábban fegyelmezett írásformák szertelenné, rendtelenné váljanak, és ezáltal veszélyeztessék az olvashatóságot. Az írások közérthetőségét azonban nemcsak azért fenyegette veszedelem, mert a felszínesen iskolázott elemek kezén eldurvultak a formák. Hasonló következményekkel járt az is, hogy jó ideig senki sem ellenőrizte a tömeges jellegűvé vált írásoktatást. A pennájuk után élő írásmesterek aztán, hogy egymást túllicitálják, és hozzáértésüket fitogtassák, szélsőségesen egyéni, feltűnősködő megoldásokat honosítottak meg az írásban. Ezek az olvashatóságot nehezítő cikornyasságok, egyénieskedések azonban abban az ütemben rendre megszűntek, ahogyan a modern állam egyre nagyobb részt kért magának az oktatás irányításából. A XVIII. század mindenfelé véget vetett az egyénieskedő írásoktatásnak.

Az írássajátságok terjedését illetően is új lehetőségek nyíltak a közlekedés fejlődésével és a könyvnyomtatás általánossá válásával. A tanulási céllal külföldön peregrináló diákokon kívül is egyre többen utaztak távoli országokba, leveleztek messze földön élő ismerősökkel. Rajtuk keresztül éppen úgy, mint a híres írásmesterek rézbe metszett mintalapokkal gazdagon felszerelt nyomtatott tankönyvei útján, az új írássajátságok gyorsan eljuthattak Európa egyik sarkából a másikba. Ez persze a különbségek kiegyenlítését segítette elő. Az európai latin

írásfejlődésnek az egységesülése, amelyet a középkorban az egyetemek indítottak el, ebben a korszakban vált teljessé.

A latin írás újkori típusai és változatai

A XVII. század végével kezdődő újabb korszak latin írásfejlődésének valóban az egységesülés, az uniformizálódás az egyik fő tendenciája. A német lakosságú területek kivételével mindenfelé a humanista kurzíva lett a fejlődés alapja. Ezt az általános alaptípust az egyes országok helyi fejlődése némileg elszínezte ugyan, de nem akkora mértékben, hogy ezáltal egymástól inkább eltérő regionális változatok jöttek volna létre, mint pl. a Karoling-minuszkula befogadása során. Minthogy ezek a helyi elszíneződések a születő nemzeti államokon belül mentek végbe, ebben a korszakban az írásprovinciák hatása egyre inkább összeesik az országhatárokkal. Az általános egységesülésnek nem mond ellent, hogy bizonyos mértékben továbbra is fennmaradt az a kettősség, amely egyes államokban a megelőző korszak folyamán kialakult a nemzeti nyelvű szövegek gótikus és a latin nyelvűek humanista kurzívával való írása következtében. Az említett egységesülési folyamat azonban - amint ezt már a humanista korszak tárgyalásánál is láttuk - ebben a tekintetben szintén sokat haladt előre. Miután Franciaország, Hollandia, Anglia, Svédország, Norvégia és Dánia is áttértek a gótikus folyóírásról a humanista kurzívára, a nyelvek szerint különböző írásformák használata csupán a német területeken maradt fenn. A fejlődés fő vonala ugyan a humanista alapformákból indult ki, mégis az alábbiakban inkább az újkori gótikus formákról kell szólnunk, éppen ezek rendkívülisége miatt. A humanista könyvírás fejlődése a nyomtatás elterjedése megállapodott az antikvánál illetve a kurzívánál, a folyó kézírás viszont az általános művészi ízlés (barokk, rokokó, klasszicista) változásai után igazodva öltött a maihoz egyre inkább közeledő formákat.

Az újkori gótikus írásfejlődésről szólva megállapítható, hogy annak fő jellemzője a késő gótikus formaörökség továbbfejlesztése nemzeti irányba. Éppen ezért az újkorban már külön francia, angol, skandináv vagy német gótikus írásról beszélhetünk. Ennek folytán, ha végül is nem következett volna el a humanista kurzíva általános elterjedése, a latin írás újra több, nehezen olvasható nemzeti írásváltozatra szakadt volna szét. Ebben a vonatkozásban szemléletes példaként idézhető a pápai bullákhoz használt, ún. *littera sancti Petri*. Ez a késői gótikus változat a XVIII. századra már annyira mesterkéltté és olvashatatlaná vált, hogy a bullák szövegét szokásos írással mellékelni kellett a címzett részére.

A modern gótikus írások közül a romániai fejlődésre a németföldi változatok voltak hatással, helyes tehát, hogy ezekkel közelebbről is megismerkedjünk. Az újkori német írásfejlődés a XVI. századtól három gótikus írástípust örökölt, amelyeket aztán továbbfejlesztett: az ún. *fraktur*-t a könyvírás, a *kancelláriai írás*-t (Kanzleischrift) az oklevelezés, és egy *újszerű folyóírás*-t (Kurrentschrift) a mindennapi használat céljaira.

A *fraktur* a XVI. század elején alakult a régi gótikus *textualis* és a *bastarda* elemeinek vegyítéséből, hogy korszerű díszírásul szolgáljon könyvek másolása és nyomtatása céljaira. Újkori változatai rendkívül cikornyáztak, s ezért nehezen olvashatók. E túlzott díszítések, melyekre a nagybetűk nyújtottak különös alkalmat, azóta öltöttek rendkívüli méreteket, hogy szokásba jött a német nyelvű szövegekben a főneveket nagybetűkkel írni. Merev, ünnepélyes írás a *fraktur*, amelyet csak a barokk ízlés hatása lazított fel némileg. Miután az irodalmi szövegek kézzel való sokszorosítása lényegében megszűnt, a *fraktur*-t főként oklevelek kezdősorában, címek írására, szövegrészek kiemelésére használták.

A *kancelláriai írás* lényegét nézve ünnepélyesebb oklevelek és akták kiállítására szánt, gondos és némileg díszített kurzíva. Az egykorú írásmesterek több változatot különböztettek meg belőle aszerint, hogy a betűszárak lekerekítettek, hegyesen (spitzben) megtörttek, illetve alul nagy ívben elhúzóttak. A fenti alaptípusok sajátságainak keveredéséből idővel újabb változatok állottak elő. A XVII. század közepén, a francia mintaképek nyomán, a német kancelláriai írásokat is kezdték könnyedebben és lendületesen jobbra dülve írni. A XVII. század elején e sajátos oklevélírások ismét merevebbek lettek, kacskaringós díszítéseiket vastag, kerek pontokkal zárták le.

A „német írás”-nak is nevezett *újkori német kurzíva* a XVI. század folyamán alakult ki a *gótikus notulá*-ból. Mint minden kurzívát, ezt is a sebtében rótt, könnyed vonalakból szorosan összefűzött betűk jellemzik. Még a középkori gótikus kurzíváknál is nagyobb mértékben fordul elő benne a vonalak megtörése éles szögben. A szavakon belül a betűket finom hajszálvonalak fűzik össze. Több betűt (pl. a, g, q, r, v, w, y) kettéválasztva írtak benne, és a két részt csupán egy kis horgocska kapcsolta össze. Különös figyelmet érdemel a modern német kurzívában a hurokképzés módja az alsó és felső betűszárakon, minthogy ezek változásából az írás korára is következtetni lehet. Korai változataiban ez az írás általában sietős, gondatlan, tehát nehezen olvasható. A XVIII. század közepén azonban a maihoz közel álló formát öltött, melyben a betűket már hurokkal fűzték össze szavakká.

Az újkori német gótikus írások közül - minden tudatos elkülönülési szándékuk ellenére is - a kancelláriai íráson és kisebb mértékben a kurzíván szintén kimutatható a humanista írás hatása. A XVIII. század esztétikai törekvései nyomán 1750 után az antikva Németországban is kezdte háttérbe szorítani a frakturt, nemcsak a kézíratos munkákban, hanem a könyvnyomtatás területén is.

A modern idők megteremtették a latin írásfejlődés egységét. Ezen nem változtat az egyre szűkebb területre szoruló gótikus formák említett makacs továbbélése vagy az országonként jelentkező lényegtelen helyi elszíneződés. Ugyanez a korszak hozta el a latin betűs írás használatának kiterjedését Európában (pl. Románia, Törökország), majd pedig újabb térnyerését az Európán kívüli területeken, távoli kontinenseken. A szóbeliségnek és írásbeliségnek az a sokszázados versenyfutása, amelynek legfontosabb állomásait fentebb említettük, a XIX. század folyamán az utóbbi teljes győzelmével végződött. Az írás az európai társadalmakban az élőbeszéddel teljesen egyenrangú eszköze lett a társadalmi közlésnek.

Az újkori írásfejlődés Romániában

A latin írásfejlődés újkori korszakának problémáival a romániai kutatás mind ez ideig nem foglalkozott. Kerekesebb, kidolgozottabb kép talán csak az után adható róla, miután majd elemző részlettanulmányokra lehet támaszkodni a felszínen is észlelhető írástörténeti jelenségek magyarázatában. Annyi azonban már most is megállapítható, hogy a latin írás romániai története szempontjából ez a korszak igen lényeges változásokat hozott, és végül teljesen új helyzetet teremtett a latin betű számára. Bár a korszak írástörténeti fejlődése itt is az általános európai irányvonalon haladt, nem szűkölködik sajátos regionális problémákban sem.

E korszak fő jelenségének itt is az említett egységesülési folyamat tekinthető. Ennek legnagyobb fontosságú, valóban történelmi jelentőségű eredménye a latin ábécé bevezetése a román nyelvű szövegek írására (1859). Ezáltal nem csupán a három országrész művelődési cseréje jutott egységes jelrendszerhez, hanem nagymértékben megkönnyebbedett a román szellemi életnek az általános európai áramlatokkal való érintkezése is. Mindez olyan nagy

horderejű változásoknak vált kiindulópontjává, hogy azok felmérése már nem is a latin paleográfia, hanem a művelődéstörténet feladata.

Politikai változások (Erdélynek, Bukovinának, majd ideiglenesen Olténiának a Habsburg-birodalomba való bekebelezése, a török befolyás gyengülése, illetve a nyugati hatások párhuzamos erősödése a Kárpátokon túli országrészekben), de a közlekedés és a kereskedelmi forgalom fokozatos fejlődése is egyre szorosabban kapcsolta a romániai latin írásfejlődést az általánoshoz. Ennek következtében a helyi sajtóságok fokozatosan elhalványodtak, illetve változott befolyások alatt alakultak tovább. Mindez főként Erdélyben szembeötlő, ahol a XVIII. század közepétől fogva az osztrák befolyás lett irányadó. De Olténiában, Bukovinában, Moldvában és Havasalföldén szintén megfigyelhető, hogy a korábbi, szinte kizárólagos lengyel, illetve olasz hatás mellett előbb osztrák-németes, majd pedig franciás formaelemek kezdtek terjedni a latin írásban. A német (osztrák) befolyás hirtelen megerősödésének tulajdonítható egyrészt, hogy e tájakon a latin betűs írás ebben a korszakban sem helyezkedhetett kizárólagosan humanista alapokra, másrészt, hogy a gótikus írásformák használati köre az ország területén a korábbi állapothoz mérten jelentősen kitágult.

Az újkori írásfejlődés Erdélyben

Jóllehet egészen kivételes alkalmakkor még ebben a korszakban is készültek kéziratos könyvek, külön latin könyvírásról Erdélyben ekkor már nem beszélhetünk. A kéziratos könyveket ugyanis - a kivitelezés színvonalától függően - vagy a nyomtatott betűket követő, aprólékosan rajzolgatott írással, vagy pedig közönséges kurzívával írták. Hasonlóképpen megszűntnek tekinthető - mint világosan elkülönülő írástípus - a kancelláriai írás is. A kiváltságleveleket, fontosabb hivatalos iratokat ugyanis vagy a nyomtatott antikva betűket utánzó mesterkelt díszírással, vagy pedig a használati kurzíva gondosabb változataival írták az utóbbiaknak legfeljebb egyes nagybetűk cikornyázásával igyekeztek rendkívüli, ünnepélyes jelleget kölcsönözni.

Miután az írás Erdélyben is az emberek közötti érintkezés és a munka általánosan elterjedt segítő eszközévé vált, a fejlődés meghatározói a korszak egész írásbeliségén eluralkodó használati kurzíva változatai lettek. Ezek ugyan erősen egyéni vonásokat mutatnak, szinte minden kéz írása különbözik a másiktól, a korszak nagy európai stílusváltozásaihoz való igazodás azonban mégis korjellemző jegyeket kölcsönöz az egy időben keletkezett írásoknak. A XVII. század második felétől kezdődő száz esztendő erősen megnyomott tollal írt, többnyire zsúfolt, hanyag kurzívái könnyen megkülönböztethetők a következő évtizedek ünnepélyességre törekvő, lendületes, barokk folyóírásától vagy a XIX. század elejének sokszor leheletszerűen könnyed, klasszicista kurzívájától. Nyomtatott tankönyvek és sokszorosított mintalapok biztosították az írásoktatás egységét, s ez ad az egyénileg formált betűk ellenére közös jelleget az írásoknak. Különben a XIX. század elején már a kormányzat örködött a felett, hogy a kurzívának a széles körű használat során hanyaggá vált formáit a kalligráfia kollégiumi oktatásával újból megneemesítse.

Külön sajátosságként megemlíthető még, hogy e folyóírások között meglehetősen nagy számban akadnak olyanok is, amelyeket nem a helyi, hanem a közép- és nyugat-európai írásoktatás jegyei határoznak meg. Ezek a változatok többnyire a Habsburg-birodalom más országaiból idekerült tisztviselők, szakemberek stb. kezétől származnak, s az erdélyi írástörténet paleográfiai anyagához csupán annyiban számíthatók, hogy fejlettebb formáikkal szintén befolyásolták a belföldi írásgyakorlatot.

Mindezek a humanista alapokon fejlődött modern kurzívák azonban szinte már semmiben sem különböznek a mai írásoktól; a rövidítések majdnem teljesen hiányoznak belőlük, olvasásukat nem a kor, hanem legfeljebb az író egyéni sajátos írásgyakorlata nehezíti meg.

Nem így alakult azonban a helyzet a gótikus írásformák területén. A Habsburg-uralom berendezkedése nyomán a XVIII. században nagymértékben megnőtt a német nyelv hivatalos, írásos használata. A német lett a katonaság és a pénzügyi igazgatás hivatalos nyelve, de a birodalom más tartományaiból nagy számban betelepülő idegen tisztviselők, kereskedők, iparosok az ügyintézésnek azokon a területein is előszeretettel éltek a német nyelvvel, ahol a helyi gyakorlat a latint (vagy a magyart) használta. A német nyelvűség térhódítása az írásbeliségben természetesen a gótikus írásformák terjedésével járt együtt. Amíg a XVII. század közepén még a szász népességű területek írásbeliségében is mennyiségileg a humanista kurzíva dominált, máshol pedig egyenesen rendkívüli dolognak számított a gótikus írás használata, a XVIII. század második felétől fogva a közigazgatás iratanyagának már számottevő része ez utóbbi módon íródott. A humanista és a gótikus kurzíva közötti korábbi arány eltolódása azonban nem csupán mennyiségi, hanem minőségi változást is eredményezett. Korábban - amint láttuk - az erdélyi „német írás”, éppen mert a humanista kurzívával összeforrott latin volt az uralkodó írásnyelv, egyszerűbb, kevésbé szögletes és könnyebben olvasható, mint azokon a területeken, ahol az írástudók elsősorban már németül írtak. Az idegenből jött német tisztviselők, valamint a bécsi udvari hatóságokkal való szoros összeköttetés révén éppen úgy, mint az újabb gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok, valamint az írásktatásban használni kezdett ausztriai tankönyvek útján az erdélyi németiség körében is az általános gótikus írásformák terjedtek el. A helyi német lakosság számára az írás tekintetében is Bécs lett a követendő mintakép. Az erdélyi „német írás” a XVIII. század utolsó évtizedeiben zárkózott fel véglegesen a német gótikus írás általános színvonalához.

A gótikus írásfajták egészen a XVIII. század végéig sokkal ellenállóbbaknak bizonyultak a kiszélesült íráshasználat egységesítő törekvéseivel szemben, mint a humanista alapokon álló változatok. Ebben talán az írásdivatot döntően befolyásoló bécsi központi hatóságok konzervativizmusának is lehetett némi része. Ha szűk területre szorítva is, de fennmaradt a *fraktur* használata mind a kézírásban, mind pedig a nyomtatásban. A közigazgatás a fontosabb ügydarabok kiállításakor szintén ragaszkodott a külön kancelláriai íráshoz. Az uralkodó jellegű azonban a gótikus írásfajták között is természetesen a kurzíva volt. A tömeges méretű íráshasználatától elválaszthatatlan lévén a formák egyszerűsödése, a gótikus írás területén szintén feltartóztathatatlan fejlődés készítette elő a kurzíva egyeduralmát. Ez a folyamat Erdélyben a XIX. század első felében zárult le végérvényesen.

Az újkori írásfejlődés Moldvában és Havasalföldén

A latin írás használatát az újkor századaiban a korábban említett gazdasági, politikai és művelődési kapcsolatok mellett újabb tényezőként a latin nyelvű iskolázottság terjedése is előmozdította. Létesültek olyan felsőbb fokú iskolák, amelyekben a latin volt az oktatás nyelve, vagy legalább előadták az ószláv és a görög mellett. Ilyen volt a Iacob Heraclides Despot vajda által 1562-ben Cotnaron felállított „latin iskola”, Vasile Lupu fejedelem 1640-ben Iași-ban, a Trei Ierarhi-kolostorban szervezett iskolája, a Matei Basarab fejedelemtől 1646-ban kezdeményezett „görög és latin iskola” Tîrgoviştén vagy a Constantin Brîncoveanu vajdától a bukaresti Szent Száva-kolostorban 1694-ben létesített Fejedelmi Akadémia, melyben a görög-latin klasszicizmus alkotta az oktatás alapját. Egyes itthon iskolázott vagy külföldön tanult bojárok ismerték a latin nyelvet. Baksics Bogdán Péter katolikus püspök

említi Moldva 1641-ből való leírásában, hogy „a bojárok Lengyelországba küldik gyermekeiket tanulni, és vannak köztük olyanok, akik kitűnően beszélnek latinul”.

A XVII-XVIII. századi román tudósok közül egyeseknek alapos latin műveltségük volt, amelyet részint az országban, részint külföldi felsőbb iskolákban szereztek. A krónikaíró Miron Costin (1633-1691) a lengyelországi Bar és Kamenica jezsuita kollégiumában, Constantin Cantacuzino asztalnok (kb. 1640-1716) pedig a padovai egyetemen tanult. Udriște Năsturel (kb. 1596-1657), Miron Costin, Nicolae Milescu (1636-1708), Constantin Cantacuzino és Dimitrie Cantemir (1673-1723) olyan fokon ismerték a latint, hogy ebből a nyelvből fordítottak, vagy így írták a külföldi, főként nyugati tudományos köröknek szánt filozófiai, teológiai, történelmi és földrajzi műveiket, minthogy a latin volt a kor tudományának nemzetközi nyelve. A latin nyelv és a klasszikus történelmi források jó ismerőiként ezek a tudós férfiak fejtették ki, terjesztették el a külföldi szakmai körökben, és támasztották alá történelmi-filológiai érvekkel a román nép és nyelv római eredetének gondolatát. Több fejedelem, mint Iacob Heraclides Despot (1561-1563), Petru Cercel (1583-1585), Radu Mihnea (1623-1626) és Dimitrie Cantemir latin nyelvismeretét saját kezű aláírása szintén bizonyítja. Mihai Viteazul (1593-1601) Erdélyben akarta megtaníttatni fiát, Pătrașcut a latin írásra - amint ez Báthory András fejedelemhez 1599-ben intézett kéréséből kiderül. 1585-ben az erdélyi románok püspöke is a jezsuiták kolozsvári iskolájában latinul kívánta taníttatni az unokáját.

Marco Bandini, moldvai katolikus püspök említi 1647-1648. évi jelentésében a havasalföldi kancellária lengyel és latin tolmácsát és titkárát, valamint Kotnarski Györgyöt, a moldvai fejedelem lengyel és latin titkárát és íródeákját. Kotnarskiról Beke Pál magyar jezsuita 1641-ben azt jelentette, hogy Cotnar városából való, és szüleinek mezővárosi alacsony rendjéből írástudása és tanultsága révén emelkedett ki.

A XVI. század második fele a latin írás Kárpátokon túli történetében átmeneti korszak. Ekkor tűnik fel a kialakulóban lévő újkori írás is a párhuzamosan használt gótikus és humanista betűk mellett. Alexandru Lăpușneanu vajdának (1552-1561) a beszterceiekhez az 1560-as években intézett leveleiben a gótikus írás két változata is előfordul. Az egyik nehézkes és szálkás, a másik betűi szögletesek, de fokozottan kurzívák és finom vonalúak. Rajtuk kívül gondos kiállítású humanista változatok (*italica*) sem ritkák.

Az újkori íráselemek terjedésének egyik korai példjaként Petru Cercelnek az a levele idézhető, amelyet a havasalföldi tudós fejedelem 1583-ban küldött a szebenieknek. Ez az írástípus azonban csak fokozatosan nyert teret a gótikus és humanista változatokkal szemben, és a XVII. század végén, illetve a következő elején vált általánossá. Ettől fogva az írás összehatása éppen úgy, mint a betűk alakja, valamint a rövidítések szinte teljes hiánya a jelenlegi, modern írásmód meghonosodásáról tanúskodik. Jó példaként idézhető erre vonatkozóan Teodor Ianovici moldvai kancellár levele a beszterceiekhez 1634-ből vagy a Constantin Mavrokordat havasalföldi fejedelemé (1730-1763) a szebeniekhez 1736-ból.

A latin írás használata román nyelvű szövegekhez Erdélyben

Közismert a régi román történelmi irodalomnak az a Dimitrie Cantemirig visszavezethető állítása, hogy a románok eredetileg a latin írást használták, és csak a vallási uniót kimondó firenzei zsinat (1439) után, a katolicizmus terjedése elleni védekezésből tértek át a cirill írásra. A latin írás bevezetése mellett kardoskodóknak ez az egykori fontos érve ugyan nélkülözi a történelmi alapokat, az azonban bizonyítható, hogy Erdélyben sokszázados gyakorlat előzte meg a latin írás XIX. századi általános bevezetését a román írásbeliségbe. Részint románul tudó

erdélyi magyaroktól és szászoktól, részint pedig protestáns vagy katolikus, majd pedig görög katolikus iskolákban tanult románoktól származnak ezek a latin betűkkel feljegyzett korai román szövegek.

Az erdélyi latin oklevelekben már a XVI. század óta előfordulnak román személy- és helynevek, sőt szórványosan közszavak is. Szécsi Miklós országbíró 1371-ben kelt oklevele így határoz meg egy Krassó megyei helyet: „Teglauar, melyet a románok Charamadának neveznek”.

Az erdélyi hatóságok az önálló fejedelemség, majd pedig a Habsburg-uralom idején is tovább használták - gyakorlati megfontolásokból - a latin betűket román nyelvű szövegek feljegyzésére, sőt később nyomtatására is. Nyilvánvalóan azért jártak így el, mert bár tudtak románul, nem ismerték a cirill írást, intézkedéseiket viszont a román lakosság tudomására is kellett hozniuk. Így keletkeztek azok a latin betűkkel írt román nyelvű körözhvények, esküszövegek, tanúvallomások stb., amelyek a XVII. századtól fogva növekvő számban maradtak fenn az erdélyi levéltárakban. Külön csoportot alkotnak a cirill betűs eredetiekről az erdélyi címzettek által készített latin betűs átiratok. Ilyeneket főként a szász városokból ismerünk, ahol hivatalos román tolmácsok és íródeákok végezték ezt a munkát. Minthogy a latin betűs írás kizárólagossága a hivatali gyakorlatban még Mihai Viteazul uralma alatt sem ingott meg Erdélyben, ha egy tisztviselő írásban kívánta használni a szóbeli ügyintézésben általánosan bevett román nyelvet, akkor ezt szintén csak a latin ábécé segítségével tehette. E szövegek írói, egyéb szabályok híján, román nyelvű feljegyzéseikben is az általuk ismert magyar vagy német helyesírást követték.

Minthogy ez a hivatali írásosság egyedül a hatóságok érdekében alakult ki, mellette érintetlenül fennmaradhatott a cirill írás egyeduralkodása az erdélyi román művelődési élet területein. Ebben a tekintetben csak akkor és olyan mértékben következhetett be változás, amikor és amilyen mértékben módosult a görögkeleti egyház művelődési monopóliuma. Az első változásokat ebben a vonatkozásban a reformáció, majd pedig a vallási unió hozta. Mindkettő vallásilag megosztotta az erdélyi románságot, és ezzel - legalábbis a román lakosság egy részének művelődési életében - utat nyitott az ortodoxiától független hatások és törekvések előtt. Ezek közül szempontunkból a leglényegesebb a román iskolázás némi alkalmazása a XVI-XVII. századi Erdélyben általános protestáns, illetve a XVII. században a katolikus oktatásügyhöz. Ez ugyanis természetszerűleg magával hozta a román iskolákba a latin írás oktatását.

Minthogy a protestáns iskolákban tanult románok megismerték a latin írást, a reformációs propaganda korán megkísérelte román nyelvű szövegeknek latin betűkkel való terjesztését. A ma ismeretes legrégebb, könyvméretű latin betűs román irodalmi emlék a református énekeskönyv fordítása, amelyet 1564 és 1586 között nyomtattak ki Kolozsváron. Erdélyben tehát már a román anyanyelvű írásosság kezdeti szakaszában kísérlet történt a cirill mellett a latin írásjegyek használatára. Az anyanyelv írásos használatának és a latin írás oktatásának szorgalmazása alkotta ennek a protestáns iskolázáshoz kapcsolódó gyakorlatnak az alapját. Amikor 1640-ben szóba került protestáns szellemű középfokú román iskola felállítása Gyulafehérvárt, a görögkeleti püspök számára kifejezetten előírták a latin nyelv és írás oktatását is. A reánk maradt különféle írásos emlékek bizonyossága szerint a lugosi és karánsebesi protestáns román iskolákban a XVII. század folyamán gyakorlattá vált a román nyelvű szövegek latin betűkkel való írása. Így jelent meg Gyulafehérvárt 1648-ban a Fogarasi István által az említett két iskola tanulói részére összeállított román nyelvű kálvinista katekizmus. Így írt a román eredetű, XVII. századi két karánsebesi kálvinista humanista, Halics Mihály apa és fiú. A fogarasi román iskola 1657. évi rendtartása szintén intézkedett a „deák írás” tanítása felől.

Apafi Mihály fejedelem is változatlanul megkövetelte a görögkeleti püspöktől, hogy iskolákat létesítsen, amelyekben elsősorban a cirill tetűs román írást taníttassa, de ahol erre mód nyílik, oktattassa a latint is.

E protestáns törekvések azonban az erdélyi román írásgyakorlat egészét illetően nem hozhattak lényeges változást, múló jelentőségűek maradtak. Az egyházi életben ugyanis a protestánsok sem igyekeztek a cirill írás kiszorítására, csupán a román nyelv használatát szorgalmazták az ószlávval szemben. A világi pályára kerülő tanult román nemeseknek viszont alig nyílhatott alkalmuk anyanyelvükön való írásra, minthogy a közigazgatás a latint és a magyart használta. A latin nyelv térhódítása egyházi használatban és népesebb román világi tanult réteg kialakulása volt szükséges ahhoz, hogy e korai kezdeményezések megerősödhesse, és végül is a latin írás kérdése az erdélyi román társadalom saját problémájaként kerülhessen napirendre. Mindkettőre a vallási unió nyújtott alkalmat az erdélyi románok egy részének.

A Rómával egyesült erdélyi román egyházban a XVIII. század elejétől fogva a latin nyelv és írás olyan kisegítő szerepre tett szert, amelynek jelentősége és használati köre fokozatosan bővült a cirill írás rovására. Mindjárt az unió megtörténtekor előírták, hogy a püspök a papok és tanítók képzésére Gyulafehérvárt latin iskolát állítson. A görög katolikusok iskolázásának módszeres megszervezésére azonban csak a XVIII. század közepén került sor. Akkor már alábbhagyott a lakosság ellenkezése az unióval szemben, és Inochentie Micu-Klein püspök magvetése nyomán egyre szélesebb körben kezdett tudatosulni a román nyelv és nép latin eredete. Az 1744-ben Kolozsvárt nyomtatott ábécéskönyv (*bucoavna*) a cirill mellett már a latin belüket is közölte. A balázsfalvi középiskolában kezdettől fogva (1754) tantárgy volt a latin nyelv és írás, éppen úgy, mint az 1765-től fogva rendre megszervezett határőr-, illetve bányásziskolákban.

A román nemzeti mozgalmat kialakító ún. „erdélyi iskola” már tudatosan igyekezett a latin írásjelek terjedését előmozdítani a románok körében, mert ezzel is kifejezésre kívánta juttatni a románság római eredetét. Ebben a vonatkozásban korszaknyitó jelentősége lett Samuil Micu-Klein és Gheorghe Șincai *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (Vienna 1780) című munkájának, mely széles körben tudatosította, hogy a románok régebben a rómaiak által használt írásjelekkel éltek. E nyelvtan negyedszázaddal későbbi kiadásában (Buda 1805) Șincai már arról adhat számot olvasóinak, hogy a románok egyházi ügyekben a cirill, a politikai és iskolai dolgaikban viszont a latin írást használják. Bár ez az állítás elsősorban a görög katolikus románokra tekinthető érvényesnek, Radu Tempeának, az erdélyi ortodox iskolák tanfelügyelőjének 1797-ben Szebenben megjelent terjedelmes *Gramatică românească*-ja szintén tekintettel volt arra, hogy a tanulóknak megkönnyítse a latin nyelv és írás elsajátítását. A latin írás egyre szélesebb körű oktatásáról tanúskodnak az 1783-tól fogva megjelenő különböző ábécéskönyvek, melyek most már a falusi iskolák tanulóit is megismertetik a latin betűkkel. Vasile Moga görögkeleti püspök 1822-ben szorgalmazta a latin írásktatás bevezetését a falusi iskolákban.

A latin betűket román nyelvű szövegek írására a brassói Bolgárszeg nevű külvárosban épült Szent Miklós-templom melletti román iskola köré tömörült tanítók és papok szintén használták a XVIII. század első évtizedeitől kezdve. A legrégebb ismert ilyen okmányok 1724-ből maradtak fenn. Ugyanezt a gyakorlatot folytatták a XVIII. század második felében a brassói tanács román íródeákjai, brassói és barcasági román papok és kereskedők.

A latin írás elsajátítása lehetővé tette az erdélyi románság legjobbjai számára, hogy közvetlenül megismerkedjenek a latin kultúra értékeivel, és hozzájárult latinos román művelődési központ létrejöttéhez Balázsfalván és Váradon. Ezek új távlatokat nyitottak a román nép

múltjának és nyelvének tanulmányozása előtt, és kedvező feltételeket teremtettek Erdélyben korszerű, szervezett román tudományos kutatások számára, főként az ún. „erdélyi iskola” keretei között. Ennek nyomán viszont felgyorsult az erdélyi románok nemzettudatának kialakulása, ami politikai jelentőséget is adott annak a művelődési mozzanatnak, hogy a latin írás oktatását bevezették az erdélyi román iskolákban.

A latin írásnak ez az előretörése a román iskolázásban természetes következménye volt annak, hogy II. József császárnak a nem nemesek hivatalviselésével, a vallási türelemmel, a jobbagysággal kapcsolatos rendelkezései új lendületet adtak az erdélyi román polgárság és világi értelmiség kialakulásának. Aki élni akart az egyházi kereteken kívül kínálkozó új és kedvezőbb lehetőségekkel, annak ismernie kellett a latin írást. Az erdélyi románság tanult rétegei tehát a XIX. század elejére fokozatosan eljutottak a kettős íráshasználathoz. Mégis a nemzeti megújulás mindent magával ragadó ereje volt szükséges Erdélyben is ahhoz, hogy a latin betű végleg és teljesen kiszoríthassa a román írásgyakorlatból a hagyományok erői által védett cirill írást.

Az új, egységes román irodalmi nyelvért és helyesírásért 1830-1860 között a Kárpátok mindkét oldalán folyó publicisztikai harcot éppen az tette sokszor szenvedélyessé, hogy a kérdések szétválaszthatatlanul egybekapcsolódtak a latin írásrendszerre való áttéréssel. E vita hevében egyesek a cirill írást a maradisággal, a latint viszont a haladással azonosították. Az új írásrendszert valóságos varázskulcsnak tekintették, mely egyszeriben megnyitja a románok előtt a nyugat európai latin testvérnépek fejlett művelődésének kincsházát. Az érvek és ellenérvek a Kárpátokon innen és túl lényegében azonosak voltak, és a latin írás bevezetésére tett konkrét lépések szintén egymást követték Erdélyben, Havasalföldén és Moldvában.

Az „erdélyi iskola” előkészítő munkája tette lehetővé Timotei Cipariu számára, hogy 1835-ben áttérjen a görög katolikus szertartáskönyvek latin betűikkel való nyomtatására. A balázsfalvi nyomda által használt latin betűs ortográfiát Cipariu 1841-ben a *Foaia pentru minte* hasábjain, sőt különlenyomat formájában is közzétette, és ezzel nagymértékben elősegítette az új írásmód terjedését Erdélyben. Egészen természetes volt tehát, hogy Cipariu az 1847-ben megindított *Organul Luminării* című folyóiratát eleve és teljes egészében latin betűkkel jelentette meg. Nehézségeket a románok íráscseréjének útjában csupán a Bánátban támasztott a szerb egyházi felsőbbbség. Rajacsics karlócai metropolita még 1851-ben is szigorúan tiltotta a fennhatósága alatt álló román ortodox papságnak, hogy a cirill helyett a latin írást használja. Ilyen egyházi tilalmak azonban annál kevésbé vezethettek tartós eredményre, mert a világi hatóságoknak mindenfelé érdekében állott a románok íráscseréjének elősegítése. 1850 után ugyanis ugrásszerűen megnőtt a román nyelv használata a hivatalos írásbeliségben. A bánági főbiztos, Andrei Mocioni elrendelte, hogy a vezetése alatti területen a hivatalos iratokban ne használjanak mást, mint az igazi román, azaz latin betűket. A törvények, rendeletek román szövegét ugyan az osztrák hatóságok 1859-ig cirill betűkkel nyomtatták ki, a román kiadványok zöme is így jelent meg, az erdélyi román értelmiség többsége azonban - a levéltári anyag bizonyossága szerint - ekkor már inkább a latin írást használta magánfeljegyzéseiben és levelezésében.

A folyamatot lényegesen befolyásoló erdélyi román újságírás azonban ennek ellenére sem kívánt 1850 után elébe vágni a Kárpátokon túl szintén gyorsan érlelődő átalakulásnak. Tette ezt részint azért, hogy az új írás egyoldalú bevezetésével ne gyengítse a szépen fejlődő művelődési egységet, részint pedig azért, hogy így biztosabban megtarthassa moldvai és havasalföldi olvasótáborát. Az egységes politikai közgondolkodást formáló *Gazeta de Transilvania* közölt ugyan minden számában néhány latin betűs szöveget is, de ezek csak 1860 őszétől, az erdélyi belpolitikai élet megélénkülésétől fogva kerültek túlsúlyba. A latin

írás kizárólagos használatára e lap 1862 januárjától kezdve tért át, miután az előfizetők közül 442 a latin, 13 a kettős íráshasználat mellett nyilatkozott, s csupán egy kérte a cirill kizárólagos használatát. A *Foaia pentru minte* hasábjain már 1852-től kezdődően nagyobb teret kapott a latin ábécé, de a teljes átváltás e folyóirat esetében is csak 1860 októberében ment végbe. Az első újabb erdélyi román hírlap, melyet kezdettől fogva teljesen latin betűkkel nyomtattak, az 1861-től megjelenő *Concordia* volt. Andrei Șaguna lapja, a *Telegraful Român* 1863 januárjától fogva tért át a latin betűk használatára. A nagy tekintélyű érsek ezzel tette mindenki számára világossá, hogy idejüket múlták azok a felekezeti aggodalmak, melyek az ortodox papság egyes köreiből még megmutatkoztak a latin írásra való áttéréssel szemben.

Ehhez a sajtóban is jelentkező átalakuláshoz a döntő lökést az szolgáltatta, hogy Havasalföldön és Moldvában 1859-ben hivatalosan is elrendelték a latin betűk használatát. Az Erdélyben már hivatalos kényszer nélkül végbement írásváltás törvényesítésére az egyesült fejedelemségekből érkező hírek nyomán az osztrák közoktatásügyi minisztérium 1860 tavaszán román szakemberekből bizottságot létesített azzal a céllal, hogy ez tegyen javaslatokat a latin ábécé bevezetése és az ennek nyomán szükségessé váló új helyesírás alapelvei felől. Ez az ugyanaz év őszén Szebenben összeült nyelvészeti bizottság (*Comisiunea filologică*) a latin betűk bevezetése és a Cipariu által képviselt szóelemző (etimologikus) alapelveken felépülő helyesírás mellett foglalt állást. Miután az erdélyi románság közművelődési szervezetének, az Astrának 1862-ben Brassóban tartott második közgyűlése a javaslatokat szintén magáévá tette, és az új írásmód bevezetésére kérte fel a román egyházakat, szerkesztőségeket és hatóságokat, Erdélyben teljes polgárjogot nyert a román szövegekben a latin írás.

A latin írás használata román nyelvű szövegekhez Moldvában és Havasalföldön

A latin írást a XVI-XVII. század folyamán a Kárpátokon túli két fejedelemségben szintén nemcsak latin, hanem olykor román nyelvű szövegekhez is használták. Stanislav Sarnicki, lengyel enciklopédista kérésére Luca Stroici moldvai kancellár 1593-ban latin betűkkel írta le a Miatyánk román szövegét, amelyet a lengyel tudós 1597-ben megjelent munkájában tett közzé. A moldvai románok közötti katolikus misszió céljaira Vito Piluzio misszionárius 1677-ben Rómában román nyelvű katekizmust jelentetett meg. Említenek továbbá egy 1681. január 9-én Cîmpulungon román nyelven, de latin betűkkel kiállított adásvételi szerződést.

A XIX. század második negyedétől kezdődően a közép- és nyugat-európai kapcsolatok elmélyülése és különösképpen a román nép latinságának egyre elevenebbé váló tudata következtében a latin betűket mind szélesebb körben és rendszerezesebben kezdték használni román nyelvű szövegek írására. 1838-ban Mihail Kogălniceanu megállapította, hogy a cirill ábécével összehasonlítva a latin betűk „száma jóval kevesebb, írásuk könnyebb, és jobban megfelelnek nyelvünk jellegének”. Ennek a felfogásnak a szellemében vegyes vagy átmeneti ábécéket állítottak össze, melyekben a cirill betűket fokozatosan latinokkal cserélték fel, hogy így előkészítsék a teljes áttérést a latin írásra.

Havasalföldön, miután 1844. végén a bukaresti *Curier de ambe sexe* előfizetői közül 29 ellenében 616-an a folyóirat latin betűkkel való nyomtatását kérték, Ion Eliade Rădulescu 1845-ben bejelentette, hogy az általa szerkesztett *Curier de ambe sexe* és *Curierul românesc* folyóiratban fokozatosan latin betűkkel helyettesíti a cirill ábécét. Valóban évről évre megváltoztatott egy-egy betűt a latin írásmód javára. 1846-ban a bukaresti Szent Száva-kollégiumban tervezték a latin írás oktatásának bevezetését, de a terv végül nem valósult meg. Az íráscsere időszerűségét bizonyítja, hogy az 1848. évi forradalom idején az iszlami kiáltvány

megszerkesztői is szükségesnek ítélték bejelenteni a latin írás használatát „mind a világi és egyházi könyvekben,... mind az összes kancelláriákban”. Az egyre általánosabb kíváncsi az azonban csak a forradalom után valósulhatott meg abban az ütemben, ahogyan a latin írás oktatása elterjedt a román iskolázásban.

Havasalföldén a közoktatásügyi főhatóság 1856-ban rendelte el, hogy „átveszi a latin betűket a tankönyvekben és az írásban”. Moldvában a közoktatásügyi minisztérium 1859-ben vezette be az iskolákban a latin írást. A román nemzeti állam kialakulásának idején (1859-1862) a latin írást a közélet más területein is hivatalosan elrendelték. Havasalföldén, ahol a hivatalos lapot már 1859 augusztus-novemberétől kezdve teljes egészében latin betűkkel adták ki, ez a folyamat gyorsabban ment végbe, mint Moldvában, ahol a hivatalos közlőnyt átmeneti írásjelekkel nyomtatták 1862-ig. A román ortodox egyház a latin betűket hivatalosan 1881-ben vette át a vallásos kiadványok nyomtatására.

A latin betűs írás hivatalos és teljes bevezetése nagy jelentőségű, haladó lépés volt, mert jobban megfelelt a román nyelv latin jellegének, hatékonyan hozzájárult a román művelődés egységének megteremtéséhez, és előmozdította a kapcsolatokat Közép- és Nyugat-Európa művelődési életével.

A LATIN ÍRÁS SEGÉDRENDSZEREI

Rövidítési rendszerek, Tiro-féle jelek, titkosírások

A rövidítési rendszerek kialakulása és fejlődése

A rövidítések gyakorlati szükségletekből keletkeztek. Segítségükkel a drága íróanyagon tért lehetett nyerni, az íródeák pedig, aki egyenként rajzolgatta a betűket, ezen az úton időt takaríthatott meg. A régi századok írástudói sohasem ötletszerűen, hanem bizonyos rendszer szabályai szerint rövidítettek. Éppen ezért annak, aki a rövidítések feloldásának nehézségeivel meg akar birkózni, ismernie kell ezeket a rendszereket és legfontosabb szabályait. Minthogy egyes rövidítések jellemzőek voltak bizonyos korokra, segítségükkel hozzávetőlegesen meghatározható a korszak, amikor az azokat használó keltezetlen írásemlék keletkezhetett.

A rövidített szó neve *compendium* vagy *abbreviatio*, a rövidítési jelé pedig *titulus*, minthogy a középkori latinságban a *titulare* igének *rövidíteni* jelentése is volt. Már az ókori Rómában szükségét látták, hogy gyakorlati céllal jegyzékeket állítsanak össze a rövidítésekből (*elenchi compendiorum*). Ilyen volt Marcus Valerius Probus grammatikus *De notis* című segédkönyve az i. sz. I. században. Az írástörténet és az oklevéltan művelői később ezeket a gyakorlati célú jegyzékeket az ó- és középkori latin rövidítések szabályainak megismerésére irányuló kutatásaik során rendszerezték, és újabb adatokkal gazdagították.

Így derült ki, hogy a középkori rövidítési rendszerek lényegében már a rómaiak korában kialakulhattak, mégpedig részint a feliratokkal és a jogi írásossággal kapcsolatos gyakorlatból, részint pedig az ókeresztyének által a vallásos szövegekben gyakori, ún. „szent nevek” (*nomina sacra*) írására használt szakrális rövidítésekből. Az előbbiből származik a csonkítással (*suspensio, truncatio*), az utóbbiból pedig - a héber és görög írásgyakorlatot követve - az összevonással (*contractio*) rövidítő rendszer. A római jogi kéziratok sajátos rövidítései (*notae juris*) a középkorban az egyes tudományágak céljaira kialakult szakrövidítésekhez szolgáltak mintául. Ezenkívül innen származik pl. a sor fölé írással (*suprapositio*), különleges jelekkel való rövidítés. Ez utóbbira példaként felhozható a szóvégi ur, us szótagra utaló vesszőszerű jelecske. A jogi kéziratok közvetítésével örökítődtek át a középkorra a római gyorsírás egyes, ún. tiroi jelei (pl. a con és et szótag jele). A rövidítések feloldásához szükséges ismerni annak a kéziratnak a műfaját, amelyben azok előfordulnak, minthogy egyes rövidítések jelentése a felhasználó tudományágtól függően változhatott.

A rövidítések használata különösen a XIII-XIV. században volt gyakori. Elsősorban az egyetemi kéziratokban, de a gótikus korszak kurzívval itt más kódexeiben is. Ezekben kevés olyan szó olvasható, mely ne lenne rövidítve. A rövidítések e nagy népszerűsége az írás terjedésével, a kódexek és oklevelek számának megnövekedésével magyarázható. Ezzel a módszerrel ugyanis az íródeákok időt és íróanyagot takarítottak meg. Amíg a gótikus korszak írástudói arra törekedtek, hogy minél rövidebb idő alatt, minél több kódexet szerezzenek maguknak minél olcsóbb áron, a humanista könyvbarátok a XV. századtól kezdve az írásnak nem a mennyiségére, hanem a minőségére helyezték a hangsúlyt. Ezért a klasszikus ókorinak vélt Karoling-kori kódexek sajátosságaihoz igazodva, kerülték a rövidítések túlzott használatát. Ettől fogva a rövidítések a latin szövegekben egyre szűkebb területre szorultak vissza, de teljesen a feudalizmus utolsó szakaszában sem mellőzték őket.

Az anyanyelvű szövegekben a rövidítések sehol és sohasem jutottak akkora jelentőségre, mint a latin írásban, mert a nemzeti nyelvű szövegekben a helyesírás bizonytalankodó, egyes betűk hangértéke ingadozó volt. Ennek ellenére a rövidítések használatának az anyanyelvű írásosság XVI-XVII. századi fellendülése sem vetett véget. A felszínebben képzettek írásában azonban ekkor már mind gyakrabban felbukkannak egyéni, önkényes rövidítések.

Az újabb paleográfiai kézikönyvek legtöbbje közöl kisebb-nagyobb terjedelmű, szótárszerű összeállítást a rövidítésekről. Közülük már terjedelménél fogva is különös figyelmet érdemel Maurice Prou összeállítása a latin és a francia rövidítésekről (*Manuel de paléographie*. Paris 1924. 311-474). Legnagyobb népszerűségnek azonban mindmáig Adriano Capelli először 1899-ben kiadott rövidítésszótára (*Lexicon abbreviaturarum*. Milano 1793) örvend, melynek német nyelvű változata is több kiadást megért 1928 óta. Ehhez ad hasznos kiegészítéseket Auguste Pelzer újabb munkája (*Abréviations latines médiévales*. Louvain-Paris 1966). Az újkori rövidítések feloldásához jó segédeszköz Paul Arnold Grun (*Schlüssel zu alten und neuen Abkürzungen*. Limburg/Lahn 1966) és Kurt Dülfer szélesebb körökre számító összeállítása (*Gebräuchliche Abkürzungen des 16-20. Jahrhunderts*. Marburg 1975.)

Rövidítés elhagyással vagy csonkítással

Ennek a rendszernek a lényege az, hogy a szónak csak az első betűjét írják le, és az *sigla*-ként (*singula littera*) az egész szót képviseli. A rómaiaknál ez volt a legrégebbi rövidítési mód. Például: a = annus, C = Caius, f = filius stb. Ezek a rövidítések azonban nem oldhatók fel egyértelműen, mert pontos jelentésük csak a kérdéses szöveg összefüggéseiből hámozható ki. Például: p = populus, de feloldható így is: posuit. A *sigla* megkettőzésével a többes számot vagy pedig a felsőfokot jelölték. Például: ff = filii, vv = viri, cc = clarissimi. Ha két-három szókezdő betűt hagytak meg, összetett *sigla*-król (*s. compositae*) és egyszerű csonkításról beszélünk. Például: (Caes = Caesar, Aug = Augustus. Máskor a szót a csonkításon kívül a kezdő szótag magánhangzóinak elhagyásával össze is vonták. Például: kl = kalendae, lb = liber, qt = quatenus. Ez a változat már átvezet az összevonással rövidítő rendszerhez.

Rövidítés összevonással. Nomina sacra

Ennek a rendszernek az a lényege, hogy egy vagy több betűt elhagynak a szó testéből, de megőrzik annak a kezdő- és záróbetűjét.

A klasszikus római írás kedvelt rövidítési rendszere a csonkítás volt. A keresztyén irodalom másolói azonban már az összevonásos rövidítéseket részesítették előnyben. A latin bibliai kéziratokban is utánozni igyekeztek a görög kalligráfusoknak azt a gyakorlatát, hogy a sűrűbben előforduló szavaknak csak az első és utolsó betűjét vagy betűit írták ki. Például: sps = spiritus, dns = dominus, scs = sanctus. Minthogy ezek a legkorábbi összevonásos rövidítések egyházi szövegekben és egyházi fogalmakkal kapcsolatosan fordulnak elő, *nomina sacra* néven is szokta őket a paleográfia emlegetni. Ezek mintájára kezdtek aztán más gyakoribb szavakat is összevonással rövidíteni, mégpedig kétféle módon. Ha a rövidítésben csak az első és utolsó betűt írják ki (nr = noster), akkor tiszta összevonással állunk szemben. Ha a közbelső betűk közül is kerül be a rövidítésbe (nro = nostro), akkor nem tiszta összevonással van dolgunk (*contractio pura et impura*). Az íródeákok az összevonást a szó fölé húzott vonalkával (*signum contractionis*) jelezték. Ez a középkor első századaiban egyszerű vízszintes, később, főként a lendületes gótikus írásokban, hullámosan hajlított vonal.

Az V. és VI. században már az összevonásos rövidítések voltak a gyakoribbak. Persze még mindig inkább az egyházi élethez tartozó szavakat rövidítették így, pl.: pbi = presbiteri, eps = episcopus. Az egyházi szövegek hivatásos scriptorai azonban jogi, történeti és irodalmi szövegeket is másoltak, és így az összevonásos rövidítések mindenféle középkori írásban elterjedtek. Végleges diadalra ezt a rövidítési módot a Karoling-írásreform segítette. Ettől fogva szinte egyedül használatos rendszerré lett. Nagy népszerűségének az a magyarázata, hogy hasonlíthatatlanul kevesebb félreértésre, hibás olvasatra adott lehetőséget, mint az

értelmezést sok esetben a szövegösszefüggésre bízó csonkításos módszer. A latin nyelvet felületesen ismerő és pongyolán használó, felszínesen képzett írástudók számának megnövekedésével a késői középkorban nagyon jó támpontot nyújtott az olvasáshoz, hogy az összevonásos rövidítés mindig adta a szó végződését.

Rövidítés fölül írott betűkkel és betűfűzéssel.

Ez a rendszer az összevonásos rövidítés sajátos változata. A rövidített szó fölé írt kisebb méretű betűvel jelezték egyes betűk elhagyását, pl.: ũ = vero, $\overline{\text{g}}$ = ergo, $\overline{\text{m}}$ = modo.

Ezzel rokon rövidítés a monogram vagy a betűfűzés. Lényege a betűk összefűzése, amelyeknek így egyes elemei elhagyhatókká váltak, pl.: W = vnt.

Rövidítés különböző egyezményes jelekkel

Határozott értelmű egyezményes jelek is utalhatnak a rövidítésre, függetlenül a többi megmaradt betűhöz viszonyított helyzetüktől.

A legáltalánosabb rövidítési jel, a rövidített szó fölé húzott vízszintes vonalka, elsősorban az m és n betű elhagyására utalt. Például: hofe = hominem, n•c = nunc, ofo = omnio.

A 9 alakú jel, a rövidítendő szó többi betűivel egy sorban, a com, cum és con, cun szótag elhagyására hívta fel a figyelmet, pl.: 9 mdari = commendari, 9 tis = cunctis.

Az előbbihez hasonló alakú, de a szó végén a sor fölé írt jel az us szótagot jelöli, pl.: pri⁹ = prius, su⁹ = suus.

A szó végén a sor felett elhelyezett ^^ jel olyan szótagot helyettesít, amelyben r hang található (ar, er, re, ri), pl.: pate^^ = patere, salubrit^^ = salubriter.

A sor fölé írt szóvégi 2 jel az ur vagy tur szótag elhagyására utal: pl.: dicit² = dicitur, tenet² = tenetur.

A szó végén a 4 alakú jel a rum, arum, orum szótag elhagyását jelzi, pl.: eo \mathcal{L} = eorum, littera \mathcal{L} = litterarum.

A ; és a 3 jel a szó végére írva az us vagy et szótag rövidítésére utalt, pl.: quib₃ = quibus, s₃ = sed, quilib₃ = quilibet.

Az elterjedtebb egyezményes jelek közül gyakran előfordul még a τ és & = et.

Vannak azonban olyan jelek is, amelyeknek az értelme attól függően változik, hogy milyen betű mellett és milyen helyzetben állanak. Például a vízszintes, olykor hullámos vonalkának a különböző betűkhöz kapcsolva és az elhelyezéstől függően az alábbi jelentése lehet: $\overline{\text{b}}$ = ber, $\overline{\text{d}}$ = deus, dominus, denarius, $\overline{\text{h}}$ = hic, haec, hoc, $\overline{\text{p}}$ = per, par, $\overline{\text{p}}$ = pro, $\overline{\text{p}}$ = pre, pri.

A Tiro-féle jelek

Az ó- és középkor „gyorsírása” Tiróról, Cicero szabadosáról kapta a nevét. A Tiro-féle jelek a római kurzíva betűinek az egyszerűbb és gyorsabb írás érdekében történt lényeges módosításából jöttek létre. A felismerhetetlenségig leegyszerűsített betűformákon kívül e rövidítési rendszer kialakításában még lényeges részük volt különböző és helyzetüktől meghatározott értelmű jeleknek, pontoknak, vonásoknak. A Tiro-féle jelek egy fő és egy segédjeltől tevődnek össze (*signum principale et signum auxiliare*). Az ilyen jeleket már a

rómaiak *notae*-nak nevezték, megkülönböztetésül a tulajdonképpeni betűktől (*litterae*). E gyorsírási rendszernek ha nem is a feltalálása, de tökéletesítése, úgy látszik, valóban Tiro személyéhez kapcsolódik. Ő ugyanis, Suetonius szerint, egy korábban is használatos rendszert annyira tökéletesített, hogy azzal Cicero szónoklatait jegyezni tudta.

A legújabb kutatások kiderítették, hogy Rómában a görög gyorsíráson kívül már Tirót megelőzően ismertek valamilyen más sajátos rendszert. Egyébként ennek a fejlődése Tiróval sem zárul le, és az ún. Tiro-féle jelek száma később is állandóan újakkal gyarapodott. Ennius az i. e. III. század végén és a II. század elején még csak ezeregyszáz ilyen jelet ismert és használt, Seneca (i. e. 5-i. sz. 65) viszont már ötezret gyűjtött össze a rendszer ókori fejlődését összegező munkájában. E gyorsírás jeleit a császárkor végén, de a középkor első századaiban továbbra is meglehetősen széles körben alkalmazták. Legutolsó gyűjteményük, a *Commentarii notarum Tironianarum* már tizenháromezer jelet rendszerezett.

A Tiro-féle jeleket a Meroving-királyok államában szintén használták, elsősorban az uralkodók kancelláriájában, de erősen eldurvult változatokban. A Karolingok idején ezt a gyorsírási rendszert is megtisztították a népvándorlás zűrzavaraiban reá rakódott barbárságoktól, és oktatásukat beiktatták a kolostori iskolák tananyagába. Ennek következményeként ismerete és használata elterjedt majdnem az egész frank birodalomban, és sok Tiro-féle jel bekerült a középkori rövidítések közé.

A Tiro-féle jelek (*notae*) megfejtéséhez olyan lexikonok szükségesek, amelyek jelentésükkel együtt tartalmazzák az összes jeleket. Ilyenek, sajnos, az ókorból nem maradtak fenn, mint ahogyan tirói jelekkel írt szövegek sem kerültek elő a rómaiak idejéből. Ezzel szemben viszonylag nagy számban ismeretesek ilyen feljegyzések a Merovingok és a Karolingok frank államából a VII. századtól a X. századig terjedő időszakból. Ezek az emlékek alkotják a római és a középkori gyorsírási rendszer tanulmányozásának forrásanyagát. Tudományos vizsgálatuk a humanizmus hatására a XV. század elején kezdődött Joannes Trithemius (1462-1516) *Polygraphiae libri sex* (Francofurti 1518) című posztumusz művével, és véglegesnek tekinthető eredményekre Ulrich Friedrich Kopp *Paleographia critica* (I-IV. Mannheim 1817-1829) című munkájával jutott.

Titkosírások (criptografia)

Titkosírások használata már a rómaiak idejétől fogva megszokott volt elsősorban a diplomáciai, politikai írásosságban. A középkori gyakorlat azonban olyan területeken is élt velük, ahol mai vélemény szerint szükségtelen a használatuk. Így a kódexek szövegéhez fűzött glosszában, a másolókra vonatkozó jegyzetekben, babonás ráolvasásokban, receptekben stb. Persze a reneszánsz és a barokk kor bonyolult számjelírásaihoz viszonyítva a középkori titkosírások primitívek és átlátszóak. Alapformái közül megemlíthető az ún. vokális rendszer, melynek lényege az, hogy a magánhangzókat a használók megegyezése szerinti mássalhangzókkal helyettesítik (pl. a = b; e = f; i = k). Máskor a magánhangzóikat különböző számú ponttal vagy x-szel jelölték. (Pl. . = i; .. = a; ... = e ; x = u; xx = o). Szokásos betűkkel írt szövegeket vagy csak szövegrészeket úgy tettek a be nem avatottak számára olvashatatlaná, hogy felcserélték a szóban a betűk vagy a szótagok sorrendjét. (Pl. abircs = scriba; Tusberrod = Rodbertus). Előszeretettel használták az idegen (görög, héber, glagolita, cirill, örmény) írásrendszerek betűit. Máskor részint a latin írás betűinek bizonyos mértékű megváltoztatásával, részint pedig teljesen önkényesen alkotott új betűkkel jegyezték fel a bizalmasnak szánt közléseket. Már a középkorban szokásba jött a betűk helyettesítése számokkal. Néha ugyanabban a szövegben váltakozva több rendszert is használtak.

A XV. század végétől fogva a számok és a megegyezés szerint választott jelek használata tekinthető legáltalánosabbnak. Az ezeken alapuló újkori rendszerek kidolgozásában nagy szerepet játszott az itáliai fejlett kereskedelmi írásbeliség, valamint az olasz városállamok, illetve reneszánsz fejedelmi udvarok élénk diplomáciai tevékenysége. Ezek titkosírásaiban a betűket számok, kis vonások, pontok és más, tetszés szerint választott ábrák helyettesítik. Firenzében hangjegyeket is használtak titkosírás jeleként. A későbbi fejlődés folyamán nemcsak betűket, hanem egyes szavakat, sőt gyakran visszatérő kifejezéseket, fordulatokat is önálló, sajátos jegyekkel jelöltek. Néha hangérték nélküli jeleket is közbeiktattak, hogy a szavak kibetűzését az illetéktelenek számára ezzel is megnehezítsék. Az újkori titkosírások elmélete és rendszerei felől más a diplomáciai gyakorlat céljaira készült egykorú nyomtatott könyvek és kéziratos megfigyelési kulcsok tájékoztatnak.

A romániai latin betűs írásbeliséghez tartozó kriptográfia egészében még feltáratlan ugyan, az Erdélyből ismeretes adatok azonban azt mutatják, hogy itt is a fentebb említett rendszereket használták, elsősorban a fejedelmek diplomáciai levelezésében. A XVII. századból fennmaradt fejedelmi rejtjelezés (*clavis*) számokból és sajátos jelekből, illetve a betűk hangértékének felcseréléséből áll. Az egyes betűket, a gyakrabban előjövő szótagokat, majd a sűrűn használt ország- és személyneveket két-három jegyű számokkal vagy sajátos jelekkel fejezték ki. Így jártak el a XVI. század közepén a Ferdinánd-párti erdélyiek a bécsi udvarral folytatott levelezésükben. A diplomáciai leveleket a kancellária egészükben vagy csak részben rejtjelezte. Minden külföldön lévő erdélyi követ számára más-más *clavis*-t készítettek, sőt időnként a kulcsot meg is változtatták. Hogy a váratlan számára a jelkulcs megfejtése még nehezebb legyen, a rendes betűkkel írt mondatrészeket gyakran más nyelven fogalmazták, mint a rejtjelzetteket. Ha a levél szövege latin volt, a rejtjeles részeket magyarul írták. A félrevezetést szolgálta az is, hogy ugyanazt a szót egyszer betűnként, máskor viszont szótagonként rejtjelezték, sűrűn alkalmaztak jelentés nélküli számokat és jeleket.

Ismeretesebbek a XVII. századból olyan *clavis*-ok is, amelyekben a betűknek bizonyos jelek feleltek meg. A Haller Gábor (1614-1662) által használt jelkulcsban derékszögben kapcsolódó 2-4 vonalka és pontok kombinációjából alakított sajátos jelek helyettesítették a betűket.

Hans Sachs von Harteneck (1664-1703), a szászok ispánja a XVII. század legutolsó éveiben bécsi tárgyalásairól olyan titkosírással tájékoztatta a szász Universitást, amely a román cirill ábécé betűiből alakított jeleket használt. Szamosközi István (mh. 1612), az ismert humanista történetíró viszont a Báthory Zsigmond fejedelem és Rudolf császár személyére sértő feljegyzéseit rovásírásos betűkkel vezette be kézirataiba.

Az 1848-as román forradalmárok levelezésében, különösen száműzetésük első éveiben, gyakoriak a rejtjelezett részek. Főként Ion Ghica élt gyakran a titkosírás előnyeivel Nicolae Bălcescuhoz intézett leveleiben. Néha ugyanígy járt el Bălcescu is a Ghicának szóló közléseiben. A többi forradalmár által is használt titkosírásoknak a következő változatai különböztethetők meg: 1. bizonyos szavak helyettesítése a latin ábécé egy vagy két betűjével. 2. a betűk helyettesítése egyezményes jelekkel, melyeket különböző helyzetben írt vízszintes, ferde és görbe vonalakkal alakítottak ki. Ezek az egyezményes ábécék némileg emlékeztetnek a gyorsírási rendszerekre. 3. a latin ábécé betűi hangértékének felcserélése (pl. a = r). 4. a betűk számokkal vagy számozott mértani alakzatokkal való jelölése. Az utolsó három rendszert többféle változatban is használták, hogy még inkább nehezítsék a megfejtést. Olykor egyetlen szó írásában is többféle rendszert keverték. Lehetséges, hogy egyes román forradalmárok egyelőre feltáratlan, más olyan rendszerekhez is folyamodtak, melyeket vagy különböző titkos politikai szervezetek tagjaiként ismerhettek meg Európa nyugatán, vagy pedig maguk hoztak létre több rendszer összeolvasztásával

Központozás és a latin írás segédjelei

A központosítás rendszerei

A központosítás jeleinek tanulmányozása egyrészt megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, másrészt elősegíti az írásemlékek keltezését és keletkezési helyük meghatározását, minthogy e jelek jellemzőek arra a korra, amikor és arra az írásterületre, ahol használták őket.

A legrégebbi latin szövegeket megszakítás és írásjelek nélkül, folyamatosan írták (*scriptio continua*), ami lényegesen megnehezítette elolvasásukat, sőt olykor meg is akadályozta a szöveg teljes megfejtését. Idővel azonban szükségét érezték annak, hogy bizonyos jelekkel tagolják a szövegeket. Ezt nem a szavak közt beíratlanul hagyott térközökkel oldották meg, hanem - a feliratok és a papiruszemplékek tanúsága szerint - pontot tettek a szavak közé. A központosításra az alexandriai grammatikus, Arisztophanész Büzantiosz (i. e. 257-180) dolgozott ki rendszert, melyet aztán oktattak is a grammatikus-iskolákban. Jóllehet ez nem ment át a mindennapi gyakorlatba, mégis kiindulópontja lett a kora középkori változatos központosítási eljárásoknak. Arisztophanész rendszere az írásjelek közül a pontra korlátozódott, melyet az elhelyezéstől függően különböző értelemben használt. Ha a sor fölé írták, a mondatot befejező mai pontnak felelt meg, és *periodus*-nak nevezték. Ha a sor közepére került, a mai pontosvessző megfelelője, és *colon*-nak hívták. A sor alá téve *comma* a neve, és a mai vessző szerepét töltötte be. Ezt az egyszerű és világos központosítást a kora középkori gyakorlat rendkívül összebonyolította. Ebben a tekintetben is a Karoling-írásreform indított el új fejlődést. Ekkor kezdődött a szavak különírása, a mondatok határozott szétválasztása. A főként liturgikus kódexekben használatos *per cola et commata* való központosítás a szöveg ritmusához igazodott. Zenei értéke is volt, mert a recitálás kadenciáit, vagyis a szöveg hangsúlyos részeit jelezte. Mellőzve a pont és vessző kombinálásából keletkezett különböző központosítási rendszerek ismertetését, megemlítjük, hogy ezek előbb a kódexekben, majd a pápai, a XIII. századtól fogva pedig egyéb oklevelekben is elterjedtek.

A ma is használatos írásjelek kialakulása a XIV. században kezdődött el. A gótikus kortól fogva elterjedt kiegészítő írásjelek között említendő a hiány jelzésére szolgáló ikerpont (*punctum geminatum*), melyet a kihagyott személynév helyére tettek ki (..), és a sor közepére írt felpont (*semipunctum*), mely a szó elválasztását jelezte. Az egyenlőség jelét (=) a XIV. századtól fogva használták a sor végi szóelválasztáskor, a felkiáltójel viszont a humanista korszak újítása volt.

Diakritikus mellékjelekkel a XII. század óta különböztették meg az i és y betűt, illetve az egymás melletti két ii betűt az n-től és u-tól. Előbb ferde vonalka volt e jel, melyet a XV. századtól kezdve a pont váltott fel. Az y betű esetében továbbra is megmaradt mindkét jelölési mód.

A szöveg főbb részeinek, tagolásának kiemelésére már a papiruszemplékeken a paragrafus jelét használták. Valószínű az a magyarázat, hogy ez a jel a görög *paragraphosz* szó p-jéből alakult ki. Később erre a célra a latin *separetur* és *segregetur* szó s betűje szolgált. E két s egyesítéséből a XV. században született meg a paragrafus mai jele (§).

A törlendő szavakat, szövegrészeket az alexandriai grammatikusok alá-, fölé vagy körülpontosítással jelölték. Innen származik a középkori latinságban a *subpunctare*, *expungere*, *circumducere* ige „törölni” jelentése.

A szavak sorrendjének cseréjére két-két párhuzamos függőleges vonalkával hívták fel a figyelmet. Például: in || nostra || civitate || Cibiniensi = in civitate nostra Cibiniensi.

A zárójel a XV. században jelenik meg mindjárt a maihoz hasonló formában.

A római számjegyek használata

A latin írásban egészen a gótikus korszak végéig - a rómaiak gyakorlatát követve - betűkkel jelölték a számokat. Az ún. római számjegyek részben az ujjakon való számolás során, részben pedig a görög betűk felhasználásával alakultak ki. Az I a kinyújtott egy ujjra, a V a nyitott tenyér alakjára és öt ujjára, az X pedig az egymás mellé tett két tenyér tíz ujjára utal. Az, 50, 100, 500, és 1000 jele viszont a görög ábécé átvételekor a latin nyelv hangjainak jelölésére szükségtelenné vált theta, phi és chi betűből fejlődött ki. Minthogy a chi alakja később \perp lett, az ötven jele is így alakult. Innen már csak egy lépés kellett a végleges L formához. A számoknak latin betűkkel való írását szorgalmazó folyamat során értelmezték a 100-at jelentő korábbi theta jelet a *centum* szó, az 1000-et jelentő phi jelet pedig a *mille* szó kezdőbetűjének. Az 500-at jelentő D viszont az 1000 régebbi jelének a felezése révén jött létre.

Az egyes számok írásával kapcsolatosan megjegyzendő, hogy az egy jelét (I), amikor más számok részeként szerepelt, többnyire meghosszabbítva írták. Mégpedig a korábbi századokban felfelé, később pedig lefelé nyújtották meg (pl. viij = 7; xiiij = 13). A IV jel csak a XVI. század óta ismeretes. Addig a négyest így írták: iiij. A VI. szám jelölésére az erdélyi viaszos táblákon és a Meroving-kori emlékeken az unciális G betűhöz hasonló jelet használtak, mely, feltehetőleg, az u és j betű ligatúrájából keletkezett. A számok kivonásos jelölési módja a XIV. század előtt ismeretlen lévén, a kilencet nem a később szokásos módon (IX), hanem így írták: viiiij. A sorszámoknál gyakran *suprapositio*-ban kiírták a befejező szótagot is (pl. M^{mo} = Millesimo). A felet eredetileg a *semis* (=fél) szó kezdőbetűjével (s), majd a XII. századtól fogva pedig a közepén áthúzott j betűvel jelölték

A száz többszöröseit vagy a jel megismétlésével (CCCC = 400), vagy pedig a szorzószám kiírásával és a százra való utalással jelölték (pl. IIII^C = 400). A szám fölé húzott vízszintes vonal az ezerrel való szorzást jelzi. A pí jel tízezerrel való szorzásra utal. Franciaországi emlékekben gyakori a húszasával való számolás (pl. IIII^{xx} négyszer húsz, azaz 80). Erre a számolási módra Erdélyből szintén ismeretesek példák.

A római számok Románia területén a latin írással együtt, annak részeként terjedtek el. Használatuk Erdélyben a XV. század második feléig általános volt, de később fokozatosan tért vesztett. Moldvában és Havasalföldén e számjegyek kizárólag csak latin nyelvű feliratokon és oklevelekben fordulnak elő. Például Lőrinc cîmpulungi ispán 1300-ból származó, többször említett sírkövén vagy Vladislav vajda 1369-ben kelt oklevelében.

Az erdélyi kézírásokban a római számoknak két változata fordul elő. A Szebenben, Brassóban és Besztercén használt számok az egykori nyugati, főként németországi variánsokkal egyeznek. Az Erdély északi részében és Váradon, Nagybányán elterjedt kolozsvári változat viszont, mely a XVI. század elején kristályosodott ki, sajátos vonásokat mutat. A tízet vízszintessel metszett függőleges vonalkával, a húszat vízszintessel metszett két vonalkával írták benne (+ = 10, # = 20). A hatvanat ez a változat úgy jelezte, hogy az ötvenet jelentő L függőleges szárát vízszintes vonalkával metszette (L̄ = 60). A hetven esetében viszont két vízszintessel metszette az L függőleges szárát. A száz többszöröseit a kolozsvári változat a százásokat jelző szám fölé írt C-vel, az ezer többszöröseit az ezreseket jelző szám fölé írt M-mel fejezte ki (III^C = 300, II^M = 2000).

Az arab számjegyek használata

Az indiai eredetű, ún. arab számok először a spanyolországi latin kéziratokban tűnedeztek fel a X. század óta, de európai elterjedésük csupán a XII. századtól számítható. Ebben nagy szerephez jutott Mohamed ibn Musa al-Kharizmi (780-847) arab matematikus, akinek latinra fordított számtankönyvét (*algorismus*) ettől fogva szélteben tanították Nyugat-Európa iskoláiban. Az arab számoknak a kereskedelmi gyakorlatban való meghonosodását a pisai Leonardo Fibonacci 1202-ben összeállított *Liber Abaci* című gyakorlati célú kézikönyve készítette elő. A társadalom maga azonban sokáig idegenkedett az új számok használatától. Különösen az oklevelek keltezésében hódítottak nagyon lassan tért az arab számok. A közhiedelem ugyanis azt tartotta, hogy könnyebben hamisíthatók, mint a betűkből álló római számok. Amíg a kódexekben az arab számok a XIII. század folyamán egészen kivételes esetekben, a XIV. században azonban már meglehetősen gyakran előfordultak, az oklevelekben csak a XV. század közepe után tűnedeztek fel, és csak a XVI. század elején terjedtek el számottevő mértékben. A társadalom idegenkedésének jeleként fogható fel az is, hogy eleinte az arab számokat olykor a rómaiakkal keverten használták (pl. MCCCC7 = 1407).

Az arab számok mai alakjukat a XVI. század elején nyerték el. Ezt megelőzően különösképpen a 2, 3, 4, 5, 7 számnak volt helytől és időtől függően változó különleges alakja. Például a 4-et a 8 felezése által nyert jellel jelölték.

Az arab számokat Erdélyben már a XV. század első felében is használták, elsősorban a kódexekben, elterjedésükről azonban csak e század közepétől fogva lehet beszélni. Minthogy a régebbi irodalomnak az az állítása, hogy a magyarvalkói (Kolozs vm.) templom felirata 1407-ből való, téves olvasaton alapul, az arab számok legkorábban - jelenlegi ismereteink szerint - egy 1418-ban és egy 1429-ben Erdélyben másolt kódex kolofonjában fordulnak elő, de még római számokkal vegyesen (MCCCC18, MCCCC29). Az említett idegenkedés miatt nagyon vontatott a térnyerésük az oklevelek keltezésében. A legkorábbi adatot oklevél arab számokkal való keltezésére Létai Márk királyi vitéz 1441-ben Brassóba küldött parancslevele szolgáltatja. Ez azonban akkor kivételes újdonság lehetett, mert még két évtized múltán is ritka az ilyen keltezés. A gazdasági írásbeliség területén (számadásokban, nyugtákban) Szebenben 1467-től fogva mutatható ki az arab számok használata. A számadáskönyvekbe a kiadás időpontját arab, de az összegét továbbra is római számokkal vezették be. 1530-1540 után ezen a területen is az arab számok terjedtek el. E század közepétől fogva az új számok használata általánosult Erdélyben, kivéve az ünnepélyesebb és fontosabb oklevelek keltezését.

Az arab számok Moldvában és Havasalföldén a XV. század közepe után terjedtek el. Használatuk századokon át lényegében a latin írásgyakorlatra korlátozódott. Legkorábban egy Moldvában 1467-ben másolt latin kézirat keltezésében fordulnak elő ilyen számjegyek. Havasalföldének legrégebbi ilyen emléke Vlad Țepeș vajda 1476-ban kiadott latin nyelvű oklevele. Szórványos előfordulásuk a belföldi használatra szánt cirill betűs oklevelekben is kimutatható. Luca Stroici moldvai főkancellár 1580 körül, Havasalföldén pedig Șerban Năsturel kancellár 1623 táján írt cirill betűs okleveleiben is használta az arab számokat.

Metrológiai és numizmatikai jelek

A gyakrabban előforduló mértékegységeket és fogalmakat a kereskedelmi, orvosi-gyógyszerési gyakorlatban, számadásokban és az alkimista, valamint bányászati-kohászati szakirodalomban sajátos jelekkel fejezték ki. Ezek közül főleg a metrológiai és numizmatikai vonatkozásúakkal találkozhatnak gyakrabban a kutatók. Az Erdélyben egykor használatos ilyen

jelek felől ma is a Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárának Bod Péter gondozta kiadásához mellékelt kimutatásokból szerezhető legkönnyebben felvilágosítás (*Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latinum*. Cibinii 1767. 614-646).

Hangjegyírás

A középkori könyvírás emlékei között meglehetősen népes csoportot alkotnak a hangjegyeket is tartalmazó liturgikus kódexek. E hangjegyek jelölési módjának tanulmányozása nem csupán zenetörténeti szempontból fontos. A paleográfus számára is korjellemzőek ezek, és művelődési kapcsolatok tanúbizonyságai. Ezért használható támpontokat nyújtanak az illető emlékek keletkezési korának és helyének meghatározásához.

A zenei hangjelölés legkezdetlegesebb formájának azok a hangsúlyjelek (/, \, ^) tekinthetők, amelyek a nyilvános előadásra szánt egyházi szövegek felett már a IV. század előtt feltűntek. Az eleinte csak recitált szövegek melodikusabbá válásával, majd pedig a dallamok differenciálódásával szükségessé vált a dallam eddiginél pontosabb rögzítése. Így jött létre a VIII-IX. század fordulóján az ún. *pneumá*-kkal (=hangsúly, szünet) való jelölési mód. Ezek a jelek azonban még nem tekinthetők mai értelemben vett hangjegyeknek. Rendeltetésük csupán annyi volt, hogy a dallam általános menetét, lejtését vagy emelkedését idézzék emlékezetbe (ezért mondják a középkorban az énekoktatást *recordatio*-nak, azaz emlékezetbe idézésnek). Tehát grafikai eszközökkel ugyanazt a célt szolgálta, mint a karvezető gesztusai. A neumás hangjelölés továbbra is sok bizonytalanságra adott alkalmat a dallamáthagyományozás területén. A neumákkal ugyanis csupán azt jelölték, hogy a hangok egymáshoz viszonyítva magasabbak-e vagy mélyebbek. Azt azonban, hogy az egyik hang mennyivel magasabb vagy mélyebb a másiknál, már nem érzékeltették. Ezen a neumamezőnek a különböző hangmagasságot kifejező vonalakkal való felosztása által igyekeztek segíteni. Különböző tökéletlen kísérletek után Guido d'Arezzo a XI. század első felében létrehozta a négyvonalas jelölési rendszert. Az eredetileg többszínű vonalak között elhelyezett neumák aztán már lehetővé tették a dallam pontos jelölését és leolvasását.

A hangjelölés tökéletesedése különös következménnyel járt a liturgikus zenei kódexek formájára nézve. Miután az új jelölési mód lehetővé tette a dallam pontos leolvasását, igyekeztek az egyházi énekeskönyveket és bennük a hangjegyek méreteit annyira megnövelni, hogy az egész kar ugyanabból a középre kitett könyvből énekelhessen. Ezért nőtt a XIII. század végétől fogva állandóan a latin énekeskönyvek mérete. A XV-XVI század fordulójáról olyan óriási méretű énekeskönyvek maradtak ránk, mint amilyen pl. a szebeni Brukenthal Múzeum Brassóból való hatalmas antiphonariuma.

A középkor későbbi folyamán a hangjelölésnek két tipikus változata alakult ki: a neumákat gótikus ízlésben stilizáló, ún. gótikus, és a neumákat egyes hangokra felbontó, ezeket pontokkal, majd négyszöggel jelölő „római” jelölés (*notario quadrata seu romana*). Az előbbi jelölési mód eredeti elterjedési területe Németország és Közép-Európa; az utóbbié viszont Franciaország, Anglia és Itália.

A latin zenei hangjelzés fennmaradt romániai emlékei majdnem kizárólag Erdélyből ismeretesek. Így az ezekkel kapcsolatos megállapítások lényegében érvényeseknek tekinthetők az ország emléktanyájának egészére is. Megállapítást nyert, hogy a legkorábbi erdélyi hangjelzett kódexek a Sankt Gallenben (Svájc) szokásos notatiót követték, bár a Metzben (Franciaország) kialakult jelölési mód korai hatása szintén kimutatható. E két jelölési mód szerencsés keveredéséből állott elő a legömbölyített jeleket kedvelő, sajátos, helyi notatio. Ez a XIV. századtól fogva a gótikus notatio hatása alatt fejlődött tovább.

Fontos megfigyelése a zenei paleográfiának az is, hogy a gótikus notatiót Erdélyben szinte kivétel nélkül csupán a káptalani scriptoriumok, illetve a világi főpapi megrendelők kedvelték. Hasonló a helyzet a metzi jelölési mód gótizáló, rombusz alakú változatával. Ezzel szemben a kolostori scriptoriumok és általában a szerzetesi megrendelők körében a XIV. századtól fogva a *notatio quadrata* terjedt el. A XVI. századtól fogva - amikor már többnyire nyomtatott énekeskönyveket használtak a latin egyházban - Erdélyben is szokásba jött a praktikusabb és gyorsabb, de persze dísztelen *notatio cursiva* a többnyire magánhasználatra készített zenei feljegyzésekben.

EURÓPAI KITEKINTÉS

A romániai fejlődés felvázolása, minthogy a latin íráskultúra egyik határterületéről van szó - véleményünk szerint -, a kutatási ág egésze számára is tartogat néhány tanulságot. Közülük talán a legfontosabb, hogy a kelet-közép-európai országok írástörténeti jelenségei végső soron csak a saját nagyobb fejlődési egységükbe beleillesztve értelmezhetők helyesen. Ez azonban csak akkor valósítható meg, ha az itteni kutatás az eddiginél önállóbban jár el vizsgálódásaiban. Éppen Kelet-Közép-Európa latin paleográfiája szempontjából nem fogadható el többé az a korábbi kényelmes eljárás, mely a latin írásfejlődés kétségtelen egységét hangsúlyozva figyelmen kívül hagyta az Európa központi területeinek és végvidékeinek fejlődése közötti sokrétű különbségeket. A latin íráshasználat eredeti, központi területei és a latin művelődés által évszázadokkal később meghódított Észak- és Kelet-Közép-Európa újabb államainak írásbelisége közötti eltérések természetes adottságok, amelyeket a kutatók nem elmosni, hanem megvilágítani, elemezni tartoznak.

Ezeket a különbségeket egyébként a nyugat-európai paleográfiai irodalom öntudatlanul is érzékelte, amikor vizsgálódási köréből kirekesztette a végvidékek írásfejlődését. Az angol és francia kutatókat valójában már a német fejlődésből is csak a nyugati tartományoké érdekelte komolyabban, a latin írásosság kelet-közép-európai szerényebb hajtásainak megismerését azonban nem tekintették a latin írástörténet egészére tartozó feladatnak. Lényegében hasonló a német paleográfusok magatartása, noha tőlük több joggal lehetne elvárni az érdeklődést a velük szomszédos Kelet-Közép-Európa írástörténeti kérdései iránt. Ennek ellenére az ő tekintetük is megtorpan a lengyel, cseh, osztrák és délszláv írásbeliség nyugati határvonalánál.

Tudomásul kell tehát venni, hogy a latin írásbeliség középkori határvidékei külön fejlődési egységet alkotnak, ezek írástörténetét így is kell tárgyalni - elsősorban az érdekelt országok kutatóinak. Nekik áll ugyanis leginkább érdekükben, hogy szakítsanak azzal a korábban általános felfogással, mely a latin paleográfiát Nyugat-Európa írástörténetével azonosította. Kelet-Közép-Európa valóban külön egysége a latin írásterületnek, de egyben szerves része is az európai írásfejlődésnek. Ennek a történeti tájnak a külön színei és változatos problémái nélkül a latin írástörténet egésze lenne szegényebb.

A jövőben aligha lehet a latin írás történeteként elfogadtatni olyan összefoglalást, amelyik csak nyugat- és dél-európai tényekre alapoz, és meg sem kíséri felvázolni a latin betű művelődéstörténeti szerepét olyan területeken is, ahol ennek birodalma más írásrendszerek tájaival érintkezett. Noha az eddigi lengyel, cseh, horvát, magyar összefoglalások maguk is csak a nyugat-európai eredményeket visszhangozták, ezek ismertetését tekintették feladatuknak, a jövő útja számukra nem lehet más, mint hogy helyi fejlődésüket a kelet-közép-európaiba beillesztve gazdagítsák az európai összképet. Ebből a felismerésből kiindulva, magunk is azt tekintettük feladatunknak, hogy a romániai fejlődést ne közvetlenül az általános európaiba, hanem a kelet-közép-európai valóságos viszonyok közé helyezzük el. Az összehasonlítást lehetővé tevő részlettanulmányok hiánya az oka, hogy ezt a fontos kíváncsiságot csak általánosságokban maradván, némileg felszínesen elégíthettük ki.

Az a nagyobb történeti egység, amelyhez Románia latin írásfejlődése is tartozott a vizsgált korszakban, a cirill, glagolita, görög és török írásrendszer birodalmától nyugatra, északra és a német-római császárság határaitól keletre terült el, magába foglalva Lengyel-, Cseh-, Magyar-, Horvátországot és részben Ausztriát. Bár sok adat tanúskodik ilyen egység létezéséről, ma még nem tisztáztak a sajátos vonások, amelyek az itteni írásfejlődést megkülönböztetik az

Európa nyugati és déli területein általános helyzettől. Ennek ugyanis előfeltétele azoknak a sajátos és általános jegyeknek az ismerete, amelyek a tájat alkotó egyes országok írástörténetét jellemzik. Feltáráruk azonban különleges erőfeszítéseket kíván az itteni paleográfusoktól. Az eddiginél nagyobb önállóság a problémák felvetésében, a teendők rangsorolásában, a hatékony módszerek megkeresésében nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a paleográfiai kutatás e tájakon előbbre lépessen.

A kelet-közép-európai kutatásnak szerintünk a jövőben abból kell kiindulnia, hogy írásfejlődése külön egységet alkot, és ezt a tényt feladatai kijelölésénél nem hagyhatja büntetlenül figyelmen kívül. A nyugat-európai összefüggésekkel legalábbis egyenrangúakként kell a jövőben kezelnie a jelenségek magyarázatakor a szomszédos országokkal fennállott összeköttetéseket. Megállapításait a teljes emlékanyagra szükséges alapoznia, és nem engedheti meg magának azt az egyoldalúságot, ami a nyugat-európai szakirodalomban a kodikológiai írásanyag javára megmutatkozik. Ezeken a történeti tájakon ugyanis a középkori emlékanyagban annyira uralkodó jellegű az oklevelek részesedése, hogy írásuk tanulmányozására-európai latin paleográfia egyenesen kezdeményező szerepet vállalhatna magára a jelenlegi egyenetlenség megszüntetése érdekében.

Kutatásának látóhatárát szintén szükségtelen a nyugat-európai modellekhez szabnia, minthogy a két terület írásfejlődésében jelentős időbeli eltolódás figyelhető meg. Amíg a nyugati kutatók figyelme csak az utóbbi évtizedekben terjeszkedett ki a gótikus és egészen frissen a humanista írásokra, Kelet-Közép Európában ezekre teendő a hangsúly, minthogy itt azok idején erősödött meg és teljesedett ki az íráshasználat. Sőt, az itteni paleográfus az újkori írásfejlődés tanulmányozását sem utasíthatja el magától, mert Kelet-Közép-Európa országaiban az írás csak ekkor vált a társadalom általános közlési eszközévé. Elkerülhetetlenül szükséges tehát e tájakon a vizsgálódások eddig bevett korhatárának módosítása. Az írásosság történetének természetes záróhatárául ugyanis az az időpont kínálkozik, amikor a fejlődés a vizsgált társadalomban az írásbeliséget túlsúlyra juttatja a szóbeliséggel szemben. Ez a fordulat pedig Kelet-Közép-Európa népeinek körében mélyen bent az újkorban ment végbe. Ebből következik tehát, hogy az itteni latin paleográfia - egységes írástörténeti folyamatok kettémetszésének veszedelme nélkül - nem zárhatja le vizsgálódásait a humanista írással, hanem előre kell jönnie - természetesen a klasszikusról eltérő új szemlélettel és módszerekkel - a XVIII. század végéig. Európának ezen a részén az újkor első szakaszába nyúlnak át olyan döntő folyamatok, mint pl. a magánoklevelezés kiteljesedése, a világiak írástudása, az írásktatás tömeges jelleghévé válása stb. Mindezek az összetett, fontos kérdéscsoportok itteni viszonylatban csak a XVI-XVII. század bőségebb forrásanyagára támaszkodva válaszolhatók meg kielégítő módon.

Az időhatár eltolása viszont önmagában, az írás és a társadalom viszonyának a kutatás középpontjába állítása pedig külön is, új forrásanyagok felhasználását teszi szükségessé. A kelet-közép-európai medievista kutató ugyanis olyan századok anyagával is kénytelen dolgozni, amelyekben a kézírásosság az írásbeliségnek csak az egyik formája. A XVI. század közepétől fogva tehát nem térhet ki az elől, hogy az írás társadalmi szerepét nyomozva, ne legyen figyelemmel a nyomtatott mai hatására is. A kézírásosság és a nyomtatás ugyanis egyazon művelődési tényezőnek: az írásnak egymástól teljesen szét nem választható jelentkezési formája. Párhuzamos vizsgálatuk az írás- és a könyvtörténet egymáshoz való közelítését feltételezi. A könyvnyomtatás meghonosodása ezeken a tájakon sokáig csupán visszacsorította és átalakította a kézírásosságot, de századokon át nem győzte le azt, hanem együtt élt vele. A kézzel írott, középkori latin könyv és főként a mozgékonyabb jogi-gyakorlati írásosság csak előkészítette a társadalmi talajt ahhoz, hogy a szóbeliséget az írásbeliség felválthassa. A döntő lökést azonban ehhez a nyomtatott betű szolgáltatta, de már az újkorban.

A kelet-közép-európai íráskultúra sajátos viszonyai kívánják meg tehát az itteni paleográfusuktól, hogy munkájuk közben fokozottan számoljanak a könyvtörténeti tényekkel. Enélkül ugyanis a helyi latin íráskultúráról rajzolando összkép nem lehet hiteles, mert abban, hogy Kelet-Közép-Európa tájain az írásbeliség győzedelmeskedett a szóbeliség felett, a nyomtatott betűnek nem kicsi része volt. A latin írás peremterületein egyébként sem lehet a fejlődést olyan élesen szétváló közép és újkori részre bontva megismerni, miként ez nyugatabbra indokolt. Végül általában is történetibbé kell lennie az itteni paleográfiának, hogy az írás társadalmi szerepét a maga sokrétűségében ábrázolhassa.

Bármily messze legyünk is a kelet-közép-európai latin írásterület általános és országokénti különös jegyeinek pontos leírásától, néhány megkülönböztető vonásra és összefüggésre már most is rá lehet mutatni. Mindenekelőtt arra, hogy ez a történeti táj a latin írás végvidéke, melynek legnagyobb részén vitathatatlan ugyan a latin betű uralma, de a széleken már osztoznia kell más írásrendszerekkel. Ez alól kivételt Ausztria és némileg Csehország alkot, noha a kezdeteknél még esetükben is kimutatható a (latin-glagolita, latin-cirill) kettősség. Lengyelország középkori keleti határai egyben a latin és a cirill írásrendszer választóvonalát is jelentik, széles átmeneti övezettel. A feudalizmus kori Magyarország egyházi és világi írásbeliségében szintén a latin ábécé volt a hivatalos, de mellette a határvidékek rutén, román és szerb népessége körében a cirill írást használták az egyházi és magánéletben. A délszlávok lakta tartományokban egyenesen három írásrendszer: a latin, a cirill és a glagolita élt egymás mellett szinte kibogozhatatlan keveredésben. Románia területén jóval világosabb a latin és cirill írástartomány elhatárolódása, noha a Kárpátok mindkét oldalán egyaránt használták - igaz, lényegesen eltérő intenzitással - mindkét ábécét. Ez az együttélés nem annyira az írásformákra hatott, azok követték az általános fejlődést, mint inkább az írás társadalmi szerepét befolyásolta. Az írástudás, az íráshasználat alakulására nem maradhatott következmények nélkül, hogy bizonyos vidékek népességének művelődését nem a latin, hanem a bizánci fejlődés formálta. Ennek a visszafogó tényezőnek a hatására Kelet-Közép-Európában megkésve jelentkeztek, tehát bővebb anyagon tanulmányozhatók, a fejlődés olyan mozzanatai, amelyek Nyugat-Európában jóval korábban lezajlottak. Nem érdektelenek tehát a latin írástörténet egésze szempontjából sem azok a tanulságok, amelyekkel a peremvidékek fejlődése szolgálhat. Innen a szélekről visszatekintve, és a cirill írásrendszerrel való együttélés jelenségeinek ismeretében a latin írás központi területei fejlődésének egyes mozzanatai szintén új megvilágításba kerülhetnek.

Annyi már most is határozottan állítható, hogy Románia latin írásbelisége több szálon is szorosan kapcsolódott a kelet-közép-európai írásfejlődéshez. Ami az oklevelezést illeti. Erdélyben és Havasalföldén a magyar, Moldvában pedig a lengyel és kisebb mértékben a magyar gyakorlat számított modellnek. A Kárpátokon túl azonban átmenetileg közvetlen nyugat-európai hatások is érvényesültek, elsősorban az ott megforduló olasz kereskedők és szakemberek révén. A szász városi lakosság egyébként szerény méretű gyakorlatában még a német fejlődéssel fennálló kapcsolatok is kimutathatók.

Hasonló a helyzet a könyvmásolás területén is azzal a különbséggel, hogy az osztrák-délnémet hatás mellett erőteljes formálói a gyakorlatnak a cseh előképek. Persze ennek az is lehet a magyarázata, hogy a kérdéses kódexeket német vagy cseh földről importálták, illetve, hogy onnan való másolók írták Erdélyben. Az sem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy az egyházi írástudó rétegben, elsősorban a Szászföldön, meglehetősen nagy volt az ilyen eredetű személyek száma. Minderről az erdélyi kódexek díszítőművészete is tanúskodik.

A helyi fejlődést a kelet-közép-európaihoz fűző szálak tovább erősödtek azután, hogy az írás és a latin nyelv évszázados egysége felbomlott, és latin betűkkel nemzeti nyelvű szövegeket is kezdtek feljegyezni. A latin betűs régi román szövegekről a maga helyén már szoltunk. Az erdélyi szászok német nyelvű írásbeliségét is érintettük. Ebben a vonatkozásban most azt hangsúlyozzuk, hogy az erdélyi német írásosság a Habsburg-uralom idején különösen kiteljesedett, és a közép-európai német írásbeliségnek tanulmányozásra érdemes külön ágává fejlődött. Ez is olyan újabb szál, amely a romániai írásfejlődést a közép-európaihoz fűzi.

Még inkább elmondható ez Románia latin betűs, magyar nyelvű, régi írásgyakorlatáról. Ennek most két ágára hívjuk fel a figyelmet. Az egyik Erdély Fejedelemség kori magyar nyelvű hivatali írásgyakorlata, mely kiindulópontja lett az egész magyar nyelvű írásos ügyintézésnek azáltal, hogy megteremtette és kifinomította a kormányzás, a jogi élet magyar szakkifejezéseit. Ez a terminológia már Mohács előtt is használatos lehetett szóbeli formában, de az írásbeliségbe való átültetése Erdélyben ment végbe. Tekintve a magyar nyelvű hivatali írásosság fontosságát a térségben, az erdélyi fejlődésnek ez a mozzanata is kelet-közép európai jelentőséget nyer. A romániai latin írásfejlődésnek nem kevésbé fontos, de alig ismert mellékhatása Moldva és Havasalfölde fejedelmeinek és előkelőinek magyar nyelvű levelezése. Az köztudott, hogy török vonatkozásban a XVII-XVIII. század folyamán a magyar volt a diplomáciai levelezés nyelve, és a budai basák a bécsi udvarral is ezen a nyelven érintkeztek. Arra azonban a kutatás eddig nem figyelt fel, hogy ugyanebben az időszakban a két román fejedelemségi vezetői is magyarul leveleztek, még az erdélyi szász városokkal is. Pedig e gyakorlat léte és az általa felvetett kérdések egyaránt azt bizonyítják, hogy a térség egyes országainak írástörténeti tényei kelet-közép-európai összefüggésekbe állított értelmezést kívánnak.

Történelmi helyzeténél, iratörökségének összetételénél fogva magyar kutatásnak nagy része lehet abban, hogy a paleográfiai kérdések tárgyalása Kelet-Közép-Európában kimozduljon a nemzeti történetek szűk keretei közül és így az eddiginél szilárdabb eredményekkel támogatassa a múlt megismerését. Románia latin írástörténetének felvázolása olyan kísérlet, amely akkor nyeri el igazi értelmét, ha szemléletét és módszereit illetően követőkre talál. Mert tervszerűen végzett sok munka szükséges még ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európa írásfejlődését, paleográfusok a latin írástörténet külön egyéniségeként megfelelően ábrázolhassák.

-&-